

**ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В КОНТЕКСТІ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ ХХ СТОЛІТТЯ**

Випуск VII

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України,
Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК “МЕЖИБІЖ”

***Збереження національної ідеї
та національної самосвідомості
українського народу в контексті трагічних
подій ХХ століття
(до 80-х роковин пам'яті жертв
Голодомору 1932-1933 рр. в Україні)***

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск VII

Хмельницький – 2014

*Збірник наукових праць “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст.”
(до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).
Випуск VII. – Хмельницький, 2014.*

УДК 94(477).084.61

ББК 63.3(4Укр)

3 35

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні) : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 7. – 284 с.

До даного видання включені матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття” (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні), яка відбулася 21 листопада 2013 року.

Адресовано широкому колу читачів, причетних до вивчення вітчизняної історії: учням, студентам, магістрантам, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів та вчителям загальноосвітніх шкіл.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Авсісвич А.В., доктор філософії в галузі права; **Байдич В.Г.**, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; **Брицький П.П.**, доктор історичних наук, професор; **Гуменюк А.Ф.**, кандидат економічних наук, доцент; **Гундерук Л.М.**, кандидат психологічних наук, доцент; **Дацюк О.А.**, кандидат богослов'я; **Коцюк В.Д.**, кандидат історичних наук; **Літвін Ю.І.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Олійник В.В.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Олійник М.П.**, кандидат історичних наук, доцент; **Погорілець О.Г.**, директор Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”; **Трембіцький А.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Парандій В.О.**, кандидат історичних наук (відповідальна за випуск).

Рецензенти:

Романюк І.М., доктор історичних наук, професор (м. Вінниця).

Григоренко О.П., доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький).

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 11 від 23 грудня 2013 р.)

© Хмельницький інститут

Міжрегіональної Академії управління персоналом, 2014

Звернення

МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ УКРАЇНИ, ПРЕДСТОЯТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ БЛАЖЕННІШОГО ВОЛОДИМИРА

Дорогі брати і сестри!

Літопис буття нашого народу зберігає пам'ять про багато історичних подій, як славетних, так і драматичних. Однією з найбільш жахливих трагедій для України став Голодомор 1932-1933 років. Вісім десятиліть пройшло з тих пір, але й сьогодні наше горе не вщухає, наповнюючи душу скорботою і спонукаючи підносити Богу молитву за мільйони невинних жертв.

Господь дав нам у володіння родючу землю, плідну й благодатну, наче Едем (див. Бут. 2, 8). Виконуючи заповідь про працю на ній (див. Бут. 2, 15), сумлінний і дбайливий трудівник завжди отримував щедрі врожаї, адже Господь, Який «насіння дає сіячеві і хліб на поживу», примножував плоди праведності (див. 2 Кор. 9, 10) усіх, хто в мирі, злагоді і благочесті працював на своїй ниві.

Однак, у буремному ХХ столітті наш край зазнав страшного лиха: мільйони людей прийняли мученицьку смерть від масового голоду. Це сталося не через пошесть чи неврожай. Голодомор був однією з ланок репресивного ланцюга більшовицької влади, яка взяла на озброєння ідеологію побудови світу на нових засадах – без Бога та Його морального закону. Оголошуючи благо народу головною метою, насаджуючи свій рай на землі, богоборці натомість засіяли її людськими кістками та зросили річками сліз. Пагубне сіяння принесло гіркий плід прокляття, адже «хто сіє в плоть, той від плоти пожне тління» (Гал. 6, 8), - говорить святий апостол Павло. Зречення християнської моралі нікому не принесло щастя. І про це свідчить багатовікова історія нашої Вітчизни.

Рай без Бога обернувся для народу в пекло. Цей суворий урок вітчизняної історії свідчить про безплідність усіх намагань побудови державного, політичного та суспільного ладу без заповіданих Богом моральних засад. Такий лад приречений на самознищення.

Період панування безбожного репресивного режиму ознаменований подвигом мучеництва та сповідництва величезної кількості православних християн. Вони гинули від голоду, ув'язнення, катувань. В 1930-ті роки фізичного знищення зазнала більшість єпископату і духовенства Православної

*Збірник наукових праць “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст.”
(до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).
Випуск VII. – Хмельницький, 2014.*

Церкви в Україні та безліч мирян – найкращих представників народу. Церква разом зі своєю багатомільйонною паствою зійшла на Голгофу, страждаючи за Христову правду. Ці роки стали Великою П'ятницею для нашого народу.

Дорогі брати і сестри!

Згадуючи жертв голодомору та політичних репресій того страшного часу, закликаю всіх вас вознести молитви до Господа за упокій душ голодом вбитих братів і сестер наших і взяти участь у місцевих та загальнонаціональних поминальних богослужіннях в цей день.

Як прояв християнської любові і знак молитовної пам'яті, закликаю вас упорядкувати могили загиблих від голодомору в тих містах, містечках і селах, де вони збереглися.

Нехай пам'ять про них буде священною для нинішніх та майбутніх поколінь! Нехай нікого більше не звабить хибний шлях богозречення та богозабуття, нехтування моральними законами, встановленими Богом, а наша багатотраждальна земля більше ніколи не зазнає пошесті зневіри та нечестя.

Нехай лине молитва наша, як дим кадильний до Бога за упокій душ загиблих співвітчизників.

+ВОЛОДИМИР
МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ І ВСІЄЇ УКРАЇНИ,
ПРЕДСТОЯТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Л. Г. Білий,
*кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

ВШАНОВУЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Історія органічно пов'язана з пам'яттю, яка долає невпинний час, долає забуття. В цьому непересічна культурна значимість пам'яті. Безпам'ятство – це невдячність перед минулим і безвідповідальність перед майбутнім. Щоб не помилятися в майбутньому, ми повинні пам'ятати про свої помилки в минулому.

Хоча б частково подолати своє примусове безпам'ятство українці отримали змогу лише з початком горбачовської “відлиги” у другій половині 1980-х років, розпадом Радянського Союзу та створенням власної держави. От тоді і почали відкриватися факти недалекого спільного минулого, які так старанно приховувалися владою. Однією з таких трагічних сторінок стала правда про голодомори.

Офіційне відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів встановлювалося Указом Президента України Л. Кучми №1310/98 від 26 листопада 1998 року як “День пам'яті жертв голодоморів”. Указом Кучми №1181/2000 від 31 жовтня 2000 року встановлювалася назва “День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій”. Указом Кучми №797/2004 від 15 липня 2004 року встановлювалася назва “День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій”. Указом президента Віктора Ющенка № 431/2007 від 21 травня 2007 року називається “День пам'яті жертв голодоморів” і повинен відзначатися щороку у четверту суботу листопада.

Відповідно до Указу цього дня в Україні та світі запалюють свічку пам'яті та вшановують хвилиною мовчання пам'ять жертв Голодомору 1932-1933 років – найтрагічнішої сторінки в історії українського народу, коли внаслідок зумисних дій тоталітарної влади впродовж декількох років Україна втратила кілька мільйонів життів. Цього року ми вшановуємо 80-ті роковини тих страшних подій.

В ті жахливі роки, у мирний час і за сприятливих природно-кліматичних умов від голоду помирали мільйони людей. Політична система сталінізму свідомо винищувала людей штучним голодом.

З огляду на масштаби, жорстокість і цинізм здійснення Голодомору, історія сучасної Європи не має аналогів подібних злочинів. В Україні та

багатьох країнах світу споруджені меморіали пам’яті та встановлені пам’ятні знаки жертвам Голодомору. Віддаючи шану пам’яті мільйонам втрачених впродовж 1932-1933 року життів, у листопаді 2008 року в м. Києві було відкрито Національний музей “Меморіал пам’яті жертв голодоморів в Україні”.

ЮНЕСКО, Парламентська Асамблея ОБСЄ, Європейський Парламент ухвалили документи про вшанування пам’яті жертв Голодомору. Святий Престол, а також законодавчі органи 14 інших країн визнали Голодомор геноцидом українського народу, а парламенти ще 6 країн прийняли документи про вшанування пам’яті жертв Голодомору.

Парламентська Асамблея Ради Європи у квітні 2010 року ухвалила резолюцію “Щодо вшанування пам’яті жертв Великого Голоду (Голодомору) в колишньому СРСР”, якою визнала Голодомор злочином проти людяності, закликала держави відкрити архіви, а істориків – здійснювати незалежні дослідження проблеми з метою встановлення повної, об’єктивної, не заполітизованої правди про цю трагедію.

Відзначаючи сьогодні 80-у річницю української трагедії, ми також віддаємо данину пам’яті мільйонів росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу внаслідок примусової колективізації, що залишило глибокі незагойні рани в історії народів та свідомості поколінь.

Ми переконані в тому, що викриття подібних злочинів проти людяності, збереження історичної пам’яті про жертви голодоморів, визнання та вшанування їхніх страждань сприятимуть запобіганню подібних катастроф у майбутньому.

Хмельницький інституту МАУП під гаслом “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття” провів підготовку до відзначення 80-ї річниці Голодомору 1932-1933 років.

21 листопада відбувається Всеукраїнська науково-практична конференція, 22 листопада у Інституті відбудеться мітинг-реквієм та жалобний молебен у Каплиці імені Святого Рівноапостольного Князя Володимира, а 23 листопада разом з українцями всього світу ми запалимо свічку пам’яті та вшануємо хвилиною мовчання мільйони втрачених життів, низько вклоняючись перед їх вічною пам’яттю.

Ще живі люди, котрі пам’ятають голодомор і можуть розповісти про нього. Ще зберігається шанс засвоїти урок історії не за підручниками, а через

безпосередній контакт із живими свідками. Але з кожним днем події голодомору віддаляються в часі, не втрачаючи при цьому свого скорботного і трагічного значення.

Вшанувати пам'ять невинних жертв – це той мінімум, який ми, сучасні українці, маємо зробити не стільки для мільйонів загиблих, а, скоріше, задля наших дітей, які повинні завжди пам'ятати про ті страшні часи й робити все, щоб подібне ніколи не повторилося.

М. Ф. Головатий,
*доктор політичних наук, професор
(м. Київ)*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ЯК ОБ'ЄДНУЮЧОГО ФЕНОМЕНУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема формування політичної нації актуально постала в кінці ХХІ століття. Вона складна, багатоаспектна і неоднозначна. Центральними феноменами для розгляду такої проблеми є: політична нація, демократія, загальнонаціональні фактори єднання багатонаціональної держави у цілісний, духовно і організаційно згуртований соціум, спроможний вирішувати будь-які проблеми державотворення. У такому контексті, за логікою наукової розвідки, їх варто розглядати, беручи до уваги світову практику формування політичних націй та розвитку демократичних процесів організації суспільного життя та власне, українські реалії у їх історико-генетичному розвитку та практичній реалізації, в тому числі і на початку ХХІ століття.

Серед багатьох суспільних, політичних феноменів сучасності чи не найскладнішим і недостатньо дослідженим дійсно є сам феномен «політична нація». З поміж великої кількості визначень поняття «політична нація» візьмемо як узагальнене, робоче, сформульоване, достатньо обґрунтоване українським політологом В. Вілковим: «Це сукупність громадян країни, які незалежно від їхнього соціального статусу, мови, віросповідання, походження та інших соціально-групових відмінностей мають рівні права і на основі демократичних інститутів політичної влади та форм політичної участі, законодавчо встановлених норм і процедур здійснюють державне самоврядування, мають політичний і юридичний суверенітет, поєднанні почуттями солідарності та ідеологією патріотизму» [7, с. 590]. Фактично у

такий спосіб (за невеликими відмінностями) політичну націю розумів основоположник цього терміну німецький історик Ф. Майнеке, пізніше – Г. Гроцій, Дж. Локк, Т. Гоббс, Алмонд, Р. Бендікс, О. Дан, К. Дойч, М. Манн, Л. Пай, а в сучасній Україні – О. Власюк, В. Крисаченко, М. Михальченко, А. Пахарев, Ф. Рудич, М. Степико та інші фахівці. Зокрема, автори великої колективної монографії «Українська політична нація» (2004) пишуть: «Певну людську спільноту можна вважати політичною нацією за умови, коли є чинними дві такі ознаки: по-перше, об'єднання певної людності в такий соціальний інститут як держава, тобто політична організація суспільства, створювана для реалізації його владних і регуляторних функцій; по-друге, наявність у державі повноти народовладдя, або принаймні його істотних елементів, як механізму виявлення та реалізації волі й інтересів громадян суспільства» [8, с. 6].

Не вдаючись у специфіку, особливості розуміння і пояснення самого поняття «політична нація», вкажемо на: а) об'єктивні засади формування такого феномену; б) специфічні особливості формування політичної нації в сучасній Україні та існуючі в цьому плані реальні проблеми.

Щодо об'єктивних засад формування політичних націй, то в першу чергу тут варто виділити модернізм, притаманний особливо ХХ століттю. Саме він сприяв тому, що політичну націю почали розуміти і пояснювати саме як відповідний не етнічний (або чітко етнічно означений) але політичний конструкт, розуміючи під ним «націю – державу». На державу у сучасних умовах «поклали» націєутворюючу, консолідуючу функцію, функцію культурної, мовної та іншої уніфікації населення.

Другою об'єктивною засадою формування політичних націй є потужна інформатизація сучасних суспільств, вирішальний вплив на їх розвиток глобалізаційного характеру процесів. Такі процеси досить активно руйнують національний суверенітет і територіально-політичну єдність громадян. До цього додаються посилені міграція, реально існуюча етнокультурна та релігійна диференціація.

Врешті національні уряди значною мірою втрачають монополію на владу і її ресурси. Звідси і певний національний ренесанс, притаманний сьогодні достатньо великій кількості країн.

Що ж у таких умовах і за таких процесів вирішальним чином виявило себе в практичному житті сучасних держав? Принципових змін, найперше, набула влада, система і механізми її функціонування. Як вірно вказує український політолог Т. Панченко, сучасні трансформації нації-держави спричинили необхідний «перерозподіл функцій і відповідальності у

вертикальній – між владними суб'єктами різних рівнів – та горизонтальній – між владою, громадянським суспільством і ринком площинах» [6, с. 1]. Цей процес, одночасно, принципово вплинув на демократію, демократизацію суспільного життя.

Вище викладені сентенції об'єктивного характеру дають всі підстави стверджувати що, попри великі і різні за суттю розходження у думках стосовно політичної нації взагалі, маємо сходитися на тому, що об'єктивно формування такої нації в Україні не уникнути. Тут є декілька принципових обставин, які даються взнаки.

Перша. Процеси інформатизації, світової глобалізації суттєво руйнують національний суверенітет багатьох країн і уникнути такої руйнації в XXI столітті не вдається навіть яскраво вираженим етнічнооднорідним державам.

Друга. У світі все помітнішою стає тенденція переходу від позитивної державності до регулюючої, а самі по собі суспільства перетворюються з суспільств спостерігачів на суспільства учасників (громадянські суспільства). Такі процеси «вимагають» формування політичних націй.

Третє. Державний суверенітет у багатьох випадках не є чимось однозначним: відбуваються складні процеси передачі державного суверенітету різноманітним субнаціональним, регіональним і т. ін. структурам. Однак, сильна державність в цьому випадку є ще більш необхідною, запитаною часом, тому, що без сильної державності практично неможлива сильна, дієва демократія. Тобто, принцип субсидіарності слід використовувати у державному будівництві досить виважено і навіть обережно.

Четверте. Беззастережний факт: українське суспільство, нехай і з великими труднощами та проблемами, але все ж демократизується. При цьому братимемо до уваги те, що у найпростішому визначенні маємо чотири основних історично сформованих моделі демократії: полісна демократія античності; комунальна демократія європейського середньовіччя; представницька демократія Нового часу; поліваріантні моделі демократії Новітньої доби. Акцентуючи увагу саме на останніх, вкажемо на наступуючу обставину принципового характеру. Варто постійно пам'ятати і враховувати, що за будь-яких моделей демократичного розвитку в демократії, як і у будь-якому соціальному процесі, є речі першого і другого порядку. Перші – вирішальні, всі інші – похідні від перших. Якщо брати суспільне життя у його найширшому об'ємі, то до першого порядку принципових речей варто віднести права людини.

За усієї неоднозначності у розумінні феномену «політична нація», все ж не можна не погодитися з тим, що соціальні, політичні та інші права людини

не можна ставити в пряму залежність від національної, етнічної чи іншої належності громадян. Якщо вести мову про сучасну Україну, то вона ніколи не була і не є однорідною за національною, релігійною, соціальною і багатьма іншими ознаками, а тому спрощено ставиться до процесів формування політичної нації немає жодних підстав.

Далі. Демократію ми не маємо наміру розглядати у класичному політологічному ключі. Тут спочатку вкажемо на суспільну ситуацію, що стосується загальнодержавної об'єднуючої ідеї, що, власне, і є центральним елементом демократії. Йдеться про об'єднуючу ідею, без якої не можуть існувати ні політична нація, як така, ні держава, соціум в цілому. Політична держава, не може існувати і діяти без такої консолідуючої ідеї, взагалі, хоча і така ідея, об'єктивно, є рухливою, не залишається сталою. Про це говорили Т. Гоббс, Дж. Локк, філософи, історики більш пізнього часу [3].

Впродовж двадцятиріччя державотворення в Україні під такою ідеєю здебільшого розуміли і розуміють національну ідею, хоча часто реальний її сенс пояснюють надто неоднозначно. Відомий український етнополітолог І. Варзар досить влучно акцентує увагу на тому, що національна ідея – це «науково-засадована думка про історичну місію якогось народу-етносу на вітчизняному геополітичному терені» [2, с. 15]. Це, на нашу думку, досить влучне пояснення історико-генетичної, генезисної, державотворчої ідеї, яка і має бути фактором цивілізаційного єднання поліетнічних зібрань у єдину спільність.

Тут варто зробити слідуюче принципове зауваження до того, як перейти до третього феномену творення політичної нації і державності – загальнонаціональних об'єднуючих факторів, – національна ідея, що ґрунтується не на духовності але лише на економічній, політичній чи іншій кон'юктурі, ніколи не буде по-справжньому зреалізована в інтересах людини. Як яскраво підтвердила друга половина ХХ століття розвитку держав, перш за все на європейському, та й на інших континентах, ідея суспільства споживання виявилася хибною і фактично негуманною. Свідченням цьому криза лібералізму у багатьох країнах, потужний розвиток неолібералізму, повернення до консерватизму і традиціоналізму. Це виявляється в політиці, економіці, духовному суспільному розвитку багатьох держав все помітніше.

Сучасний суспільний прогрес пов'язаний перш за все з суспільством, де реалізуються права людини, де врегульовані і не пущені на самоплив різноманітні дозвілєві процедури, де держава не лише стоїть на сторожі, але й обслуговує людину. Яскравими прикладами у цьому плані можуть бути головним чином скандинавські держави, окремі центральноєвропейські

країни, які нині, як ніколи, відчувають велику потребу не стільки матеріально-ліберального, скільки духовно-цивілізаційного розвитку, в основі якого була і залишається турбота про людину, її права і свободи.

Аналізуючи характер сучасних демократичних суспільних процесів взагалі, фахівці наочно переконуються в тому, що це надто складний, а часто і протирічливий, загрозливий феномен формування людських відносин.

Щоб мати справжню демократію, як дієву норму суспільного життя, треба мати не просто демократичну владу, громадянське суспільство, відповідні суспільні відносини, необхідно мати певну критичну масу громадян, що є реальними носіями демократичних норм життя, демократичних відносин. Одномоментно утворити таку масу абсолютно неможливо: належить витратити для цього десятиліття освітнього, наукового, виховного процесів.

Дух творить собі форму, а не навпаки. Тут важливо нагадати, що одним з найважливіших консолідуючих народ факторів є рівень міжособистісної довіри між людьми. У порівнянні з країнами, де він становить до 40%, в Україні – всього 20%. Це означає, що ми не маємо: а) достатньо сформованого громадянського суспільства; б) необхідних умов для практичного здійснення самоорганізації і самоврядування. Вочевидь, при цьому, що найдемократичнішим і найгуманнішим може бути саме таке суспільство, де мають абсолютний пріоритет права людини. Такі права мають бути вищими за права держави. Зазначимо, що формально реальне народовладдя в Україні ст. 5 Конституції України закріплене. Визнання того, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, ще автоматично не забезпечує таку владу (верховну) народу. Існує реальна потреба законодавчого (можливо, «Закон про народовладдя») визначення формату такого народовладдя, повноважень, функцій народу тощо. Йдеться про правове оформлення суб'єкта народовладдя у повному об'ємі.

Парадокси суспільного поступу України нині можна схарактеризувати так: не вийшовши з кризи історії, Україна потрапила в кризу перспективи. Ще донедавна гострі суперечки навколо національної ідеї взагалі, як стратегії розвитку української спільноти, фактично нічим за двадцятиріччя незалежності не завершилися. Більше того, невизначеність проблеми, – яке суспільство будемо, – проглядається все гостріше, поглиблюючись численними кризами внутрішнього і зовнішнього характеру.

Вочевидь, що ядром державотворчих процесів в Україні має бути ідея формування творення гуманного, справедливого суспільства. Ще великий Аристотель свого часу доречно зазначав, що державним благом є справедливість, тобто те, що служить загальній користі» [1, с. 380].

В останній час теоретики, політики-практики все частіше і більше вдаються до визначення і конституювання громадянського суспільства у сучасних соціальних відносинах між державою і громадянином. Це – об'єктивна реальність, оскільки доля демократії, формування громадянського суспільства великою мірою залежить від впливу людини, громади, громадянського суспільства на державу з тим, аби держава все повніше функціонувала задля інтересів людини, соціуму. Саме по собі громадянське суспільство, за твердженням Г. Гегеля, починається з моралі.

Об'єднавчі процеси в Україні істотно гальмуються також за відсутності бодай ситуативної якщо не загальнонаціональної єдності еліти. Звідси – брак політичної волі, стратегічних загальнонаціональних програм, рішень, загальноколективних конструктивних дій.

І, насамкінець, зауваження такого характеру. Все гостріше в державному будівництві України дається взнаки принцип субсидіарності, як важливіша засада оптимального, розумного і раціонального розподілу владних повноважень: між державою і суспільством, між державною владою і громадянським суспільством і т. ін. Фактично постає питання децентралізації всієї системи управління на догоду місцевому самоврядуванню.

Це – логічна потреба часу, оскільки самоврядний потенціал був одвічно одним із важливіших складників фактично генетичного коду (ментальності) українства. Цю ментальність українства саме як здатність до громадсько-творчої ініціативи саме знизу, чудово розумів і спробував зреалізувати як систему місцевого самоврядування Пилип Орлик у своїй відомій Конституції 1710 року. М. Костомаров називав таку ментальність жадобою свободи, коли стихія вільної самодіяльності була поставала настільки сильно, що Україна «не хотіла знати ні царя, ні пана».

Зрозуміло, що у невеликій статті, повідомленні важко дати бодай основні тези, щодо формування політичної нації та тих об'єднуючих феноменів, що мають прискорити становлення української державності. Тут ми торкнулися лише домінантних ліній цього процесу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376-612.
2. Варзар Іван Михайлович. Політолого-етнологічний сенсо-зміст «національної ідеї» в історіолого-релятивних аспектах // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. [Відп. ред. О. В. Бабкіна] – К. :

Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 7. – 135 с.

3. Гоббс Томас. Избранные произведения. – В 2-х т. – Т. 2. – [пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1965. – 750 с.

4. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять // Віче. – 1996. – №6.

5. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.

6. Панченко Т. В. реалізація принципу субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: політико-культурні детермінанти: автореф. дис.... докт. політ. наук.: 23.00.03 / Панченко Тетяна Василівна. – К., 2012. – 38 с.

7. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

8. Українська політична нація: генези, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К., Основи, 2003. – 341 с.

9. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. – 2000. – № 1. – С. 39-49.

Анотація. Формування політичної нації – складний і неоднозначний процес суспільного розвитку. Гостро постають проблеми міжнаціональної єдності, розвитку демократії, формування громадянського суспільства.

Аннотация. Формирование политической нации – сложный и неоднозначный процесс общественного развития. Остро стоят проблемы межнационального единства, развития демократии, формирования гражданского общества.

Summary. Formation of the political nation is a complex and ambiguous process of social development. Problems of ethnic unity, democracy, civil society acutely arise.

В. Л. Бабка,
(м. Ніжин)

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР ТА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА ЯК ОБ'ЄКТИ ПРОТИСТОЯННЯ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ

Історична пам'ять є одним з ключових факторів розвитку національної

самосвідомості населення. Особливо важлива її роль в процесі становлення громадянського суспільства та побудови демократичної правової держави. Виконання завдань українського державотворення неможливе без врахування стану національної свідомості та історичної пам'яті, як визначального фактора її розвитку, прикладом чого може слугувати політичне протистояння влади та опозиції в період перебудови в Україні.

Історична пам'ять є досить складним явищем, неоднозначним для сприйняття навіть в наукових колах. Тому перед розглядом основної проблеми варто представити кілька теоретичних зауваг.

Історична пам'ять – одна з форм колективної пам'яті, представлена в сукупності образів та механізмів сприйняття і відтворення соціокультурними спільнотами спільного культурно-історичного досвіду. Якщо такою спільнотою – суб'єктом пам'яті – виступає нація, то слід говорити про національну пам'ять (національну історичну пам'ять).

Політолог О. Бойко пропонує інструментально виділити в межах колективної пам'яті два рівні: «офіційний» та «неофіційний». Вчений зазначає, що *офіційний рівень* колективної пам'яті має такі ознаки: формується цілеспрямовано згори; характер пам'яті системний; базується на пануючій/офіційній ідеології; формується переважно шляхом конструювання; поширюється переважно через офіційні канали; служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади; основними і найвпливовішими носіями офіційної пам'яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ; підтримується формальними/офіційними структурами.

Тоді як *неофіційний рівень* колективної пам'яті: формується стихійно знизу; характер пам'яті фрагментарний; базується на феномені суспільних спогадів; формується переважно шляхом реконструкції; поширюється головним чином через міжособистісні контакти; служить зміцненню та консолідації колективу, збереженню його ідентичності; підтримується неформальними структурами [1, с. 98-100].

Два рівні пам'яті можуть співіснувати в мирній формі через нейтралітет чи взаємодоповнення або ж протистояти один одному. При цьому результати протистояння можуть проявитися в таких формах: зближення в напрямку консолідації образів; асиміляції одного рівня іншим, з можливою подальшою трансформацією статусу; посилення радикалізації, дистанціювання змісту обох рівнів пам'яті.

Протистояння носіїв цих двох рівнів пам'яті виразно простежується на прикладі доби перебудови. Якщо до 1985 р. держава була монополістом в формулюванні офіційних картин історичного минулого, то з проголошенням

М.Горбачовим політики гласності та курсом на ліквідацію «білих плям історії» ситуація зрушила з мертвої точки. Національно-демократичні опозиційні сили інтенсивно долучилися до повернення забутих сторінок вітчизняної історії, реанімації дійсних образів історичної пам'яті.

Однак, влада, в особі компартії, не могла дозволити поступитися одним з ключових важелів контролю над суспільством. Боротьбу проти перегляду «офіційної» репрезентації української історії радянське керівництво вело на двох «фронтах» – внутрішньому, особі опозиції та зовнішньому – представленому діями діаспори. Ці рівні протистояння передбачають різні стратегії контролю суспільної свідомості. Вони відповідають формулюванню, запропонованому експертом з комунікаційних технологій Г. Почепцовим: утримання уведеної раніше ментальної картини світу; введення нової ментальної картини [2, с. 9].

Яскравим прикладом реалізації державної політики пам'яті в зовнішньополітичному векторі стали заходи з протидії поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Пам'ять про ці трагічні події була піддана забуттю, яке, за типологією П. Коннертона [3, с. 60, с. 67–68], реалізувалось у двох формах: «репресивного стирання» – на рівні офіційної пам'яті; «приниженого мовчання» – на рівні неофіційної.

Як не парадоксально, але причиною відновлення історичної пам'яті про події 1932–1933 років була відсутність цієї пам'яті. В 1970 рр. в середовищі західної української діаспори проявилось наростання кризи культурної ідентичності. Одним із засобів запобігання цьому було звернення де теми голоду 1932–1933 років, який мав стати «одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність і різні форми політичної репрезентації – подібно до того, як сконструйована пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США» [4, с. 19].

Найбільшого резонансу на Заході проблема Голодомору в Україні набула в 1980-х рр. Причинами та проявами цього стали наступні події: випуск у Торонто фільму Ю. Лугового та Я. Невицького «Жнива відчаю» 1983 р.; створення в жовтні 1984 р. Комісії комітету Конгресу США з вивчення Голодомору, виконавчим директором якої був призначений американський історик Джеймс Мейс; підготовка і публікація книг англійського історика Р. Конквеста «Жнива скорботи» та представника української еміграції М.Долота «Виморення голодом»; робота Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні (1988–1990).

Показовою була реакція СРСР на ці дії, котрі не лише загрожували міжнародному іміджу країни, а й протистояли офіційній історичній пам'яті. Тому Радянський Союз використовував як дипломатичні, так і силові важелі для запобігання розповсюдженню інформації про голод.

Так, за даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) Комітетом державної безпеки УРСР проводились спецакції та заходи, спрямовані проти висвітлення за кордоном реальної картини голоду в Україні. У повідомленнях зазначалось, що «націоналістичні формування діють за вказівкою спецслужб США». Для оцінки повідомлень, котрі вони намагались поширювати, використовувались формулювання: «*фальсифікації*», «*наклепницькі вигадки*», «*антирадянська пропаганда*», «*ідеологічна диверсія*» [5].

Показовою була операція «Фарисеї» про яку голова КДБ УРСР С. Муха повідомляв першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького у доповідній записці від 14 березня 1987 р. Операція передбачала здійснення таких заходів: «просування» в засоби масової інформації США та Канади матеріалів, які повинні викривати «фальсифікації» про штучний характер голоду; компрометування членів комісії конгресу США з вивчення голоду в Україні; видання «документальної книги, яка розкриває політичні мотиви фальсифікацій проблеми оунівцями»; розсилання сенаторам і конгресменам застережень, що підтримка висновків комісії може завдати шкоди їхньому авторитетові [5].

Стратегічну модель операції можна представити наступним чином: спростування невігідних образів історичної пам'яті; дискредитація носіїв історичної пам'яті; представлення альтернативних образів. Відповідну модель запропонував німецький психолог К. Левін, за яким уведення нової ментальної картини відбувається в три етапи: «розморожування» старих (хибних) уявлень; уведення нових уявлень; «заморожування» нових уявлень [2, с. 9].

Інша стратегія використовувалась Радянським Союзом у взаємовідносинах з Канадою. Ставлення до цієї країни було більш лояльним, ніж до США, свідченням чого було використання дипломатичних важелів впливу. Приводом дипломатичного протистояння була ініціатива «Комітету українців Канади» спорудити меморіали жертвам Голодомору в Україні, в Едмонтоні та Вінніпезі. В ноті радянського посольства Міністерству закордонних справ Канади ця акція розцінювалась як «груба антирадянська затія, влаштована з метою спотворити історичну правду про колективізацію ... розпалити ворожість до СРСР». Радянська влада діяла за принципом «найкраща оборона – наступ». Замість спроб виправдати/осудити злочинні дії

своїх попередників висувались звинувачення щодо підтримки канадською стороною «радикальних центрів» та «військових злочинців із так званої «української повстанської армії» [6]. Таким чином, спрацьовував маніпулятивний механізм переключення уваги із самої акції на суб'єкт її реалізації – націоналістичні сили. А сформований радянською ідеологією негативний стереотипний образ цих сил апіорно повинен був визначати оцінку їх дій. При цьому висловлювались наполягання на необхідності канадською стороною не допустити будівництва пам'ятників та припинити відзначення річниці Голодомору, що повинно сприяти «створенню атмосфери довіри та поваги між народами» [7]. Дипломатично виваженою була відповідь канадської сторони, яка наголосила на забезпеченні громадянських та політичних прав в країні та законний характер діяльності «Комітету українців Канади», яка «є вільною від урядового втручання і складає законне вираження політичних переконань та поглядів» [8].

У внутрішній документації Посольства СРСР в Канаді звучали більш різкі формулювання, зокрема, щодо показу документального фільму «Жнива відчаю». Замовники фільму називались «залишками гітлерівських військових формувань та збройних терористичних банд». В уривку розмови з 12 поширених речень щодо українських емігрантських кіл 8 разів використовувались формулювання – «реакціонери», «злочинці», «банди». Крім того: згадки про фашизм та гітлерівську Німеччину – 10 разів; вказівки на антирадянський характер діяльності діаспори – 7 разів; способи діяльності (війна, злочини, насилля, екстремізм, тероризм) – 16 разів; оцінка інформацій, яка поширювалась про Голодомор (фабрикування, вигадки, фальшивки, провокації, фальсифікації) – 11 разів.

При цьому сам «голод» згадувався лише умовно – 3 рази (!).

Дані акції керівництва СРСР є яскравим прикладом активного використання комплексу маніпулятивних прийомів інформаційно-психологічної дії: «навішування ярликів» (*реакціонери*); «негативний трансфер» – встановлення асоціативних зв'язків з відверто негативними поняттями (*насилля, війна*) та соціально несхвальними явищами (*тероризм, фашизм*); «посилання на авторитети» (*Рада безпеки та співробітництва в Європі*) та «загальна платформа» – очевидність та загальноприйнятність формулювань (*«абсолютно очевидно»*): «Абсолютно очевидно, що вищевказані антирадянські акції суперечать Заключному акту Ради безпеки та співробітництва в Європі» [9]. Крім того, застосовувались наступні стратегії маніпулятивного впливу: недовіра до джерела інформації (вигадки); контроль за емоціями (збудження негативних емоцій через акцентування відповідних

образів – Гітлер, війна, насилля); акцентування уваги на інформації [10, с. 161-162, с. 167-169] – в сукупності близько 50 формулювань негативного забарвлення чи образів, що формують реакцію відторгнення.

Отже, радянською владою свідомо використовувався комплекс маніпулятивних та комунікативних стратегій, спрямованих на перешкоджання поширенню інформації про голод в Україні. Варто зазначити, що ці дії принесли свої результати у вигляді відповідної реакції західної громадськості та негативних рецензій на згадані твори [5]. Ці заходи забезпечували домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам'яті, що було для комуністичного керівництва гарантом утримання політичної свідомості населення в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Натомість активізація суспільних рухів, в тому числі за ліквідацію білих плям, змусили владу піти на деякі поступки, зокрема в дослідженні Голодомору [11], що стало ще одним поштовхом до активізації опозиції.

Внутрішнє протистояння за контроль над історичною пам'яттю компартійні структури вели з національно-демократичною опозицією, у боротьбі з якою, партія задіяла дещо інші образи минулого, відповідно і стратегія їх застосування була відмінною. Показово, що влада починає персоніфікувати опозиційні структури з українськими національними рухами часів революції 1917–20-х рр. та Другої світової війни. Таким чином, формувалася образ незалежності, як чужої, ворожої ідеї, яка пропагується антирадянськими націоналістичними силами.

Ще однією точкою протистояння влади та опозиції була проблема повернення національної символіки. Опозиційні сили розуміли її важливе функціональне значення. У резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України доречно зазначено, що національна символіка «є втіленням національної єдності і суверенності, своєрідним кодом історичної пам'яті народу» [12, с. 111]. Тому опозиція всіляко пропагувала синьо-жовтий стяг, тризуб та пісню «Ще не вмерла Україна», акцентуючи увагу на їх історичному підґрунті.

Ставлення влади до пропонованих атрибутів державності висловив Л. Кравчук, тодішній завідуючий ідеологічним відділом ЦК КПУ. Він назвав думку про вищевказані символи як єдину загальнонаціональну символіку «антинауковою, яка не відповідає правді історії» [13]. У доведенні пріоритетності та історичності прапора радянської України аргументи базувалися на тезах про: відсутність єдиної загальнонаціональної символіки до 1917 р.; класовий характер державності УНР і відповідний статус державних

символів; історичність державного прапора УРСР, яка походить від традиції Київського князівства.

Актуалізація складових елементів історичної пам'яті національно-демократичними рухами мала практичне значення для вирішення завдань перебудови в Україні: повернення національної символіки як засади суверенізації республіки; збереження мови заради протистояння русифікаторській політиці; пошук джерел національної духовності служив справі відновлення прав релігійних конфесій; звернення до традицій державотворення забезпечувало легітимізацію прагнень здобуття незалежності.

Численні мітинги та збори, організовані опозицією, крім своєї прямої суспільно-політичної функції, були покликані виконувати ще й символічну, спрямовану на реконструкцію національних образів історичної пам'яті. Незмінними атрибутами цих заходів було активне використання національної символіки. Розпочинало та завершувало їх багатоголосе звучання «Ще не вмерла України» [14]. Часто акції організовувались біля монументів, присвячених Тарасові Шевченку. У Львові спорудження пам'ятника Кобзарю було одним із гасел національних сил. Це було лише додатковим стимулом проводити зібрання на місці, призначеному для його будівництва [15].

Слід відмітити, що демократична опозиція не лише популяризувала українські історичні символи, а й намагалась протистояти засиллю образів комуністичного пантеону. Поширеною в радах, де переважали національні сили, стала практика перейменування вулиць. увічнення постатей війни та революції в назвах вулиць, одним з чільних механізмів конструювання образів комуністичної історичної пам'яті була монументальна пропаганда. Так, лише пам'ятників В. Леніну, взятих на державний облік в Україні на 1991 р. було понад 5 тис. З них більше 4 тис. виконані на низькому рівні, з нетривких матеріалів і потребували серйозної реконструкції [16, арк. 285-286]. З цього приводу переконливим було зауваження скульптора Ернста Неізнестного, який зазначав, що функцією меморіалів епохи соціалізму є лише зайняття місця, щоб там не було нічого іншого, тому сам пам'ятник не має особливого значення [17, с. 18].

Подібний тотальний характер монументальної пропаганди спрямовувався на витіснення з неофіційної пам'яті будь-яких спогадів, окрім радянських. Що забезпечувало владі збереження політичної свідомості в рамках офіційної ідеології та, як результат – безініціативну лояльність населення. Тому, зрозумілими стали масові виступи за демонтаж пам'ятників вождю світового пролетаріату влітку 1990 р. Демонстративними були спроби

молодіжних організацій покласти біля підніжжя пам’ятника Леніну в Києві та Львові вінки з колючого дроту [16, арк. 287-288].

Одним із знакових символів історичної пам’яті було приєднання Західноукраїнських земель в 1939 р. Подія офіційно інтерпретувалась як акт «возз’єднання», при цьому, змова радянського і німецького керівництв та силовий характер «возз’єднання» замовчувались. Амбівалентність її можливої реінтерпретації діячами національного спрямування полягала у тому, що з одного боку – були реалізовані прагнення українців до об’єднання, з іншого – обставини, в яких це об’єднання відбувалось не дозволяли визнавати її піднесено-патріотичний характер. Тому Установчий з’їзд Народного Руху України декларував святкування 50-річчя возз’єднання недоцільним і нетактовним [12, с. 115]. Уже в січні наступного року парадоксальну ситуацію вдалось вирішити на святкуванні Дня Соборності, перенісши, таким чином, акценти об’єднання з 1939 на 1919 рік. Акцією, яка мала важливе символічне наповнення та значний емоційний потенціал для реконструкції образів пам’яті став організований за ініціатииви Народного Руху Ланцюг Злуки, який 21 січня 1990 р. простягся між Києвом та Львовом. Акція була покликана реанімувати в пам’яті прийняття Акту злуки УНР та ЗУНР в 1919 р. як добровільного возз’єднання двох частин українського народу, яке протиставлялось насильницькому об’єднанню 1939 р. Цим спростовувався архетип закономірної необхідності встановлення радянської влади.

Поворотною точкою в протистоянні влади та опозиції стали вибори до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів УРСР в березні 1990 р. Радянське керівництво намагалось дискредитувати своїх опонентів, здійснювало спроби створити негативний образ радикальних націоналістів. У своїх деклараціях опозиція намагалась протистояти таким звинуваченням. Поет та відомий діяч Народного Руху Д.Павличко зазначав: *«Ми не є спадкоємцями войовничого націоналізму. Ми ідентифікуємось насамперед із традиціями української демократії»* [18, с. 165].

Дії компартії не відзначалися помітною оригінальністю. Замість декларованої ліквідації «білих плям» історії чи хоча б спроб виправдати злочини минулого, які викривала опозиція, продовжувався осуд «буржуазного націоналізму». Однак, суспільна свідомість вже була виведена зі стану пасивної рівноваги, тобто безапеляційного сприйняття всіх декларацій влади. Населення відмовлялося приймати на віру закиди про «антирадянську пропаганду» та «буржуазних фальсифікаторів історії». Ці процеси вплинули на результати виборів, які показали, що КПУ відчутно поступилась підтримкою електорату на користь опозиції. В обласних радах опоненти КПУ становили

значний відсоток – в Київській міськраді – майже 40%; у Тернопільській – близько 50%; в Львівській, Івано-Франківській, навіть Харківській – понад 65% місць [16, арк. 257]. Не останньою причиною цього була поразка в «боротьбі за пам’ять», що визнали й самі партійні функціонери. Так, секретар Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицький справедливо зазначав: *«Помітно вплинули на результати виборів невиправдане зволікання у висвітленні «білих плям» історії України, вирішенні питань національної символіки»* [19].

Представлення опозиційних сил в радах остаточно схилило шальки терезів офіційної пам’яті в бік національних образів. Прикладом може бути рішення Житомирської міської ради від 24 травня 1990 р. Вона, в зв’язку з не врегульованістю законодавства, дозволила використання *«одночасно з діючою державною, також української національної символіки»* [20]. А після прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. і Київська міськрада постановила підняти над своєю будівлею синьо-жовтий прапор [21].

Таким чином, домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам’яті було для комуністичного керівництва гарантом утримання суспільної свідомості в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Активізація опозиції в ході доби перебудови стала першорядним чинником реанімації національних образів на рівні неофіційної історичної пам’яті, що в свою чергу стало причиною пробудження національної свідомості.

Характерними для спроб органів партійно-радянської влади протистояти неофіційній національній історичній пам’яті були: використання органів КДБ для запобігання поширенню правди про злочини радянської влади за кордоном; намагання не визнати чи реабілітувати репресивну політику та Голодомор, а представити подібні свідчення як фальсифікації, наклепи, антирадянську пропаганду; спроби дискредитувати опозицію. Певну ефективність такі дії мали лише в зовнішньополітичному векторі, чому сприяла злагоджена стратегічна діяльність силових структур. Натомість власному населенню компартія не змогла запропонувати альтернативи образам національної пам’яті, котрі пропагувались опозицією. Національно-демократичні сили пропагували ідеї захисту мови, історії, повернення національної символіки не лише для побудови власного іміджу, а й як інструменти суверенізації республіки. Характерними рисами діяльності опонентів компартії в реконструкції картини національної пам’яті були: активне пропагування національної символіки; створення пантеону національних героїв; актуалізація періодів Київської Русі та часів козацтва як

витоків української державності, які мали сприяти легітимізації прагнень до суверенізації та здобуття незалежності. Вдалі пропагандистські заходи демократичних сил дозволили їм отримати представництво в радах. Це ознаменувало зміну статусу опозиції з громадського на партійно-парламентський та дало змогу їй на офіційному рівні долучитись формування національної пам’яті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко О. Д. Колективна пам’ять: природа, суть, структура / О. Д. Бойко // Національна та історична пам’ять. – 2012. – Вип. 3. – С. 93-105.
2. Почепцов Г. Г. Контроль над розумом / Г.Г. Почепцов. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 350 с.
3. Connerton P. Seven Types of Forgetting / Pol Connerton // Memory Studies. – 2008. – vol. 1. – №. 1. – Р. 59–71.
4. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271с.
5. Доповідна записка КДБ УРСР В. Щербицькому про розвиток заходів з операції «Фарисей». 14 берез. 1987 р. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів, 2010. – С. 86.
6. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади у зв’язку з ініціативою Едмонтського відділу КУК з спорудження пам’ятника жертвам голоду в Україні 1932-1933 рр. // На скрижалях історії: 3 історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-1980- ті роки. 3б. док. та матер. – Кн.1 / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, П. Т. Тронько. – К., 2003. – С. 675-676.
7. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади в зв’язку з встановленням пам’ятника жертвам голоду в Україні 1932–1933 рр. // На скрижалях історії ... – С. 684-685.
8. Нота Міністерства закордонних справ Канади Посольству СРСР в Канаді з нагоди встановлення пам’ятника жертвам голоду 1932–1933 рр. // На скрижалях історії ... – С. 685-686.
9. Із запису розмови радника Посольства СРСР в Канаді А.П.Макарова з завідувачем сектором СРСР МЗС Канади Р. Хелпіном щодо акцій українських громадських організацій Канади в зв’язку з 50-річчям голоду в Україні // На скрижалях історії ... – С. 690-693.

10. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
11. Постанова ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років в Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». – 26 січ. 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу // http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_22.html
12. Резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки) / упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука. – 2009. – С. 94-116.
13. Доповідна записка завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ Леоніда Кравчука щодо вивчення й обговорення проблем національної символіки // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С.79-82.
14. Доповідна відповідального працівника ЦК КПУ М. Ткаченка про черговий мітинг демократичних сил у Львові // Україна: антологія пам'яток державотворення ... – С. 69.
15. Інформація завідуючого державно-правовим відділом ЦК Компартії України Аркадія Чумака про масові заходи опозиції у Львові та Києві 21 і 22 трав. 1989 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 74-75.
16. Бойко О. Д. Суспільно–політичні трансформації в Україні (квіт. 1985 – серп. 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : Дис... доктора політ. наук.: 23.00.02 / Бойко Олександр Дмитрович. – К., 2003. – 474 арк.
17. Незвестный Э. Катакомбная культура и власть / Эрнст Незвестный // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 3–28.
18. Виступ Дмитра Павличка на зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній під Варшавою // Павличко Д. Українська національна ідея / Д. Павличко. – К. : Основи, 2004. – С. 164-166.
19. Доповідна секретаря Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицького про суспільно-політичну ситуацію в області після виборів 1990 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... С. 149 – 152.
20. Ухвала Житомирської міської Ради народних депутатів про використання української національної символіки на території міста // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 168.
21. Ухвала виконкому Київської міської ради народних депутатів про надання дозволу на проведення живого ланцюга на вулицях з нагоди чергової річниці Акта злуки українських земель // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 136-137.

Ю. І. Блажевич,
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПОДОЛЯН В УМОВАХ ГОЛОДОМОРНИХ РОКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Аналізуючи динаміку духовних процесів на Поділлі в умовах голодоморних років першої половини ХХ ст., відзначаємо їх надзвичайно тісну взаємопов'язаність із процесами політичними, ідеологічними та економічними. Це не було випадковістю, а мало свої об'єктивні та суб'єктивні чинники, що відбувалися в тогочасному реальному житті. Як відомо, український народ у ХХ ст. тричі пережив страшні періоди голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. Українці, зокрема й подоляни, понесли величезні національні втрати, було знищено цілі пласти національної культури і духовності, насамперед щодо звичаїв, традицій, обрядів, народних свят. Водночас голодомори використовувалися владою для подальшого винищення будь-яких вільно думських порухів, особливо прагнення до незалежності, встановлення безмірної покірності, страху, відчаю, морально-психологічного і політико-репресивного тиску на віруючих громадян.

Кожний голодоморний період мав свої особливості щодо впливу на духовно-релігійну сферу життя мешканців нашого краю. Так, наприклад, в 1921–1922 рр., згідно з розпорядженням партійних і державних органів влади, на першому плані були конфіскація церковних цінностей, нищення культурно-освітніх установ різних громадських організацій (музично-драматичні, літературні, мистецькі гуртки і об'єднання), релігійних структур (церковні братства, спілки, релігійні громади та кооперативи тощо), витіснення релігійної літератури із суспільного ужитку, формування атеїстичного світобачення і непримиримості до усього церковного і духовного, руйнація суспільної морально-релігійної психології, активізація дій щодо ліквідації релігійних конфесій, руйнації храмів.

Згідно з постановою ВУЦВК від 8 березня 1922 р. щодо тотальної і примусової передачі церковних цінностей на користь голодуючих, така реквізиція була доручена місцевим Комітетам допомоги голодуючим або місцевим радам, комітетам незаможних селян [1, с. 37]. У Кам'янці-Подільському тільки в квітні-травні 1922 р. було вилучено з християнських храмів (переважно католицьких) і єврейських синагог майже 150 кг срібла. Лише з Великої синагоги у Кам'янці-Подільському було забрано 8 коштовних

предметів та лом срібла загальною вагою 18 кг. Із кафедрального і тринітарського костьолів було забрано 39 дорогоцінних предметів. Подібні акції були проведені в Китайгороді, Новій Ушиці, Ямполі та в інших населених пунктах Поділля. В цей час також проводились арешти священників, розправи над віруючими тощо [2, с. 58]. До вересня 1922р. у церков різних конфесій було конфісковано 499712 золотників 24 долі срібних виробів, 98 золотників 72 долі золотих виробів, 64 крб. золотої російської і 2533 крб. іноземної за оцінкою срібної монети. Водночас були вилучені хрести, корони, панагії з дорогоцінними каменями, націоналізовано 89,6 тис. десятин церковної і монастирської землі, сотні священницьких будинків, 27 магазинів, 20 лавок, заборонено церковний дзвін, з храмів почалося масове знімання дзвонів тощо [3, с. 142].

У березні-травні 1922 р. в Україні за наказом більшовицької влади «прокотилася хвиля мітингів і зборів, на яких трудящі міста і села пропонували вилучити цінності з храмів і за них купити за кордоном хліба для голодуючих» [9, с. 105]. Була проведена чистка комнезамів «від різних неблагонадійних елементів», виконавчу владу по селах здійснювали ревкоми та комнезами, середнє і заможне селянство було позбавлене всіх прав й залишене на «ласку агентів ГПУ». Під тиском влади, поодинокі ієрархи ставали на шлях співпраці з нею, так преса повідомляла, що «подільський єпископ Амвросій заявив, що Православна Церква не може залишитися неактивною у відношенні до страхіть голоду і що всі церковні цінності повинні були вилучені на користь голодуючих». Для заспокоєння мирян державні органи подавали повідомлення про те, що «вилучення цінностей» проходило спокійно й при повній співпраці духовенства. Так, місцева губернська газета, «Известия» писали, що монахи Коржовецького Різдво-Богородицького та монахині Головчинецького Преображенського монастирів у Летичівському повіті на Поділлі «виявили комісії для вилучення цінностей дуже радісне прийняття і, крім церковних цінностей, вони пожертвували ще і свої власні цінності й заощадження». Проте кожному, хто знайомий зі статутом монахів, відомо, що вони не могли мати приватних цінностей і заощаджень [4, с. 175].

Щоб не виглядало так, що селянство стоїть осторонь вилучення цінностей, в засобах масової інформації періодично з'являлися відповідні ухвали різних селянських зборів. Так, «Известия» (1922 р.) повідомляли, що «широка безпартійна селянська конференція в Кам'янці-Подільському постановила всіляко співпрацювати у вилученні церковних цінностей, що є необхідними для рятуння життя голодуючих» [5]. Такі, відповідно підібрані

і зрадаговані новини, справляли на пересічного читача враження, що декрет про вилучення церковних цінностей знайшов серед населення прихильний відгук. Однак, більшовицька преса вміщувала тільки ті новини, які відповідали урядовій політиці. Про спротив щодо вилучення повідомлялося тільки тоді, коли це стосувалося духовенства чи мирян [1, с. 44-45].

У Кам'янці-Подільському в ході конфіскації цінностей для допомоги голодуючим із фондів музею – «Кабінету мистецтв» державного університету було забрано дуже цінну колекцію польських монет XI – XII ст., а також 1669 срібних і 5 золотих монет, 4 срібні медалі, коштовні підсвічники, ризи (всього 1709 предметів) матеріальної культури різних віків, які мали художню цінність. Є. Сіцинський і П. Клепатський звернулись до повітового комітету і губкому з протестом проти дій комісії і вона повернула 1013 срібних монет та київську гривну, подальша доля інших цінностей невідома. В цей же період з цінних нумізматичних колекцій історико-археологічного музею Кам'янця-Подільського було вилучено 1054 срібні монети і одну золоту полтину 1756р., а також давньоруську київську гривну, 16 медалей та орденів, Євангеліє XVIII ст., чашу, два хрести тощо [6, с. 230-231].

Незважаючи на те, що влада дуже жорстоко карала за приховування цінностей, деякі священики та миряни з ризиком для власного життя ховали ці скарби де могли і як могли. «Велику кількість таких захованих цінностей було знайдено в подальшому під час руйнації чи перебудови церков або за доносами» [20, с. 47]. Деякі з них повернено до церков лише за німецької окупації під час Другої світової війни, коли в Україні було дозволено відкрити церкви та проводити богослужіння. Такі дії мирян і духовенства свідчать про те, що вони ховали церковні цінності, щоб зберегти їх саме для богослужіння, а не для наживи [1, с. 96], як стверджувала більшовицька преса в 1921–1922 рр.

Але були і дійсні злодії, до них в першу чергу належали самі члени комісій. Навесні і влітку 1922 р. європейська преса часто подавала факти щодо продажу конфіскованих в Україні цінностей. Так, телеграфне агентство «Славбюро» повідомляло, що «львівські ювеліри кинулися до советського кордону на закупи церковних цінностей, які висилалися з Кам'янця-Подільського та Проскурова до Польщі на продаж, бо більшовики продавали золото в два рази дешевше від ринкової ціни» [1, с. 100]. Львівська польськомовна газета «Газета подзенна» писала: «Філія зовнішньої торгівлі в Оринині дістала з Кам'янця-Подільського великий транспорт церковних і костельних цінностей. Між іншими, там є сім фунтів ламаного золота, багато золота шматками, 40 золотих чаш, три золоті хрести з хоругв, 10 шматків

золотих листків, 20 фунтів срібла в чашах і підсвічниках, 25 штук діамантів з чудотворної ікони Божої Матері з костелу в Кам'янці-Подільському, багато образів і т. ін. Ті дорожчизни продавали більшовицькі агенти в Гусятині та Скалі», але про такі події більшовицька преса м о в ч а л а [4, с. 178].

Загалом у Кам'янецькому повіті було 25 випадків спротиву вилученню та приховуванню церковних цінностей, Гайсинському – три, Вінницькому – два, Ямпільському – один і за «всі ті випадки усіх звинувачених віддано до суду» [7].

В 1922 р. по всій Україні, зокрема й на Поділлі, прокотилася хвиля судових процесів, ініційованих владою, над священнослужителями, особливо над провінційним духовенством, за опір вилученню церковних цінностей, за їхнє укриття та за ненадання урядовим комісіям описів церковного майна тощо. Щоб засудити якомога більше служителів культу губкомісіям було запропоновано притягати їх до кримінальної відповідальності за вичезаючі дії. Так, наприклад, у серпні 1922 р. відбувся показовий судовий процес над кам'янецькими католицькими сьондзами Нездельським, Дворжецьким, Шишком і Шиманським, які обвинувачувалися у приховуванні церковних цінностей. З цих чотирьох осіб троє були присуджені до розстрілу з конфіскацією майна [2, с. 58].

На Поділлі, як і у всій Україні, використовуючи голодоморну компанію, влада розгорнула наступ на церковну автокефалію (УАПЦ). Цей рух розглядався як націоналістичний, контрреволюційний, пов'язаний з петлюрівщиною. Крім масових провокацій проти церкви почалися арешти, судові процеси, ув'язнення, заслання. Так 18 серпня 1922 р. в м. Балті 70 священників були засуджені до п'яти років ув'язнення [3, с. 144]. Губернська газета «Известия» у 1922 р. досить часто подавала матеріали про розправи над духівництвом та мирянами, які намагалися приховати цінності. Так, 3–7 червня подано серіал «Суд над князями церкви», 13 червня – «Суд над церковниками (Барський монастир)», 26 липня – «Дело о подмене церковных ценностей в с. Сокиринцы» та ін. Церковнослужителі Юнак, Жоткевич та Левинський були засуджені до різних термінів примусових робіт [9, с. 68].

З метою послаблення впливу православ'я на населення ДПУ вирішило створити кілька паралельних релігійних формувань. Серед них на Поділлі діяли «Жива церква», «Обновленська церква», які намагалися на альтернативній основі перетягнути на свій бік віруючих, які повністю підтримували б радянську владу, проте це великого успіху не мало [10, с. 28]. Взагалі карально-репресивні органи відносили священнослужителів, віруючих, до так званого, неблагонадійного контрреволюційного елементу. Низку

релігійних активістів звинувачували у шпигунстві, сіонізмі, націоналізмі, антидержавній діяльності і пропаганді, тероризмі, шкідництві. Тому провокації, слідкування, жорстокий адміністративно-ідеологічний контроль за життям всіх мешканців регіону, зокрема й віруючих, ізоляція і фізичне знищення церковних активістів привело до деформації суто людської і християнської моралі та культури, до незворотних духовно-релігійних втрат, до практичного винищення найкращого генофонду української нації.

До цього необхідно додати, що під час голоду 1921–1922 рр. в Україні, зокрема й на Поділлі, як вже зазначалось, проходив процес нищення громадських організацій, культурно-освітніх закладів і товариств, їх фондів, архівних матеріалів, а також церковних бібліотек, архівів тощо. Насамперед це стосувалося «Просвіти», яка органічно була пов'язана з релігійною спільнотою. Вже в 1921–1922 р.р. ці об'єднання та товариства почали масово закривати, мережу бібліотек, що були невід'ємною частиною «Просвіт», почали ліквідовувати і підміняти радянськими книгозбірнями, попередньо вилучивши всі небезпечні, на думку влади, видання, релігійну літературу, тематику лекцій, бесід, диспутів, репертуар постанов тощо. На початку серпня 1922 р. до книгозбірень був надісланий черговий циркуляр щодо вилучення цілого комплексу релігійної літератури, особливо православної: збірки морально-релігійного змісту, проповіді, повчання, підручники та посібники із Закону Божого, з історії церкви, Біблію, Євангелія, Життя святих тощо [8, с. 215]. Цей процес особливо зачепив церковні бібліотеки, особисті книжкові фонди священнослужителів, архіви церковних установ, культові пам'ятки (іконостаси, корогви, вбрання духовенства, антиминоси, чаші, ікони, хрести, дарохранительниці, мощі, інші предмети культу), які мали не тільки історико-мистецьке значення, але й несли сакральний зміст.

Необхідно також зазначити, що в цей період влада обкладала храми непомірними податками, провадила насильницьку зміну канонів (наприклад, заборонялося вживання слів «Господь», «раб Божий», «Матір Божа» тощо). Вівся активний наступ на обмеження і скорочення релігійних свят, визначених державою неробочими днями. Згідно з Кодексом законів про працю УСРР від 15 листопада 1922 р. кількість церковних свят не могла перевищувати 10 днів. Силою адміністративних заходів блокувалось проведення масових релігійних процесій – освячення полів, джерел, хресні ходи, заборонялись дзвоніння, церковні акти хрещень, шлюбів, похорон. Натомість органами влади насаджувались нові радянські обряди, різні форми гурткової, лекційної, виставочної роботи, що мали підміняти релігійні ритуали, однак населення сприймало ці спроби у більшості випадків з глибоким недовір'ям та

індиферентністю.

У зазначений період партійні та радянські органи влади намагались виключити духовенство та церковні організації з громадсько-політичного життя. Про це свідчить циркуляр наркома юстиції України від 30 вересня 1921 р.: «Монахи, священники, диякони, ксьондзи, пастори, равини, мулли та інші представники духовництва є суспільними паразитами» [9, с. 65]. Релігійні громади могли діяти тільки після того, як місцевими органами радянської влади їх буде зареєстровано і затверджено статут, в якому підкреслювалось, що діяльність громади віруючих повинна бути тільки релігійною. Заборонялась культурно-освітня діяльність, недільні школи, право батьків виховувати своїх дітей в релігійному дусі тощо.

Найжахливішим злочином тоталітарної системи проти народу став голодомор 1932–1933 рр. Зрозуміло, що поштовхом до цього, по-перше, стала економічна політика, що передбачала насильницьку колективізацію села, по-друге, необхідність закупівлі сільськогосподарської техніки за валюту (для цього потрібно було взяти в державні руки насамперед продаж зерна) і, по-третє, виконання хлібопостачання будь-якою ціною, що привело до повальних обшуків селянських дворів. Фактично урожай 1931 року був повністю конфіскований владою, що стало причиною розгулу голодомору в Україні, зокрема й на Поділлі. Адже не вистачало навіть посівного матеріалу, не було техніки, робочої худоби, для осінньо-польових робіт використовували корів, телят, боронували людьми.

Вже пізньої осені не вистачало харчів, люди їли коріння дерев, болотні трави, кішок, птахів, пацюків, собак, різну падаль тощо. У травні 1932 р. у Вінницькій області (сюди входила й Хмельниччина) за неповними офіційними даними голод охопив 400 населених пунктів, де голодувало біля 15 тис. осіб. А в травні 1933 р. голодом було охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26859 господарств, майже 121 тис. мешканців краю. З кінця 1932 р. до середини 1933 р. збожеволілі від голоду люди вдавалися до дитиновбивства, людоджерства, труподства. Факти канібалізму (тобто вживання у їжу людського м'яса), коли батьки харчувались м'ясом своїх дітей, були в селах Щедровій, Бабино, Заставцях, Кудинці, Іванківцях Летичівського району, Плесні, Пиляях Шепетівського району та в інших населених пунктах. А в цілому, за досить заниженими офіційними даними, було зафіксовано 71 випадок людоджерства та 9 випадків труподства переважно в східних та центральних районах Поділля, тобто на найродючіших українських землях [11, с. 212-213].

Цей геноцид був намаганням знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства. Він став знаряддям страшної помсти за

неспроможність політичними, карально-репресивними та іншими бузувірськими методами і засобами викоринити із свідомості наших людей пам'ять про Бога, любов до Бога, вірність і віру в Бога. Цю віру, на думку партійно-радянської номенклатури, можна було знищити лише через фізичну ліквідацію її носія. Тому влада, розпочавши голодомор духовний ще на початку своєї діяльності, особливо в 1921–1922 р. р., через конфіскацію духовних цінностей, начебто для допомоги голодуючим, нищення культурно-освітніх та різних громадських організацій і товариств, церковних братств, ліквідацію духовно-церковних бібліотек, активізації дій щодо руйнації храмів, витіснення із суспільного вжитку релігійних свят і обрядів, насильницького формування атеїстичного світобачення, прирекла український народ, зокрема й подолян, на голодомор фізичний. Україна втратила тоді мільйони своїх синів і дочок. Усі вони зазнали тяжких мук і жахливої смерті. А ті, хто вижив, назавжди запам'ятали, що таке «рай на землі», коли він без бога. Виправданню такого злочину проти свого народу немає. Сама історія винесла суровий вирок. Ніякі репресії не змогли врятувати державно-політичну репресивну систему, яка за основу своєї діяльності обрала гріх і богоборство, знехтувала морально-етичними принципами і чеснотами людства – вірою, надією, любов'ю, милосердям, справедливістю, людяністю. Однак це сталося лише в кінці XX ст., коли командно-адміністративна радянська система розпалась і Україна стала самостійною, суверенною, незалежною державою.

А в 20–30-х роках XX ст. фактично велась жорстока безкомпромісна війна за душі і серця людей. В кінці 20-х років влада розв'язала нову хвилю репресій проти церкви. Розпочалася вона із зняття та вилучення церковних дзвонів. Її розгортання поглибило руйнівний ефект для православних конфесій та всієї православної культури. Кампанія відрізнялася від звичних і щорічних антиріздв'яних, антипасхальних заходів своєю агресивною суттю і масштабами. Якщо на початку 20-х років така кампанія носила епізодичний характер, то в кінці десятиліття вона стала масовою, вилучення дзвонів мотивувалось потребами індустріалізації. На пропагандистські терези було поставлено державу і церкву, примушуючи людей обирати між архаїчними забобонами та покращенням добробуту держави та її громадян. Адепти тоталітаризму прекрасно розуміли, що з вилученням церковних дзвонів весь духовний православний простір німів, втрачав притаманну йому ознаку, властивість будити в людей віру в Бога, сповіщати прихід нового дня, набатним дзвоном сповіщати про нещастя (пожежу, повінь, напад ворогів тощо), спеціальним протяжним ударом в дзвін проголошували смерть когось із вірян та ін.

Кампанія вилучення церковних дзвонів стала лише першим етапом в боротьбі соціалізму проти «машкари релігії». На початку 30-х років, особливо під час голодомору, почав розкручуватись новий проект – повне закриття і нищення храмів, церков, костельів, молитовних будинків, синагог, каплиць. Якщо в 1929–1931 р. р. в Україні було закрито або зруйновано 1098 культових споруд [12, с. 28], то на Поділлі, у Кам'янці-Подільському були зруйновані Кафедральний собор Казанської ікони Божої Матері, собор Олександра Невського, колишній вірменський Миколаївський собор, розібрані старовинні кам'янецькі церкви Святої Трійці, Іоана Предтечі, католицькі Домініканський, Тринітарський і Миколаївський костьоли, а Петропавлівський кафедральний римо-католицький собор XV ст. було перетворено на музей атеїзму. Всі католицькі собори на Хмельниччині та Вінниччині були закриті, а до кінця 30-х років на Поділлі фактично було ліквідовано 99% культових споруд, враховуючи не тільки християнські, а й синагоги, кірхи тощо [2, с. 59-60].

Новим приводом до закриття культових споруд стало поширення епідемічних захворювань, пов'язаних із масовою смертністю від голоду. З такої причини влада суворо заборонила впускати голодуючих до церков. Порушення цього та аналогічних розпоряджень тягло за собою арешти та покарання духовенства. Вже тоді встановилась практика жорстоких розправ зі священнослужителями та віруючими. Так, наприклад, на початку 30-х років бюро Шепетівського окружного КП(б) України прийняло рішення про закриття храму у с. Плужному і виселення 800 селянських сімей (т.зв. куркулів і підкуркулників) на Північ. Це викликало заворушення селян, які вимагали відкрити храм, повернути зерно та інвентар. Невдовзі почались репресії: в с. Лабунь було заарештовано майже 80 осіб, у Плужнянському районі – 149, в Ізяславському – 30, всього 427 осіб. На кінець березня їх кількість зросла до 2 тис., окремих з них було розстріляно [13, с. 7-13].

У 1932 р. Вінницьким обласним відділом ГПУ була сфабрикована кримінальна справа проти віруючих п'ятидесятників-сіоністів, що проживали у Антонінському, Волочиському, Городоцькому, Михайлівському, Проскурівському, Теофіпольському, Ярмолинецькому районах колишньої Вінницької (нині Хмельницької) області. Їм інкримінувалась контрреволюційна і антирадянська діяльність за те, що в результаті повного вилучення збіжжя і навіть посівного матеріалу, вони не змогли виконати доведених планів. По цій кримінальній справі було притягнуто до відповідальності 79 осіб. Рішенням «судової трійки» 8 осіб були засуджені до розстрілу, 24 – до 10 років ув'язнення, 12 – до 5 років, 10 – до 3 років, 11 осіб були засуджені до 3 років умовно і заслані на Північ [14, арк. 1905].

Як бачимо, під лозунгами за колективізацію оголошувалась справжня війна релігії, яка захищала віковічні традиції та одвічний уклад селянського життя, засуджувала таку політику радянської влади. Були випадки, коли церква оголошувала анафему колгоспним та сільрадівським активістам. Влада жорстоко розправлялася з церковниками: конфіскація майна, непосильні податки та штрафи, зривання хрестів, пограбування олтарів, плондрування цвинтарів, спалювання церковної літератури, переслідування, ізолювання, шантаж і підкуп священиків – все це доводило багатьох священиків і віруючих до самооговорення, зречення сану, відступу від церкви. Тисячі священиків були репресовані, розстріляні, відправлені на заслання в Сибір, на Північ, на Далекий Схід. Сотні священиків гинули від голоду. Ось, наприклад, свідчення кам'янчанина Володимира Гончарова: «По сусідству з нами жив священик Білостоцький, який помер з голоду. Діти зреклися своїх батьків, а матушка довго не протягнула і померла нещасна з голоду...» [15, с. 342]. В надзвичайних умовах більшість священиків не залишали свою паству, ділили з ними горе й скупу радість, якщо народжувались діти, або потрібно було когось охрестити чи дати церковний шлюб. І все ж таки голод не тільки не зламав релігійність віруючих і духовенства, а навпаки – посилив її. Фізичні страждання тільки зміцнили релігійні почуття, яскравим прикладом і підтвердженням чого стало святкування Великодня в 1932 р., в розпал голодоморного жахиття. Так, наприклад, в політичному звіті Антонінського комітету КП(б)У до секретаря Вінницького окружного партії зазначалось, що більшість селян замість того, аби сіяти пшеницю, відзначала Пасху, а в селі Кучманівці до церкви пішли всі мешканці, чого раніше жодного разу не спостерігалось [16, арк. 41-42].

Протоієрей Д. Галевич з Поділля у листі до рідні зазначав, що на Великдень 1932 р. у церкві був на стільки великий наплив людей, що за 42 попередні роки ніколи не було стільки народу, але минула Пасха і ми знову поринули в цілковитий морок голоду – ще гіршого ніж був, облишивши навіть мріяти про якийсь земний рай [17, с. 135-136].

У розпал голодомору масовим явищем у боротьбі проти церкви, яке привело до нового скорочення числа храмів, стало перетворення культових споруд під зерносховища, склади, комори, клуби, бібліотеки, музеї тощо. Над банями православних церков замість повалених церков здіймалися червоні прапори, серп і молот, на фронтоні – скульптурна фігура Леніна. Як свідчать архівні дані в 1930 р. із 151 закритих релігійних споруд 142 використано під культустанови, 5 – держустанови, 2 – лікарні, 2 – електростанції [18, арк. 23 зв.].

Закриття храмів та їх пристосування під культосвітні та господарчі потреби супроводжувалось знуцанням над релігійними почуттями віруючих: сокирами рубали вівтарі, на їх місці споруджували сцени, для антирелігійних та сатиричних вистав використовували священицький одяг, хрести, ікони, корогви, чаші, кадильніці тощо. Все це приводило до розпачу, нівелювання традиційної релігійної психології, збайдужіння людських душ, втрати відчуття святості. Водночас трагічна доля православних храмів, інших культових будівель, викликала спротив частини вірян, активізувала парафіяльне життя, незважаючи на каральні заходи владних структур. Фактично тоталітарна система звела до мінімуму прояви громадської та церковної активності, прищеплюючи соціальну апатію й релігійний фанатизм, культивуючи інтелектуальну деградацію, включаючи на повну силу репресії, розстріли, заслання духовенства і церковних активістів. В 30-х роках в Україні було закрито більше 8 тисяч церков (біля 80% усіх храмів).

А на початок 40-х років на Хмельниччині та Вінниччині не залишилось ні одного православного храму. Лише під час Великої Вітчизняної війни духовно-релігійне життя подолян дещо активізувалося, на кінець 1944р. в Кам'янець-Подільській області діяло біля 700 церков, три монастирі: в Головинцях, Городищі, Сатанові [19, арк. 219, 255].

Якщо в роки війни радянська влада дещо послабила репресивний тиск на релігійні конфесії, то в післявоєнний період почалась нова антицерковна хвиля. Наприклад, у 1945 р. було безпідставно відмовлено в будівництві храмів мешканцям сіл Орлинці Чорноострівського, Голозубинці Дунаєвського, Межигір'я та Кадіївці Кам'янець-Подільського, В. Ведмедівка Антонінського, Слобідка Шелехівська і Зяньківці Деражнянського районів тощо. Випадки грубого порушення прав віруючих, переслідування духовенства, закриття церков, мали місце у Ляховецькому, Шепетівському, Старокостянтинівському, Смотрицькому, Оринінському, Полонському, Ізяславському районах [3, с. 154].

Особливо посилювався антирелігійний терор в період голоду 1946-1947 р. р., який виник не на голому місці, а внаслідок цілого комплексу причин, зокрема, посухи, повоєнної розрухи, насильницької політики пограбування села, насамперед, через завищення плану хлібозаготівель у неврожайний 1946 р. Фактично план був доведений до низів ще весною 1946 р., однак через літню посуху, зокрема й на Поділлі, урожай зернових був набагато меншим ніж планувалось. Центральна влада не зважала на прохання місцевих управлінських структур, проведення хлібозаготівель проводилось під надзвичайно жорстким контролем, забиралось, як і в 1932–1933 р. р., все

збіжжя, навіть насіннєвий фонд. До тих керівників сільськогосподарських підприємств, які намагалися залишити хоча б частину вирощеного урожаю для потреб господарства, широко використовувалось судове переслідування. Кожен 16-й голова колгоспу в Україні був ув'язнений. Зимою 1947 р. голод поширився на всю Україну, окрім західних областей. Непоодинокими стали випадки канібалізму, надзвичайно високою була дитяча смертність. Автор цієї статті народився у травні 1947 р. в с. Баглайки Красилівського району. За розповідями матері, в якій від голоду навіть не з'явилося молоко, безпомічне немовля допомогли врятувати сусіди, у яких була корова. А всього загинуло під час повоєнного голодомору більше одного мільйона осіб [20, с. 29].

Голод, як і війна, вплинув на активізацію релігійно-обрядової діяльності. Незважаючи на лихоліття, до церков потягнулися не тільки люди старшого віку, але й молодь, військові тощо, особливо під час великих церковних свят. Високим у цей період був рівень здійснення релігійних обрядів: хрещень, похорон, вінчань, відспівувань. Особливо багато було хрещень дітей: вважалося, що Бог не дасть в образу хрещених малят. Фактично різке погіршення життєвих умов для багатьох осіб сприяло активізації релігійної віри. Сподіваючись на Бога, люди не забували й про звернення до влади: десятки тисяч листів обездолених батьків, людей похилого віку, сиріт отримували в той період партійні, радянські та правоохоронні органи, засоби масової інформації. Листи до Сталіна, доповідні записки МВС, інформації МДБ, спецповідомлення рясніють повідомленнями про голодування, людодіство. Ось лист з Поділля (Вінниччина) від 23 березня 1947 р.: «... один одного їдять – людодіство: дуже багато пухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий...» [21, с. 88]. Як бачимо, антилюдська політика породжувала антилюдську психологію і мораль: злочинство, ненависть, ворожість, самосуди, повну духовно-моральну деградацію, зрадництво, нищення унікальної української етнічної, хліборобської, селянської культури і самобутності. Фактично, терор голодом виховував боягузтво, байдужість до чужих долі, паралізував силу волі, породжував безнадійний фаталізм, виховував сліпе покоління владі, законопослушність і соціальну терпимість, що й потрібно було командно-адміністративній системі.

На нашу думку, науковцям і краєзнавцям необхідно продовжити вивчення, аналіз та узагальнення соціально-демографічних, морально-психологічних і духовно-етичних наслідків голодоморів ХХ ст. в Україні та її регіонах, зокрема й на Хмельниччині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с., іл.
2. Смолінський В.І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів: Хроніка подій. Коментарі. – Кам'нець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 116 с.
3. Слободянюк П. Українська Церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового // Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. – 266 с.
4. Трембіцький А. Конфіскація церковних цінностей на Поділлі в 1921–1922 р. р. // Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2013. – С. 173-179.
5. Известия. – 1922. – Ч. 89. – 23 квіт.
6. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Мат. всеукр. іст. – краєзн. конф. 19 верес. 1998р. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 230-231.
7. Правда. – 1922. – Ч. 113. – 23 трав.
8. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
9. Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії (1795–1995). – Вінниця : Видавн. відділ єпархії УПЦ, 1995. – 120 с.
10. Демарьов Г.І. Духовно-релігійне життя в 1932-1933 роках // Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки (матер. республікан. наук.-практ. конф.). – Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 1993. – С. 28-29.
11. Цибровський О.М. Голодомор 1932–1933 р. р. на Поділлі / Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти : 36. наук. пр. – Хмельницький : ХІ МАУП, 2007. – С. 207-214.
12. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр. 178.
13. ДАХмО. – Ф.Р. – 6139. – Оп.1. – Спр. 2823.
14. ДАХмО. – Ф.Р. – 6139. – Оп.1. – Спр. П-25791, у 8-ми т. : Т. 8 – арк. 1905. – 1906.
15. Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932–1933 р. р. в Україні) / За ред. Вавринчука В. П., Завальнюка О. М., Баженова Л. В. та ін. – Кам'янець-

Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 484 с.

16. ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.4. – Спр. 104. – 71 арк.

17. Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922–1938 / Петро Яницький (упоряд.), Ігор Доманський (упоряд.). – К. : Видавн. дім «Козаки», 2001. – 128 с.

18. ДАВО. – Ф.Р. – 687. – Оп.4. – Спр. 53. – Арк. 23-23зв.

19. ДАХмО. – Ф.Р. – 338. – Оп.8. – Спр. 2. – 309 арк.

20. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К. : Рідний край, 1995. – 348 с.

21. Трембіцький А. М. Документи про голод 1946–1947 років / Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття : зб. наук. пр. / ред. кол. Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький : МАУП, 2012. – Вип. V. – С. 82-90.

К. Бондар
(м. Вінниця)

ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Голод 1932–1933 рр. є однією із найжахливіших сторінок в історії українського народу, яка замовчувалась упродовж багатьох десятиліть й стала «білою плямою» на тлі політичних подій. Дослідження даного явища розпочалося нещодавно, хоча під час пошуку істини спостерігається й перекручування фактів та перетворення трагічних відомостей на інструмент досягнення політичних потреб.

Незважаючи на значну кількість гіпотез щодо причин виникнення цієї жахливої події, наслідки залишаються непоправними й у жодному разі не можуть бути виправданими. Злиття економіки та політики було основним засобом знищення будь-яких проявів національної самобутності. Як відомо, насильницька масова колективізація селянських господарств супроводжувалася застосуванням репресивних заходів та була своєрідним способом перебудови суспільства задля створення потужної матеріальної бази та можливого налагодження галузей важкої промисловості з урахуванням аграрної сфери економіки, адже продовольче питання завжди було постійною проблемою радянської влади. Безперечно, провідним методом реалізації реформування було відлучення селянства від будь-яких форм власності, що в

результаті призвело до економічного занепаду окремих регіонів, запустіння сіл та опору населення, яке втратило інтерес до власної праці та було виснаженим через постійні репресії. Ще до проголошення суцільної колективізації, влада знехтувала економічним становищем регіонів, які не мали належних умов для здійснення усіх вимог керівництва.

Нелюдські методи насадження радянської політики, численні зловживання місцевого керівництва, посилення кризових явищ, неконтрольовані ревізії, репресії, моральний тиск, тотальний контроль над усіма сферами життя – все це сприяло наростанню невдоволення селянства та переходу до активних форм опору. Штучний голод був не лише інструментом припинення протесту селян, а й засобом стримування сепаратизму, так як Україна мала великий досвід національно-визвольних змагань та була основною «житницею» Радянського Союзу. Все це підтверджується циклом сфабрикованих справ проти відомих українців, яким вдалося повернутися із заслання та продовжити власну діяльність в культурній, а не політичній сфері. Справжні біографічні епізоди, свідчення про контакти із зарубіжними вченими, певні факти професійної діяльності з відповідними політичними і правовими оцінками, зміщеними акцентами лягли в основу таких резонансних справ як «Весна», «Українська військова організація», «Український національний центр» [1, с. 116]. Як бачимо, знищення інтелігенції також було перехідним етапом до ліквідації сепаратистських тенденцій.

Звернувши увагу на послідовність та жорсткість правлячих кіл, можна дійти до висновку, що наступ на селянство був своєрідним приводом до поступового нищення українства, так як приватне землеволодіння вважалося соціальною базою націоналізму. Дане свідчення підтверджував Сталін, адже зазначав, що «вопрос национальный есть по сути дела вопрос крестьянский», тому від голоду «могла врятувати» лише сумлінна праця. Партійні кола намагалися посяяти суспільний розбрат, коли у 1921 році було впроваджено відповідальність всього населення за «прояви бандитизму» – формування своєрідної системи відповідачів, яка заздалегідь сприяла зміцненню системи доносів та призвела до масового винищення невинного селянства.

Непосильне оподаткування, неконтрольовані ревізії, застосування репресій до одноосібників, які не відмовлялися від виконання хлібозаготівельного плану, а не мали можливості дотримуватись норм через розорення – все це спонукало владу до висновку про «особливу стратегію селянства», яке намагалося «виморити голодом місто» та зламати чинну правлячу систему.

Ще влітку 1930 року один із активістів ЦК КПУ розповідав про збори,

на яких Косіор зазначив: «Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт...» [2, с. 182]. Отже, гіпотези керівництва були лише приводом для застосування голодомору, причому населення добре усвідомлювало небезпечність ситуації, хоча висловлюватись з цього приводу було надто ризиковано.

У 1931 році було зафіксовано ставлення зубного лікаря Галіцького з м. Брацлава про загальну ситуацію: «Радвлада в цьому році з хлібозаготівлею наробила таке, що у селян забрали весь хліб і весною буде голод. Почнуться епідемії голодного тифу та інше, лікарі зараз уже мають наміри тікати в робочі центри, де все ж таки буде яке-небудь постачання, а то тут всі пропадемо» [3, с. 848], причому не лише інтелігенція усвідомлювала можливі наслідки політики радянського керівництва. Приміром, службовець поштової контори Гудзенко заявив: «Розповсюджувати газет на село не піду, бо в кожного селянина забрали останній шматок хліба і він сидить голодний, а я піду іще брати в нього гроші на газети» [4]. Такі свідчення не були поодинокими і, безперечно, передбачення подальших подій спонукало до поширення втеч до міст задля уникнення можливих наслідків.

Варто наголосити на тому, що численні заяви населення про допомогу чи надання ним відомостей про зловживання місцевого керівництва, спроби вирішити питання законним шляхом лише посилювали застосування репресивних методів. Про загрозу голоду та безпорадне становище надходили листи з усіх куточків України.

Заява селян-одноосібників с. Тарасівки на Уманщині 1931 року містить відомості про вилучення хліба та можливу загрозу голоду: «Ми, одноосібники, маломічні середняки лічимося, щиро прохаємо Наркомзем звернути особу увагу на наше нещасне положення, в якому цей час находимось. У нас знято хліб з копами, з клунів до снопа. Лишилися на проізвол судьби своїми сім'ями. Нас сільрада осудила своєю постановою на голодну смерть, якої постанови не буває нікому ніякому преступнику, а ми чесні хлібороби. Ми чесні трудовики-хлібороби щиро прохаємо Наркомзем дати відповідне розпорядження сільраді, даби повернула нам хліб на посів та харчування. Хліб у нас знятий за невиконання непосильного налогу, котрий указано у списку осіб, [у яких] знято хліб» [5, с. 736]. Як бачимо, селяни не мали можливості дотримуватися вказаних вимог, хоча й не відмовлялися від виконання обов'язків. Місцеве

керівництво нехтувало становищем населення, причому зловживало владними повноваженнями. Дана заява описового характеру та не містить жодного натяку на можливі погрози радянському керівництву, припущення якого про «стратегію селянина» зламати чинну правлячу систему та виморити місто голодом є просто абсурдним.

Результатом вищезазначеного прохання було повне ігнорування вимог одноосібників, що сприяло подальшому поширенню подібних заяв. У гіршому випадку траплялися безчинства локального рівня, які стрімко поширювалися й стали загальноприйнятими. Подібна ситуація відображена в доповідній записці завідувача інформаційного сектору організаційно інструкторського відділу ЦК КП(б)У Стасюка (1 квітня 1932 року) про факти катування селян у с. Кашлани Іллінецького району: «В січні та лютому місяцях ц(ього) р(оку) під час хлібозаготівель в с. Кашлани голова с(ільської) ради Копайгора, уповноважені РПК Токарів, Дозорцев, члени партії Мазур, Явтух...знущались над одноосібниками-бідняками та середняками-контрактантами, катували до півсмерти, виривали волосся з голови та бороди, садовили роздягнених в холодному приміщенні... Мармулову Гапку били до півсмерти, після чого обливали водою і запитували: «Чи серце б'ється». Після того командували: «смирно», «йди», «повернись» і так цілу добу. Вовку Роману насипали в рот тютюну і заливали водою. Щоб завершити своє знущання ця група куркульських агентів поставила на постій до 240 одноосібних бідняцько-середняцьких хат від 5–15 постояльців на господарство, яким вказано: «Забирати та споживати все, що є в хаті, спати, де завгодно». Наказ виконали...» [6, с. 875-876]. Варто зазначити, що це лише епізод локального рівня, тому моторошно усвідомлювати, що дане явище було не поодиноким, а досить поширеним у різних кутках країни.

Звісно ж, траплялися й випадки, коли місцеве керівництво допомагало населенню. Серед таких людей учителі, керівники місцевих колгоспів та звичайні селяни, які були покарані за добродійність. Приміром Герасимчук Михайло із села Шпиків Вінницької області у роки голодомору працював завгоспом місцевого колгоспу. Влітку 1933 р., коли досягав новий урожай, місцеве правління вирішило змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодуючих колгоспників. За вчинені дії членів правління та ревізійної комісії звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. М.Герасимчука разом із головою ревізійної комісії М. Шкуріним та членом комісії І. Козієм засудили до розстрілу. Після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення. [7, с. 26]. Цілком зрозуміло, що влада не збиралася відступати від власної політики й намагалася по-своєму пояснювати причини

економічних невдач, прикриваючись некомпетентністю керівництва на локальному рівні.

Причини виникнення проблем з приводу уповільнених темпів хлібозаготівлі трактувалися як безвідповідальність місцевих органів та населення. В першій половині 1932 року незначною мірою було зменшено тиск на селянство й надано продовольчу допомогу. Усі наслідки перекидалися на плечі місцевого керівництва або звичайних робітників, звинувачених у тому, що вони доклали «забагато» зусиль, порушивши при цьому встановлені норми. Але вже через декілька тижнів після дозволу Сталіна щодо надання обмеженої допомоги Україні, було видано постанову, у якій вказано «Ограничиться уже принятыми решениями ЦК и дополнительного завоза хлеба в Украину не производит» [8, с. 16], причому на березень 1932 року в постанові комітету хлібозаготівлі йшлося про найбільше навантаження саме на Україну під час виконання плану, а саме – 75 тис. тонн зерна. Найбільш жахливим було те, що влада знала про становище селян, але намагалася спростувати та применшити наслідки власної політики. Вищезазначене підтверджується листом Косіора, надісланим 26 квітня 1932 року до Сталіна: «У нас есть отдельные случаи и даже отдельные сёла голодающие, однако это только результат местного головоуятия, перегибов, особенно в отношении колхозов. Всякие разговоры о «голоде» на Украине нужно отбросить» [9, с. 128].

Партійне керівництво навіть не звертало або ж не прагнуло звертати уваги на численні листи з різних регіонів України про незадовільне постачання міст, не говорячи про підвищену смертність через голод та випадки канібалізму. Дані явища були оцінені владою як цілеспрямована провокація з ініціативи антирадянських елементів.

Надалі становище селянства погіршилося через впровадження директиви у серпні 1932 року, згідно з якою колгоспна власність прирівнювалась до державної, було передбачено ряд правових санкцій, спрямованих на подальшу конфіскацію селянського зерна. Невдовзі було надіслано на місця таємну постанову Раднаркому УССР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», до якої було додано інструкцію щодо застосування репресивних заходів за ухилення від здачі хліба. Отже, будь-які прохання з приводу поліпшення становища чи надання хоча б якоїсь допомоги оцінювалися як злісне невиконання обов'язків, яке має політичне підґрунтя.

Незважаючи на стрімке підвищення рівня смертності, прояви канібалізму серед населення радянська влада у відповідь надіслала розпорядження 16 лютого 1933 року: «Категорично заборонити якій би то не

було організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ДПУ» [10, с. 141]. Навіть іноземці, які бачили реальне становище українського селянства, боялися розповсюджувати правдиву інформацію, пояснюючи все побачене браком продукції та економічною кризою. Найімовірніше, жоден із закордонних свідків не хотів стати причиною політичних скандалів, адже у 1932 році було порушено питання вступу СРСР до Ліги Націй. Навіть у 1944 році Артур Кестлер, описуючи зиму 1932–33 рр. у Харкові, зазначає про спалення урожаю, нищення худоби та смерть селян на знак протесту, що було справжньою нісенітницею. Дещо згодом А. Кестлер зазначив, що катастрофа 1932–1933 років більш-менш визнана «...але у той час не дозволялося навіть найменшого натяку на дійсний стан речей...» [11, с. 53–54]. Різке зниження кількості населення пов'язували зі зміною національності, що зайвий раз підтверджує навмисне застосування голоду під час проведення економічної політики.

Однією із найбільш трагічних сторінок 1932–1933 рр. є долі українських дітей, які постраждали в першу чергу. На початкових етапах застосування терору голодом, «куркульські діти» виокремлювалися серед інших, так як через «провину» батьків потерпали від морального тиску у школах й навіть переслідувалися.

Найстрашнішим було те, що божевільня дорослих позбавляло їх життя, а наймолодші, які бачили величезну кількість смертей сприймали все це як закономірне явище, тому зареєстровано велику кількість злочинів на базі численних убивств, причому досить часто вироки скасовувалися. Приміром, справа Якименко Параски Андріївни завершилася саме так. Сорокарічна жінка зізналася в тому, що з корисливою метою зарізала свого трирічного сина Кузьму та м'ясо міняла сусідам на крашанки, але було звинувачено попа Заболотного, який став ініціатором даного вчинку, порадивши жінці божевільну ідею.

Все ж таки, більшість батьків намагалися врятувати власних дітей, які змушені були покидати села та тікали до міст, щоб отримати хоча б якусь допомогу. Досить багато сиріт перебували у дитбудинках, які нагадували в'язниці або в дитячих колоніях лише за те, що були без нагляду. Інколи вдавалося ламати свідомість селянських дітей, які ставали вірними прибічниками радянської влади, але переважна більшість ненавиділа партійне керівництво та прагнула помсти. Навіть важко усвідомити, як деяким вдавалося не втратити здоровий глузд під час нищення їхніх сімей. Приміром Петро Макарович Соловищук з с. Леухи Дашівського (нині Іллінецького району) згадує хронологію загибелі власної родини так: «Батько кладе на

тачку моїх два брати і сестру, везе на цвинтар. Розгріб лопатою мамину могилу, розгорнув рядно, поклав їх трьох туди ж до мами. Батько почав лопатою кидать землю в яму, а я собі руками. А тоді помер і батько. І так від моєї родини ніякого сліду – ні могили, ні хреста» [12, с. 224]. Отже, тисячі дитячих долей так і залишилися не лише скривдженими, а й назавжди втраченими.

Як бачимо, окремі епізоди з життя подільського населення є дзеркальним відображенням трагедії 1932–1933 рр. на більш масштабному рівні, незважаючи на специфічність ситуації ледь не у кожному українському селі.

Врешті-решт, становище подільського краю дещо відрізнялося від ситуації в інших регіонах України. Варто зауважити, що тут переважно більшість населення становили саме селяни, тому розвиток регіону був спрямований здебільшого у сільськогосподарському напрямку, причому пролетарських центрів на Поділлі не було. Важливою умовою більш активного опору радянській владі було й те, що подоляни вже відчули наступ голоду ще під час продовольчої кризи 1927–1928 рр., оскільки відмовлялися здавати хліб за низькими хлібозаготівельними цінами, в результаті чого потерпали від посиленого вилучення худоби, реманенту, насіння та навіть одягу. Висока смертність від масового голодування серед населення, незліченна кількість проігнорованих листів до місцевого керівництва про допомогу, які надходили з усіх подільських куточків до Вінниці, стали поштовхом до збільшення кількості відкритих форм протесту, які поширилися не лише з-поміж селян, а й серед робітників заводів через зменшення видачі хлібних норм. Як бачимо, особливості кризових явищ на Поділлі у 20-х рр. минулого століття сформували здатність місцевого населення спрогнозувати подальші наслідки радянської політики, що й підтверджує вищезазначена цитата зубного лікаря Галицького з м. Брацлава. Бунтівні настрої не припинилися навіть у 1932 році, коли у липні цього ж року група жінок відкрито висловились про те, що вони не збираються голодувати й не виконуватимуть умов керівництва до тих пір, поки не отримають необхідне забезпечення. Безперечно, мали місце й масові виступи селян.

Необхідно звернути увагу на те, що Поділля охоплювало прикордонну територію, тому повстанці мали можливість перетинати кордон з Румунією та з Польщею, хоча ці дії не завжди були успішними й на початкових етапах часто набували стихійного, а не цілеспрямованого характеру. Місцевість також сприяла можливості організації збройного опору, переховування чи пошуку життєво необхідної їжі, в результаті чого подільські землі не зазнали

настільки катастрофічних наслідків геноциду, порівняно з іншими, особливо зі степовими регіонами.

Наслідки голоду-геноциду є непоправними, адже це не лише навмисне знищення українського селянства та інтелігенції, а й позбавлення права нації на самовизначення, незалежність та власне майбутнє. Байдужість Заходу та замовчування правдивих відомостей було спричинене політичним острахом. Наразі обговорення даної проблеми стає інструментом в руках окремих осіб задля досягнення власної мети, але ніхто не намагається нести відповідальність за сказане. Остаточна кількість жертв нерівноправної боротьби 1932–1933 рр. й донині не встановлена через тимчасову заборону реєстру та надання неправдивої інформації щодо смертності населення. Незважаючи на відкритість даного питання, на сучасному етапі все ще залишається проблема прихованості фактів та права на досягнення істини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.
2. Конквест Р. Жнива скорботи – К. : Либідь, 1993. – 271 с.
3. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. / Упоряд.: В. П. Лациба, В. В. Вижга, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур. – Вінниця : ДП «ДФК», 2008. – 1104 с.
4. (3).
5. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 : Зб. матер. і документів [упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред.: Кульчицький С. В.]. – К. : Наукова думка, 1992. – 736 с.
6. (3) – С. 875–876.
7. Людяність у нелюдяний час : [упоряд.: В. С. Тилишак, В. М. Яременко]. – Львів : Часопис, 2013. – 236 с.
8. Мейс Дж. Політичні причини голодомору // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Причини і наслідки : Матер. міжн. наук. конф. (9–10 верес. 1993 р.). – К., 1993 – С. 14–21.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні : Документи і матеріали [упоряд.: Р. Я. Пиріг] ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.
10. Шульга І. Голод 1933 р. на Поділлі // Голодомор 1932– 933 рр. в Україні: Причини і наслідки : Матер. міжн. наук. конф. (9–10 верес. 1993 р.). – К., 1993 – С. 141–144.

11. Косик В. Голод-геноцид 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Причини і наслідки : Матер. міжн. наук. конф. (9–10 верес. 1993 р.). – К., 1993 – С. 52-61.
12. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область : Документи і матеріали : [упоряд.: Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця : Антекс-У ЛТД, 1998. – 224 с.
13. Рибак І. В. Колективізація на Поділлі // Подільська старовина : Зб. наук. пр. – Вінниця, 1993. – С. 218-228.

С. О. Бондар

(смт. Меджибіж, Хмельниччина)

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (ІЗ АРХІВУ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»)

Голодомор 1932–1933 років в Україні був спланованою акцією, добре підготовленою і в майбутньому реалізованою. Вимирали від голоду сім'ї та цілі українські села. Більшовики без суду і слідства викидали за «непослух» людей на вулицю, масово вивозили за кордон або бездушно знищували.

Про трагічні події 30-х років та злочинні діяння комуністичного уряду проти українського народу, зокрема, на Хмельниччині ми дізнаємось із розповідей людей-очевидців, що й самі стали жертвами цього терору:

Островська Марія Іванівна (народилась 1930 р., м. Городок): «В 1933 році мені було 3 роки, молодшій сестрі рік. Були ще й двоє старших сестер. Батько працював на верстатобудівельному заводі. Батько спільно з ще одним господарем тримали коня, була корова. В 1932 р. і корову і коня забрали. Важко захворіла мама. Старша сестра доглядала маму і молодшу сестричку. В березні 1933 р. мама не могла вставати з ліжка. Сестра розповідала, як одного разу прийшли до хати активісти. Батько побачив їх через вікно і сховав клунок з зерном мамі під голову. Активісти обшукали всю хату, нічого не знайшли. Тоді один підійшов до мами, почав шукати в ліжку, знайшов клунок, розкричався на всю хату. Підійшов до печі і перекинув баняк з баландою. Ми, діти, кричали на всю хату. Через декілька днів мама померла. Батько ходив зажурений. Через три місяці батько прийшов з роботи на обід. Сестра пішла загріти супу, прийшла кликнути батька, але він лежав на ліжку мертвий. Залишились ми самі. Я ходила під хати просити їсти собі та меншій сестричці. Пізніше нас забрали в дитячий дім» [1].

Белінський Броніслав Броніславович (народився 1927 р., с. Нижні Вовківці): «... Церкву в селі закрили. Зробили склад, потім розібрали. На службу Божу люди ходили дуже рідко в село Мацьківці. Туди приїздив ксьондз на великі свята. Коли почалась колективізація, мама відмовилась вступати в колгосп, бо то була «недобра» влада, не від Бога. Мама не хотіла записати «чортові душу». Через це батька розкуркулили, назвали ворогом народу і забрали все до крупинки... Мені було 6 років, маму заставили віддати мене до школи. Там дітям давали ячмінну кашу з молоком. А мені не давали, бо я був сином ворога народу. Але я все рівно ходив дивитися. В мене був друг, він мені давав миску облизати. Тато помер в 1932 році. Я його майже не пам'ятаю. Мама віддала мене до вуйка Ошовського, в село Грабині. Вони жили самі, бо діти вже виросли. Донька Манюся Ошовська так і померла на заслання в Казахстані. В них трохи більше було їсти, бо то був хутір в лісі, там не було сілради, там менше ходили по селі» [2].

Ярошук Павло Степанович (житель села Плесни): «Мій батько, разом з односельчанином Мартинюком Денисом у 1933 році працювали їзовими, їхньою постійною роботою було збирання на дорогах, по подвір'ях, оселях померлих від голоду односельчан і вивезення їх на кладовище. Покійників щодня було багато. За цю роботу їм була, як на той час, висока плата – видавали кожного дня по 400 грам хліба. Завдяки цьому хлібові ми і вижили. Розповів також батько і про випадок, коли серед померлих був вивезений на кладовище опухлий від голоду і нерухомий Кухарський Мар'ян Іванович. Аж на кладовищі виявилось, що він ще дихає» [3, арк. 3].

Яцишина Ганна Петрівна (село Городище): «У Нижньої Єфросинії Корніївни (матері Ганни Петрівни), 1900 року народження, було 7 дітей. З 1932 по 1933 р. вона втратила чоловіка і 5 дітей. Чоловік Петро, прийшовши додому, сів їсти борщ з гороб'ячого щавлю, а дружина Єфросинія вийшла в іншу кімнату погодувати дитину. Коли повернулась – побачила мертвого чоловіка, який захолов, не доторкнувшись до їжі. А потім одне за одним померло п'ятеро дітей – три хлопчики і дві дівчинки. Єфросинія ходила до свого батька, який жив у селі Красносілка, і просила зробити домовини для дітей. Не раз батько запитував: «Скільки ж я буду тобі домовини робити?» Взагалі ж в селі померло багато. Під тинами по вулицях лежали знесилені діти з обгризеними «чиколотками» (пальчиками). Переповідали односельчани, що Демидко, який забирав у людей останні крихти, дуже страшно мучився перед смертю. Ніяк не міг померти, аж поки люди не зірвали стелю» [4, арк. 4].

Танащук Ніна Петрівна (народилась 1919 року, село Сушівці): «Причиною голоду 1932–1933 років стало те, що все вирощене у людей

відібрали активісти. За донесення на сусіда про приховане зерно були винагородили... Ховали збіжжя у коминах, де топилися печі, у скиртах соломи, де всередину клали необмолочені сніпки. Вночі закопували хліб в ями. Але активісти проштрикували скирти довгими ключками. Якщо на ключці залишався колосок, то розкидали солому і забирали сніпки з зерном. До хати приходило чоловік п'ять, а то й більше... В нашому селі з голоду небагато людей померло, в основному помирали «східняки», які приходили з східних районів. Не голодували активісти, люди які були при владі...» [5, арк. 16].

Кирилюк Оксана Федорівна (село Варварівка): «Тяжко було тоді жити. Не доведи, Боже, щоб таке повторилось. Не було ні хліба, ні картоплі. Сиділи ми голодні. То батько наш возив в Ізяслав дрова. Завезе хуру дров туди, а назад – трішечки картопляних лушпайок, отриманих взамін. Ми варили ці лушпайки. А ще рвали з дуба жолудики. Товкли їх, розмішували з лушпайками і пекли. Носили в Шепетівку щавель, там продавали... Ходили дворами сільські активісти. Штурхали вони шпичками на городах, шукаючи в землі зерно. Це були Яворський, Пуц та Шевчук...» [6, арк. 2].

Федорчук Олександр Пилипович (село Стригани): «Помирали з голоду люди. У 1933-му з цієї причини й не стало мого батька. Працювали тоді в сільраді чоловік і жінка – Бреги. Ходили вони селом і витрушували з людей продподаток. А жив у нашому селі Мусій Денисюк. Бідняк він був. Десь заробив на сім'ю трохи ячменю і сушив його на печі. Зайшли до нього Бреги та й стали цей хліб з печі забирати. Він не витерпів цього, вийшов із себе, схопив макогона і повбивав Брегів. А сам пішов до Горині й втопився... Народ заблудив. Та й час тоді був такий, що ні в чому не можна було перечити владі... То було справжнісіньке здирство, дикунство з боку партійців...» [7, арк. 7-8].

Клімченко Степан Степанович (народився 1927 року): «По хатах ходили комісії по «викачці хліба»... Комунисти вбігли в хату, хто поліз на гору, хто на піч, хто в комору. В комірчині викопали яму до поясу, але там нічого не було. Лише знайшли на печі горня з тухлим просом, їм воно було не потрібне, і вони розбили його серед хати... Матір викликали у штаб, питали де чоловік, але вона нічого не знала. За це її посадили в тюрму у Кам'янці-Подільському... Нужда і голодні чотири роти заставили батька піти у колгосп. Спочатку сапав на полі, потім працював у кузні. Життя стало кращим...» [8, арк. 4-5].

Дашевський Василь Павлович (інвалід Великої Вітчизняної війни 2-ї групи): «Коли почалась колективізація в 1929 році, для залякування селянства застосовувались репресії проти селян, навішували ярлики «куркулі».

І стали таких людей виселяти в Сибір. Шість сімей з нашого села було намічено вислати в Сибір. Батько лежав тяжко хворий, лежав у лікарні довгий час і лише так він залишився вдома, все майно, корову, будинок забрали, навіть кожух зняли з батькових плеч... З великої нашої сім'ї я залишився в живих один» [9, арк. 2].

Сулима Василь Максимович (народилась 1926 року): «Весною 1932 року почали пухнути і вмирати люди... Був випадок в селі, коли мачуха порубала чоловікового сина, склала в діжку, в якій випікали хліб. Коли прийшов міліціонер, то в печі варилось в казані м'ясо. Жінку примусили викопати на цвинтарі яму і закопати порубане тіло з діжкою. Вона збожеволіла. Менша дівчинка схопила гаряче м'ясо і кусками ковтала. Дитину забрали в Меджибіж і більше про неї ніхто не чув» [10, арк. 7].

Харчук Варвара Варфоломійвна (народилась 1929 року, с. Севрюки Красилівського району): «Чи знаєте ви смак гіркоти вики, чи куштували гнили картоплю, чи їли коли-небудь корінці та лободу? А нам це було за розкіш... На початку голоду ми ще їли м'ясо котів, собак та гризунів. Але згодом і їх не стало. Та й самі люди озвіріли. Траплялося й людодіство. Пригадую часті обшуки хати та подвір'я, батько закопав на городі, в саду зерно, але активісти мали нюх як в собаки, все знайшли і забрали. Не чули вони крику дитячого, не дивились на ридання і благання матері, переступали через все...» [11, арк. 3].

Кравчук Мар'яна Іванівна (народилась 1922 року, с. Пиляї): «В селі Пиляї в родині Рижих було троє дітей. Коли в хаті не залишилось нічого, що можна було покласти до рота, батьки вирішили з'їсти найменшенького сина. Та через деякий час знову голод став нестерпним. Тоді стали обмивати середущого. А старша дівчинка, перелякавшись, втекла і притулок дали їй зовсім чужі люди. А батьків не врятувало ніщо, смерть забрала їх» [12, арк. 3].

Трофимчук Надія (народилась 1924 року, с. Велика Боровиця): «... Дуже боліли животики. Тоді, щоб лишила мука підібгували коліна під груди до ліктів. Так ставало легше, бо сама це робила... Цей день не можу забути ніколи. Заходило сонце, я зайшла до хати, у якій було вже темнувато. Знайшла її (маму) – захололу, опухлу у коморі в куті з дитиною у пелені... На другий день ми з татом власноруч поховали маму у викопаній неглибокій ямі» [13, арк. 13].

Фізична та психологічна виснаженість людей призводила до канібалізму, матері божеволіли, вбиваючи своїх дітей. Життя молодих людей жорстоко обірвала тоталітарна система. «Українська молодь, яка загинула в результаті сталінського голодомору, терору, у Другій світовій війні, так само вилучена з народу, його мови і культури, неначебто хтось вилучив з

кругообігу пір року весну, що відроджує силу і красу природи» (Федір Моргун).

Через призму свідчень очевидців і жертв голодомору кожен може осмислити, проаналізувати та сформулювати своє особисте ставлення до подій 30-х років, яке є критерієм духовного, морального, ідейного розвитку людини та своєрідним іспитом на патріотизм.

Список використаних джерел та літератури:

1. Островська Марія Іванівна (спогади). (Записала учениця Городоцької ЗОШ з ПМН Роженко Катерина) / Архів ДІКЗ «Межибіж»
2. Спогади Белінського Броніслава Броніславовича, жителя міста Городка Хмельницької області, ветерана Великої Вітчизняної війни. (Записала вчитель історії Городоцької гімназії Глущак Жанна Василівна / Архів ДІКЗ «Межибіж»
3. Свідчення, спогади очевидців і свідків про події голодомору на Хмельниччині / Стецюк Л. О., вчитель історії Поліщинської ЗОШ І–ІІІ ступенів Шепетівського р-ну. – Шепетівка, 2008. – 10 арк.
4. Там же.
5. Літопис нашої біди. Спогади свідків голодомору 1932–1933 років у с. Хорошів Білогірського району Хмельницької області. Зібрані праці. – 117 арк.
6. Покличемо пам'ять у свідки / Підготувала творча група вчителів ЗОШ І–ІІІ ступенів «Пошук», керівник Яцюк М. С. – 9 арк.
7. Там же.
8. Спогади жителів села Струга про голодомор 1932–1933 років / Зібрав учень 6 класу Струзької загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. – 10 арк.
9. Спогади про голодомор / Матеріали підготувала керівник гуртків Антонінського БТДЮ Ольховська Г. П. – 7 арк.
10. Заради майбутнього не забуваймо минулого. До 75-ліття голодомору в Україні / Записали спогади: вчитель зарубіжної літератури Панчук Марія Гаврилівна, учень 9 класу Кравчук Володимир. – с. Волосівці. – 12 арк.
11. Голодомор 1932–1933 років на Краси́лівщині. Свідчення очевидців. – 3 арк.
12. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. / Свідчення записані членами пошукового загону «Пам'ять» Мокіївської ЗОШ І–ІІІ ступенів – 4 арк.
13. Голодомор 1932-1933 рр. / Матеріали дослідження учнів VI класу гімназії Білогірського НВК. Вчитель Рудюк В. Є. – 16 арк.

В. Г. Візнюк

(смт. Меджибіж, Хмельниччина)

ТРАГІЧНІ ПОДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У НАШІЙ ПАМ'ЯТІ, В НАШІЙ ІСТОРІЇ

Голодомор 1932–1933 років був одним з найтрагічніших в українській історії ХХ століття. З прийняттям Верховною Радою України Закону № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 28 листопада 2006 року цей період був визначений як геноцид українського народу. Науковці, краєзнавці почали дослідження, щоб з'ясувати історичну правду про Голодомор, який принісши страждання і смерть, посіяв страх серед людей. Хоча минуло 80 років з того часу, люди старшого покоління, які пережили той час, довгі десятиліття не наважувалися говорити про це вголос. В кінці 80-х років українська влада визнала факт голоду, але пояснювався він кризою в сільському господарстві. Дослідники, використовуючи архівні джерела і документи виявили, що голод 1932–1933 років був штучним.

У 1991 році за ініціативи письменника В. Маняка та його дружини Л. Коваленко з'явилася книга «33-й: голод. Народна Книга-Меморіал». Вона була створена на основі архівних джерел і зібраних 1000 свідчень людей, яким вдалося вижити. Також, в книзі подані наукові коментарі відомих в Україні вчених-істориків В. Калініченка, В. Ткаченка, М. Трояна та І. Шульги.

В рамках програми фонду «Україна 3000» зібрані свідчення українців, які бачили жажіття голоду, або знають про нього з розповідей батьків. У книзі Валентини Борисенко «Свіча пам'яті» цитуються слова Роберта Конквеста, автора книги «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» (Оксфорд, 1986 р.), який писав, що «найціннішим у цих спогадах – особливо, якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру» [1, с. 6].

У 2008 році була видана книга «Великий голод в Україні» в чотирьох томах. В ній зібрані свідчення очевидців, наших земляків, що були записані впродовж 1983–1984 років в результаті роботи спеціальної Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 років на чолі з Джеймсом Мейсом. Інформація, яку надавали свідки була важливою, вона доповнювала те, що можна було взяти з архівів. Джеймс Мейс у перемові до цієї книги висловив думку, що спогади українців, які пережили Голодомор – це історичне джерело колосальної ваги, до якого знову і знову будуть

звертатися дослідники в пошуках нових деталей у відтворенні страхітливого сталінського злочину. Він писав: «...неспотворені літературним редагуванням, перенесені на паперову основу з магнітофонних стрічок, ці живі голоси повинні дати уявлення про становище, в якому опинилися українці на початку 30-х рр. Деякі свідки формулювали свої думки чітко та ясно, мова інших не побудована за законами синтаксису, а іноді перетворюється на потік свідомості. Та завдяки цьому виникає можливість зазирнути в цю свідомість... Особливо цінні вражаючі деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємося зрозуміти» [2, с. 10].

Під час Голодомору 1932–1933 років в Летичівському районі постраждало 36 сіл. За архівними даними померло 6285 осіб, з них у 1932 – 1244; у 1933 – 50422 особи [3, с. 117]. В с. Шрубків, недалеко від смт. Меджибожа від голоду померло біля 1200 чоловік [4, с. 386]. В «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. Книга 2» є дані по окремих населених пунктах Летичівського району по кількості померлих під час голоду. По містечку Меджибожу архівних даних немає. Зрозуміло, що Меджибіж був тоді районним центром, в якому працювали підприємства, люди мали можливість виживати. Але очевидці ще пам'ятають як в містечку, навколишніх селах вмирили від голоду люди. Пам'ятають про це ті, хто пережив це сам, і ті, хто про це дізнався з розповідей старших людей.

Кисіль Федір Павлович 1926 року народження:

Жив в с. Требухівці. Батько Павло Сидорович був старостою церкви, мама Мотрона Феодосівна співала в церкві. Сім'я була багатодітна – 11 дітей. Мали до 5 гектарів землі, корову, коня, клуню, в Довжку було 0,5 гектара садка. Були розкуркулені, але на Сибір не відправили, бо вони вважалися «мелко маломощні середняки». Забрали зерно, картоплю, квасолу. Ходив босий до школи. Мив ноги в калюжі примерзлою водою, перш ніж зайти до класу. На перервах з класу не виходив, бо було холодно в ноги. Деякі діти приносили в школу хліб, коли був черговим по класу, збирав після дітей крихти хліба. Мама ходила на Ставницю до дядька, щоб там взяти трохи лушпиння. Тітка крадькома клала в лушпиння кілька картоплин, щоб можна було зварити.

Ходив збирати колоски, лановий бив по плечах батоном і питав скільки зібрав колосків. Він казав, що скільки зібрав колосків, стільки батько отримає років тюрми, але відпустив. В той час їли цвіт акації. Працював завод, робили

з слив продукцію, а кістки викидали в річку. Ці кістки люди діставали з річки, розбивали і їли.

У 1932 році батько працював в колгоспі, возив камінь в Деражню на будівництво цукрового заводу. За роботу давали макух з ріпаку. Батько ділив його на всіх, він був дуже гіркий, але їли.

В школі давали гарячі сніданки для бідних: рідка юшка, бараболина, трохи крупи і маленький шматочок хліба.

Коли хотілося дуже їсти, ішов до сусіда рвав квасець і втівав.

Подав заяву в суд і 29 жовтня 1993 року отримав відповідь з Лeticівської районної ради народних депутатів. Комісія з питань поновлення прав реабілітованих ухвалила рішення №289. В документі було сказано, що у батька безпідставно було конфісковано житловий будинок, сарай, комору, пару коней, корову, сільськогосподарський інвентар. Конфісковане майно і будівлі передані до місцевого колгоспу. Правонаступнику сільськогосподарському підприємству «Дружба» було дано розпорядження виплатити 540 тисяч купонів.

Гроші були перераховані пізніше в ощадбанк і сума виявилася еквівалентною 5 грн. 40 коп.

Згадав про Михайла Лебединського, який був фотокореспондентом, то у нього від голоду померла вся сім'я, він тільки один залишився.

Дрозд (Бакалець) Одарка Максимівна 1923 року народження:

Жила в селі Терешівці, Хмельницького району. В 1932–1933 роках вмирало дуже багато людей, лежали люди напівмертві. Їх хоронили без трун, звозили тачками, бо коней не було.

В селі забирали зерно, худобу, реманент, горщики з печі вивертали. Мусили вступати до колгоспу, бо тих, хто відмовлявся це робити вважали ворогами народу. Заробітки були мізерні. Йшли в поле збирали гнилу картоплю, з лободи варили суп.

В їхній сім'ї було троє дітей. Їх врятувала корова. Щоб корову не забрали, мама ховала її в лісі. Вночі, коли діти спали вона влазила через вікно до хати і приносила їм молоко. Сусід старався її зловити, але це йому не вдалося. Якби не молоко, то вони б не вижили.

Одарка Максимівна-учасник війни ветеран праці, стаж роботи 50 років.

Гулько Людмила Олександрівна:

Смт. Меджибіж. Мама Людмили Олександрівни Романова Катерина Тимофіївна 1915 року народження розповідала, що її батько Тимофій вичиняв шкіри, ходив по селах і продавав, або міняв їх на продукти, так вони і вижили.

Черняк Зінаїда Афанасівна 1937 року народження:

Смт. Меджибіж. Мама Яцун (Гулько) Палагія Федорівна 1912 року народження, батько Афанасій Леонтійович – 1911 року. Розповідала, що від голоду померла батькова мати Анастасія та два рідних маминих брата Василь і Ярема. Могили Гульків Василя і Яреми знаходяться на православному кладовищі.

Пупиш (Куречко) Надія Пилипівна 1928 року народження:

Смт. Меджибіж. Сім’я спочатку жила на Ставниці, а потім батько пішов на роботу в єврейський колгосп і вони переїхали в Меджибіж. Жили в хаті, де була майстерня І.В.Майстерука. В сім’ї було 6 дітей. Надія Пилипівна та її брат Михайло (1931 р. народження) були опухлі від голоду, але вижили.

В батька забрали коней, корову, зерно. Надія Пилипівна пам’ятає як вони були в хаті закриті, до них приходила сусідка, просила, щоб їй дали щось їсти. В горщику був горох, то Надія Пилипівна через щілину в дверях висипала їй весь горох. Коли батько прийшов додому, він дуже сварився, що завтра не буде що їсти. Він працював на конях, косив. Коли косив на єврейському кладовищі, йому давали їжу і діти приходили до нього, то їх теж годували.

Біля цегельного заводу були колгоспні поля. Батько збирав колоски, діти приходили до нього і забирали колоски додому. Також батько приносив додому по кілька жмень гороху, варили з нього суп і так виживали.

Ліщенко надія Андріївна 1937 року народження:

Пам’ятаю сім’ю Лебединських, які жили в Меджибожі по вулиці Гагаріна. Михайло Лебединський, який працював фотокореспондентом розповідав мені про те, що в їхній сім’ї помер батько в віці 42 років, двоє його братів і сестричка. Дівчинка пішла на базар і там померла. Михайло з мамою вижили завдяки сусідам Радецьким. Дядько працював в заготконторі, там дорізали коней, то він брав м’ясо додому. Казав Михайлові, щоб брав потрохи і варив, бо їсти багато не можна було, щоб не вмерти. Мати Лебединського працювала в Шрубкові в колгоспі, то отримувала піввідра кукурудзи.

По цій же вулиці жили Булиги, в них було 4 дітей. Батько і 2 дітей померли. В Нікіпчуків помер чоловік, померли від голоду Гульки.

По вулиці Широкій (тепер Баал-Шем-Това) був базарчик, то моя мама розповідала, що з с. Шрубкова хтось приніс продавати холодець, в якому були дитячі пальчики.

На Требухівцях був голова колгоспу Пожарський, який підтримував людей, давав їм зерно. Церкви тоді руйнували, а він не дав, взяв церкву під склад. Хтось доніс на нього в район, йому пригрозили що заберуть.

На старому православному кладовищі містечка є загальна могила та

могили окремих людей, які померли під час Голодомору 1932-1933 років.

Дзисько (Захаркевич) Зінаїда Йосипівна 1926 року народження:

Смт. Меджибіж. Як почався голод Зінаїді Йосипівні було 6 років. 3 8 дітей двоє померли від голоду – Михайло (17 років) і Сашко (13 років). Батько Йосип був шевцем. Мама Єлена Максимівна доглядала дітей.

В 1932 році дуже вродила квасоля, її винесли на гору і прикрили сіном. Вночі приходили люди з залізними штирями, але квасолі не знайшли. Мама теребила квасолі вночі і варила юшку.

Кожен день мама перевіряла, чи не попухли в дітей ноги.

Люди вмирали з голоду постійно їх загортали в рядна і зносили на кладовище біля входу, точно не пам'ятає, але там був якийсь склеп, то їх там ховали. Коли когось несли на кладовище мама підходила до вікна і дивилася хто помер.

У пам'яті українців Голодомор 1932–1933 років залишиться однією з найстрашніших сторінок минулого. Це історичне явище, яке відбувалось в конкретний час, у конкретному місці і було результатом неоголошеної війни проти українського селянства. Між науковцями і досі точаться дискусії про загальну кількість жертв. Мова йде про мільйони безневинних людей, винищених в результаті організованого сталінським режимом штучного голоду. В той час, коли масово вмирали люди, радянський уряд продавав за кордон зерно та інші сільськогосподарські культури, на повну потужність працювали спиртові заводи, які переробляли зерно на горілку. Тоталітарна влада ізолювала голодуючі райони. Селянам заборонялося виїжджати в інші райони СРСР, була введена паспортна система.

Саме слово «голод» стало забороненим. Люди боялися згадувати, боялися говорити. І лише тепер почався новий етап у дослідженні подій 1932–1933 років вітчизняними істориками, які намагаються відтворити події, що відбувались в Україні та встановити правду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К. : Вид. дім «Стилос», 2007 – 2008 с.
2. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у XV Т. Т. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США/Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 782 с.
3. Володимирів Б. Без права забуття. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2008. – 168 с.
4. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в

України. Хмельницька область. Кн. 2 / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.) Гладуняк І. В. (співголова редкол.) Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008 – 1176 с.

5. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки – Хмельницький, 2008 – 218 с.

6. Кохановський О. Б. Колективізація та голодомор на Деражнянщині: науково-краєзнавче вид. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2013 – 112 с.

7. Матер. VIII Всеукр. наук.-теоретич. конф. «Голодомор» 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка. Вип. IV – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2010 – 352 с.

8. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 р. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матер. Поділля). Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008 – 320 с.

9. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад. Письменник, 1991 – 584 с.

10. Щемить від болю серце.....Збірка свідчень очевидців про Голодомор 1932-1933 років та дослідження робіт учнів професійно-технічних навчальних закладів області – Хмельницький : ТОВ «Приватна друкарня», 2008 – 112 с.

О. О. Гончар

(сmt. Меджибіж, Хмельниччина)

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ 1932 РОКУ У ЛЕТИЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Жахливим злочином проти власного народу став штучний голод 1932-1933рр. За механізмом творення і страхітливими наслідками його слід занести до книги трагічних дат в історії людства.

Протягом 1927–1928 років державні закупівельні ціни на зерно в СРСР продовжували знижуватися. Селяни відреагували на нестабільність хлібного ринку скороченням добровільного продажу зерна. Після 1928 року в радянській Україні хлібозаготівлі проходили важче рік від року і перетворилися на справжній грабунок селян [1].

Не бажаючи переглядати цінову політику, керівництво радянської держави почало вирішувати проблеми аграрного сектору через застосування перевірених репресивно-каральних методів. Зокрема, протягом 1929–1931 років було згорнуто неп, відновлено продрозкладку, проведено кампанії із примусової колективізації, масового розкуркулення та грабіжницьких

хлібозаготівель. Плани здачі зерна регулювалися виключно державою та не враховували об'єктивних та суб'єктивних чинників ведення сільського господарства: зменшення посівних площ, зниження продуктивності праці внаслідок втрати економічного стимулу до господарювання, зменшення кількісних показників врожайності, стихійні лиха та ін. «На допомогу» проведення хлібозаготівель в Україну компартійна верхівка відрядила тисячі активістів, надавши їм величезні повноваження. Питання хлібозаготівель бралось під особистий контроль Й.Сталіна.

У 1930 році план у 7,7 млн. т Україною було виконано. Його виконання йшло важко, а вилучене зерно позбавило селян частково насінневих фондів та майже повністю знищило резервні запаси одноосібних господарств. У 1931 році, незважаючи на поганий урожай та кризу колгоспного ладу, план хлібозаготівлі залишався сталим, проте його не було виконано. В Україні змогли вилучити лише 7 млн. т [2].

29 грудня 1931 року було прийнято Постанову політбюро ЦК КП(б)У про заходи посилення хлібозаготівель, у якій наголошувалося на необхідності виконання Україною доведених планів. Територія розбивалась на шість груп районів: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську. За кожною групою закріплювались відповідальні з числа партапаратників. В свою чергу кожний район розбивався на окремі ділянки, за які несли відповідальність члени бюро райпарткомів. Звітність від керівників груп надходила до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У кожні 5 днів. Проте, уже в 1932 р. з голодуючої України внаслідок прямих конфіскацій ледве зібрали близько 4 млн. т. Станом на 5 жовтня 1932 року з 23270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. 25 жовтня поточного року було зафіксовано виконання річного плану хлібозаготівель лише на 39% [3].

Хлібозаготівельні плани для селян стали непомірним тягарем, вони розуміли неможливість їх виконання. Проте держава продовжувала тиснути, забираючи останні крихти, що могли врятувати селян від голоду.

Розсекречені архівні документи допомагають розкрити ту жахливу насильницьку політику партапарату над українським селом, що стала наслідком небаченого в XX ст. Голодомору.

Із листа Ю.Коцюбинського до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 29 листопада 1932 року можна дізнатися про хід виконання плану хлібоздачі Летичівським районом, що на той час входив до Вінницької області [4].

В листі вказувалось, що план заготівлі хліба у 1932 році для району виявився непосильним. Планування хлібозаготівель, розбивка по селах дуже

погана. В результаті невеликі колгоспи Шпиченці і Н.Сенява недовиконали план один на 900 ц, а другий на 350 ц. Індивідуальний сектор у Паплинцях мав 1600 ц, але виконав 200 ц і навряд чи вдасться ще 100 ц взяти.

Хліба у колгоспників залишиться мало, – констатує автор, – фонди, хоч і самі малі, фуражні і страхові, залишаються у 10 колгоспів, які виконали плани заготівель; на колгоспний двір приходить у середньому 12–15 пудів всіх культур. Є колгоспи, де на двір припадає по 7 пудів (Чапля), де на трудовень 0,8 кг (Миколаївка), 0,9 кг (Щербані). Більше 2кг буде на трудовень у двох колгоспах. Половина колгоспів закінчила, чи до 1.12 закінчить хлібозаготівлі. Синявська частина району в більш важкому становищі, ніж Летичівська. Хлібозаготівлями окремі села зовсім не займалися. Так, в Майдані-Вербецькому на 7.11 в індивідуальному секторі 6,9%, а на 25.11 – 80%. Бюро райпарткому не керувало районом взагалі, а що робиться в окремих селах – не знало. Направлені до села уповноважені або зовсім не їхали, або відсиджувались і хлібом не займалися. Прийшлося кількох виключити з партії, деяких передали в КК. Тоді стали більш енергійно братися за хлібозаготівлі. 6 і 7 листопада в Летичівській і Синявській частинах були проведені наради по хлібу, аналізувалось кожне село і колгосп, окремо домовлялись про молотьбу, про вивозку хліба, встановляли строки. 25 і 26 скликали наради повторно і кожний звітував про виконання. Ці наради дуже допомагали, кожний нажимав на вивозку, щоб на нараду приїхати з більшим виконанням плану. Кожний колгосп виявляв свої претензії, на нараді декого сильно вдарили, позвільняли з роботи і пару чоловік арештували.

ДПУ, на думку Ю.Коцюбинського, в районі працює добре, знає колгоспи і практикує виклики голів колгоспів для дачі показань по хлібозаготівлях. Міліція відкрила 7 справ по крадіжках колгоспного майна і 24 – по злісним нездавачам, заарештувала 24 особи. ДПУ заарештувало 8 голів колгоспів і 23 особи, що агітували проти хлібозаготівель.

А далі в листі йдеться про терор та репресивну політику у селах Летичівського району: є випадки, коли актив колгоспу чинить розправу над контрактантами, що не здають хліб. В Гречинцях 40 колгоспників побили 2 контрактантів, які відмовились здавати хліб. Били з криками: «Нам приходить і за себе, і за вас хліб здавати!» Один з них помер. Така ж історія була і в Суслівцях. Одноосібники тікають з села. За останню декаду це стало дуже часто траплятись. Так, в Пейленцях із 230 дворів 104 втекли повністю або голови сімейств. Вилучення промтоварів (а вилучили навіть сіль і сірники) сильно вдарило по селах. Суди працюють краще, ніж місяць назад. Але ефект від судових репресій невеликий. Хліб індивідуальний сектор добровільно

зовсім не здає, його або відкопують, або забирають в хаті чи у клуні. Натуральні штрафи до одноосібних господарств застосовували, але їх не багато, брали картоплю, корову. Натуральні штрафи до колгоспів ще не застосовували. На 5 колгоспів був надісланий матеріал в облвиконком, але відповіді ще немає. Ці колгоспи не то що не хочуть здавати хліб, а не можуть, так як їм дано неправильний план. Вилучення у них свиноферми буде не покаранням, а порятунком свиноферми від загибелі, так як годувати свиней через місяць-два буде нічим.

Висилкою за межі району і області сільради зайнялись активно. Кандидатів намічають і посилають у райвиконком. Але із 35 заяв підтвердилась тільки одна. Виконкому прийшлося зробити нагання і заставити все переглянути заново. Загроза висилки із села діє дуже сильно.

У листі Ю. Коцюбинський висловлює занепокоєння щодо роботи секретаря РПК і голови РВК та вважає за потрібне їх замінити: вони сварять всіх за погану роботу, часто даремно ображають сільський актив, а самі не вміють нічого робити толком. Таке ж рішення щодо редактора районної газети: треба нового, а то газета є кривим дзеркалом – про хороші колгоспи пишуть, що вони погані, про поганих, що вони хороші.

Отже, даний архівний документ ще раз підтверджує, що саме злочинна політика непомірно завищених хлібозаготівель з проявами насильства, терору і репресій стала головною причиною жахливого голодування не тільки в Летичівському районі (тут померло 1337 осіб), а й по всій Україні [5].

Список використаних джерел та літератури:

1. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008, – С. 80.
2. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. – К., 1992. – С. 191
3. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 424.
4. Розіп'яте Голодомором Поділля : зб. документів і матер. про Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині. – Хмельницький, 2008 р., – С. 518–520.
5. Там само. – с. 15.

О. П. Григоренко,

*доктор історичних наук, професор
(м. Хмельницький)*

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ І ДИСКРИМІНАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ (1920–1980 РОКИ)

Заволодівши у 1920 р. силою зброї Україну більшовики негайно включили її в орбіту комуністичного проекту. Більшовицька тоталітарна система, що існувала в Україні, як і в усьому колишньому Радянському Союзі, жорстоко переслідувала будь-які відступи від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, тим самим обстоюючи своє по-насиленницькому встановлене панування над народом. Тоталітаризм є однією з форм існування авторитарної держави, що характеризується абсолютно повним контролем з боку влади над всіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм у науковому осмисленні даної проблеми виявився невіддільним від природи соціалістичного способу виробництва. В ньому панував державнокапіталістичний спосіб матеріального виробництва, волонтаризм в застосовуванні законів, ігнорування їх верхами чи використання в егоїстичних цілях, найжорстокіша заборона на інакомислення. Масові політичні репресії та різноманітні утиски прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення, обірвали та скалічили життя мільйонів громадян. Не обійшов стороною цей жаклиний смерч і долю сільських трудівників, нещадно ламаючи їх життя, практично з самого утворення радянської влади. Правда про більш як 70-літнє перебування комуністичного режиму при владі жахає цивілізований світ. Український народ у ХХ ст. тричі пережив страшні роки голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр., однак другий був наймасовішим і найжорстокішим. Україна понесла неймовірні національні втрати, було знищено цілі пласти національної культури і духовності. Мета голодоморів була однозначною – знищити вільнорудство, прагнення до незалежності, встановити безмірну покірність і страх серед українців. Радянські голодомори були жаклиним нелюдським діянням компартійної верхівки, справжнім геноцидом проти селянства. На кістках мільйонів владоможці на чолі з «кормчим усіх мас» влаштували сатанинське діяство «соціалістичного будівництва» на селі.

Авторитетні українські і зарубіжні дослідники видали значну кількість праць, в яких переконливо доводять, що голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був спеціально спланований і організований Москвою для винищення саме

українського етносу, його кращого генофонду, збереженому на селі, шляхом цілковитого вилучення зерна, продуктів харчування, що позбавляло селянина будь-якої надії вижити на найродючішій території в світі. Однопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, безжально і систематично тероризувала різні соціальні прошарки населення, що, на думку тодішніх владоможників, навіть своїм існуванням суперечили новій природі суспільства. Від імені диктатури пролетаріату, влада центру, а за нею слідом і владні структури на місцях застосовують диктатуру жорстокості і в абсолюті - позаправове свавілля, що знаходилося поза законами і правом, поза межами цивілізованих форм суспільних відносин. З цією метою владою використовувалися соціальні кризи, голод, економічні деформації, антивладні вибухи різних категорій населення. Свавілья супроводжувалося жорстокістю і беззаконням, бо доступним вважалось все, що народжувалось у верхніх ешелонах влади. Протинародні акції тоталітарної держави в українському селі продовжувалися з більшою або меншою силою в усі роки радянської влади. Тоталітаризм спочатку освячувався ленінізмом, а після смерті Леніна – сталінським вченням, тобто сталінізмом. Після смерті Сталіна – марксизмом-ленінізмом або, в іншій термінології, революційним вченням.

Ганебна політика більшовицького керівництва тоталітарної держави щодо українського селянства переконливо простежується з початку 1920-х років, бо воно не вписувалося в проскрутове ложе уявлення про соціалістичне суспільство. З приходом до влади Сталіна партія фактично узурпує всю повноту влади. Він вважав своїм головним завданням приборкання селянства як «основної сили національного руху» [1, с. 152]. З такого розуміння селянства логічно випливав взаємозв'язок національної та селянської політики радянської влади. Початком трагедії українського народу, що закінчилася штучним голодомором-геноцидом 1932–1933 рр., був так званий «рік великого перелому», як офіційно було названо в СРСР 1929–1930 господарський рік – рік примусової колективізації, ліквідації куркульства як класу, рік, коли колгоспи перестали бути кооперативними підприємствами, а їхня продукція перестала належати працюючим у них. Сталін добре розумів, що в українському селі внаслідок його авантюрної політики можливий соціальний вибух. «Повторюю, ми можемо втратити Україну» – писав він у конфіденційному листі до Л. Кагановича 11 серпня 1932 р. [2, с. 274].

Як насильницька колективізація так і голодомор 1932–1933 рр. були справжнім геноцидом проти українського селянства. Знищення мільйонів

українських селян, свідомо здійснене владою Сталіна, мало вирішити кілька питань. Найважливіші з них такі: загнати всіх селян в колгоспи; отримати мільйони безкоштовних робочих рук селян для створення індустрії; примусити селян працювати за наймізернішу платню; зробити все населення покірним, щоб воно беззастережно виконувало всі розпорядження влади; налякати всіх українців так, щоб вони боялися навіть мріяти про свої національні проблеми. За цей період померло від 5 до 12 мільйонів, за різними джерелами, дець в середньому 10 мільйонів людей [3, с. 23-24]. Це означає, що було заморено 10–25 % населення. Щодня вмирало по 25 тисяч, щогодини по тисячі, щохвилини – по 17 чоловік. В роки голодомору жінки трималися до останнього, намагаючись вберегти життя своїх дітей. А коли не ставало матерів, гинули осиротілі діти. А першими вмирали чоловіки. Якби Україна не переживала голодоморів, на сьогодні нас могло б бути близько 100 мільйонів чоловік. Це, мабуть, єдиний в світі випадок штучного голодомору в мирний час. Особливо постраждали східні та південні степові райони, які згодом були заселені росіянами. Ця «міна уповільненої дії» відчувається в державі особливо тепер.

Сучасна Хмельниччина в роки другого радянського голодомору входила до складу Вінницької області. У травні 1932 р. у Вінницькій області, за неповними офіційними даними, лютий голод охопив 400 населених пунктів, де голодувало 13852 людини. А в травні 1933 р. голодомором було охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26859 господарств, 120903 чоловік. Навіть у прикордонних районах, де були певні пільги і послаблення хлібозаготівель, зокрема у Проскурівському, голодувало населення 21 сільради з 57, в Новоушицькому – 11, Кам'янець-Подільському – 4 сільських рад [4, с. 78-84]. Вмирали цілі сім'ї, зростала дитяча безпритульність. Люди втрачали людську подобу. В період голодомору поширювалися такі аморальні явища, як масові крадіжки колективного та особистого майна громадян – худоби, зерна, по ночах з'являлись гурти витягачів із землі картоплі, буряків, іншої рослинності. Серед них були жінки, діти, старі. У відповідь з'явилося ще ганебніше духовно-моральне явище, яке породжувало соціальну конфронтацію, міжсільську та міжродову ненависть і ворожість – самосуди, які населення здійснювало над крадіями. Антилюдська політика народжувала антилюдську психологію і мораль та відповідну поведінку. Масові порушення людської психіки, доведення людей до крайніх меж, до стану дикості і повної духовно - моральної деградації ілюструються численними фактами людоджерства. До середини травня 1933 р. за досить заниженими офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людоджерства та 9 випадків трупоїдства переважно у

східних та центральних районах Поділля, тобто на найродючіших українських землях [5, арк. 64-65].

Катастрофа штучного голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні була наслідком спеціального національно-політичного курсу Москви у відношенні України. Комуністична партія втратила моральне право керувати країною не в серпні 1991 р., а ще тоді, в 1932–1933 рр. Звичайно, вина не всіх комуністів за той злочин однакова. Організацією голодомору власного народу здійснювали задурманені компартійною ідеологією, безграмотні радянські і комсомольські активісти. Адже, згідно з переписом 1927 р., понад 90% комуністів були безграмотними, або мали тільки початкову освіту. Як справедливо зауважує сучасний український історик П. Я. Слободянюк «чи не в цьому також криється національна трагедія геноциду, підтриманого і здійсненого невігласами власної нації, адже високоосвічена, висококультурна, високодуховна людина ніколи не підніме руку на іншу безневинну людину, не поставить себе на службу ворогові, колонізаторові, загарбникові, не буде зрадником власного народу» [6, с. 15].

Голодомор-геноцид був небачений раніше не тільки фізичний, а й духовно-релігійний, етнічний геноцид українського селянина. Знищувались не лише одноосібні господарства та заможні і середні селяни, а й руйнувались багатовікові гуманістичні традиції землеробів, знищувались їх сім'ї, які позбавлялися будь-яких засобів до існування, насильно висилались з насиджених місць у інші регіони. Під лозунгами за колективізацію оголошувалась справжня війна релігії, яка захищала віковічні традиції та одвічний уклад селянського життя, засуджувала антилюдську політику колективізації. Були випадки, коли церква оголошувала анафему колгоспникам та сільрадівським активістам. Зрозуміло, церква стояла на заваді антиукраїнізму, антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної й етнонаціональної стабільності України. Партійне керівництво було переконане, що колективізація буксує завдяки агітації ксьондзів і куркулів. Селяни довіряли своїм духовним пастирям більше, ніж представникам владних структур, які намагалися довести їм переваги колективної праці, шкідливість релігії тощо.

Трагедія голодомору-геноциду для України мала сумні наслідки: порушено демографічний баланс української нації, бо від голоду вмирали переважно селяни-українці; голодомор-геноцид остаточно зламав опір українського селянства колгоспно-феодальній системі; ця трагедія остаточно підірвала сили українського народу в національно-визвольному русі. А якщо

врахувати, що після вбивства С. Кірова в грудні 1934 р. почалися масові репресії проти інтелігенції та керівних кадрів, то стане зрозумілим, що генофонд української нації було пущено під ніж. Безпрецедентний етноцид 1932–1933 рр. зламав народ до такої міри, що будь-який спротив радянському тоталітарному режиму був унеможливлений.

Протинародні акції держави в українському селі продовжувалися і в наступні роки. Сталінська тоталітарна машина продовжувала набирати обертів. Третій «радянський голод» 1946–1947 рр., що виник внаслідок комплексу причин, зокрема, посухи, повоєнної розрухи, політики пограбування села посилив душогубний прес на селянство України. Надзвичайно важким для сільськогосподарського виробництва видався 1946 р. Неврожай у саме серце вразив більшість областей України. Критична ситуація, що склалася в сільському господарстві України, вимагала значного зменшення обов'язкових завдань щодо хлібозаготівель, які були доведені до колгоспів республіки ще навесні 1946 р. і були нереальними в обстановці, що склалася. Але сталінський уряд не хотів і слухати про це, хоча особисто М. Хрущов звертався до «батька всіх народів». План не був зменшений ні на центнер.

Хлібозаготівлі проводилися під надзвичайно жорстким контролем центральних властей. Фактично це була битва за вилучення з колгоспів та колгоспників усього вирощеного ними зерна, включаючи насіннєві фонди та зернофураж. До голів колгоспів, що намагалися утаїти хоча б невелику частку вирощеного врожаю, широко використовувалося судове переслідування. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. Їх дії розглядалися як саботаж, що кваліфікувалось як «зрада загальній справі колгоспу і допомога ворогу народу». Постановами партійних і державних органів секретарі райкомів партії і голови райвиконкомів прямо попереджувалися, що в разі зриву хлібозаготівель до них будуть вжиті заходи як до саботажників. В одній з обласних газет у редакційній статті суворо попереджувалось, що «партія оцінює кожного керівника, кожного комуніста по тому, як він бореться за виконання хлібозаготівель». Взимку 1947 р. голод поширився майже на всю Україну. Страшна кара 1933 р. огорнула республіку. Голодне лихо окошувалося у селах значною кількістю смертей. Непоодинокими були випадки канібалізму. Надзвичайно високим був рівень дитячої смертності, особливо серед немовлят. У 1946–1947 рр. в сільській місцевості України від голоду померли більш як 900 тисяч чоловік. А всього загинуло в повоєнний голодомор в Україні близько 1,2 мільйонів осіб [7, с. 29]. Найбільше потерпіло від голодного лиха сільське населення південностепових областей і частково навіть лісостепової частини України.

Надзвичайно трагічне становище села багатьох областей України державною допомогою ніяк не компенсувалося. Навпаки, владні структури робили все для того, щоб про голод не було ніякої інформації. Редакції газет і журналів мали сувору вказівку про голодуючі села і райони не повідомляти і про голод не писати взагалі. У жодній із політичних акцій – з'їздів партії, пленумів ЦК КПУ, сесій Верховної Ради – в документах даних інституцій про голод не йшлося. Звернення М. Хрущова пом'якшити становище в Україні Сталін назвав наклепницьким. Хліб з України, де люди гинули голодною смертю, експортували в сусідню Польщу. Ванда Василевська, що їздила на батьківщину, розповідала М. Хрущову, що варшав'яни незадоволені радянським урядом: він посилає їм не тільки білий, а й чорний хліб. Вони не знали, зітхала вона, що «українці, чий хліб посилають у Польщу, в цей час пухнуть з голоду і людодіють» [8, с. 3]. В цей час зерно з СРСР експортувалося також до Франції, Болгарії, Чехословаччини та інших країн в обсязі 2,5 мільйонів тонн. Хліб у країні був, голоду можна було запобігти, але політика Кремля стосовно України мала злочинний характер. Тільки навесні сорок сьомого, коли люди вже падали від вітру, було організовано громадське харчування на польових роботах. Із загального котла можна було посорбати затірку – супу з дрібними кльоцками.

На початку червня 1947 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Згідно з цим указом за зрізання колосків можна було отримати від 8 до 20 років позбавлення волі. За жнивний період 1947 р. «за колоски» було засуджено 7119 чоловік. Це в основному були виснажені голодом трудівники-колгоспники та їх діти. Такими драконівськими засобами правлячий режим намагався вплинути на голодуюче селянство, яке масово виходило на поля, коли зернові викидали колоски. Наприкінці 1947 р. становище з продовольством дещо покращилося. Комуністичний тоталітарний режим став використовувати створений запас зерна, щоб раніше, ніж західні країни Європи скасувати карткову систему, продемонструвати світові переваги створеного й керованого ним «соціалізму», подати допомогу ряду європейських країн як майбутнім союзникам.

Наступ на сільських трудівників жорстокою державно-депортаційною машиною продовжувався і в подальший післявоєнний період. Нелегко жилося дітям репресованих, які також вважалися «ворогами народу». З боку радянських органів їх людська гідність принижувалась, за ними був встановлений постійний контроль. У більшості випадків дітей репресованих не приймали на навчання до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів,

їх не висували на керівні посади, хоч багато з них володіли організаторськими здібностями. В таких умовах вони змушені були залишати рідні місця і вирушити за межі України по оргнабору.

Селянство України було позбавлено права пересуватися в іншу місцевість, зокрема до міст, оскільки село було не паспортизоване, тоді як для міських жителів паспортна система була введена ще у 1932 р. Постійна прописка селян до села нагадувала закріпачення їх у колгоспи, з яких неможливо було вийти. Паспорти на селі вперше почали видавати на початку 1960-х років лише тим особам, хто поступав вчитися в середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Фактично паспортизація села була завершена у другій половині 1960-х років. Колгоспники України, на відміну від робітників і службовців, до липня 1964 р. не забезпечувалися пенсією [9, с. 126-127].

Самовіддана праця українського селянства могла б бути ще значно ефективнішою, якби держава цю працю відповідно оцінювала. Хоч зовні держава ніби й піклувалася про людину праці. Наприклад, в 1971–1976 рр. понад 6 тисяч молодих трудівників села України були відзначені державними нагородами [10, с. 183]. Але це була лише одна сторона медалі. Протягом кількох десятиріч посилена тенденція до боротьби усього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 1980-ті роки в Україні фактично 70% заробленого трудівниками йшло в кишеню держави і тільки близько 30% – на оплату праці. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуатором найширших мас трудящих. Автор повністю поділяє точку зору відомого історика-аграрника П. П. Панченка, що «селянство було насправді найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки». В 1960–1970 рр. в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів широко застосовувалася практика оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в'їдався в життя всього українського суспільства.

Характерною ознакою тоталітарної системи було те, що на всіх етапах свого розвитку радянське суспільство не зуміло піднятися до розуміння необхідності піклування про свого годувальника. Сільське господарство протягом багатьох десятиліть було інвестиційним донором для інших галузей народного господарства. Держава, наче липку, обдирала село, за рахунок якого здійснювалося більшість «соціалістичних перетворень». Й при цьому нічого не

давала взамін, крім недосконалих знарядь праці. Іншими словами, національний доход, створений працею селян, перерозподілявся на розвиток промисловості, будівництва, транспорту, хоча саме на селі найбільше відчувалося відставання у розвитку виробничої і особливо соціальної сфери. В багатьох керівників країни склався певний стереотип мислення щодо селянина, мовляв, «він у нас загартований, невибагливий. Головне для нього – створити фронт роботи. Що ж стосується всього іншого – побуту, відпочинку, навчання, лікування, – то це не так вже й важливо, потерпять» [11, с. 14].

У радянському суспільстві на селянство дивилися по-споживацькому, як на об'єкт, який виробляв ту або іншу кількість продуктів. Усю увагу зосереджували на виробництві, а людина виявлялася на узбіччі. Вона розглядалася, як продуктивна сила особливого роду, що не вимагала турбот суспільства, навіть про її відтворення. Рівень життя і побуту українських селян значно відставав від міського, а також від ряду союзних республік колишнього Радянського Союзу. Капітальні вкладення на одного мешканця сільської місцевості були майже в 10 разів менші, ніж на одного міського жителя [12, с. 2]. В міру того, як погіршувалося економічне становище, держава дедалі активніше використовувала «ножиці цін», вистригаючи в централізовані фонди більшу частину доходів колгоспів і радгоспів. Це не давало можливості поліпшувати умови праці й культурно-побутове обслуговування трудівників села, підвищувати їх заробітки, нарощувати виробничий потенціал сільського господарства. Тому кількість бажаючих займатися сільськогосподарською працею зменшувалася. Якщо в 1960 р. сільські жителі України становили половину всього її населення, то в 1985 р. – тільки третину [13, с. 6]. За 1976–1990 рр. соціальна сфера міст України поглинула 270 мільярдів карбованців. В той же час на село направлено коштів учетверо менше.

Колгоспи і радгоспи будували на селі школи, лікарні, клуби, дороги, проводили газ. Все це робилося за рахунок коштів господарств, а значить – на гроші селянина. Колгоспи виступали своєрідними відділеннями райсоцзабезу на рівні села. Це знекровлювало колгоспну касу, стримувало подальший розвиток виробництва. В статті, надісланій з Ярмолинецького району Хмельницької області до редакції газети «Правда», говорилося: «Сьогодні сільський житель уже не той, яким був на початку вісімдесятих. Він справедливо каже: хіба я менше працюю, ніж робітник на заводі в місті? Чому ж він живе у квартирі з багатьма зручностями, має воду, газ? У нього під боком магазин, лікарня, Будинок культури, бібліотека, лазня. Він може викликати швидко медичну допомогу. А в наших селах не вулиці, а бездоріжжя. Немає водоводу, немає елементарних умов для праці та

відпочинку» [14, с. 3].

Для більшості селян республіки такі елементарні зручності, як тепла вода, газова чи електроплита на кінець 1980-х років були недосяжними. Чим же були люди в селах гіршими від жителів міст? Хіба завинили селяни, які працюють по 365 днів на рік, що їх обминали міські блага? Якщо колгоспник вимушено переходив з якихось обставин працювати на промислове підприємство, колгоспний стаж для пенсії не зараховувався. Нижчим був і мінімальний розмір пенсії колгоспників. Як би тваринники не виконували й перевиконували соціалістичні зобов'язання, а купити своїм дітям ковбаси, молока, сметани, сиру, масла не могли. А якщо вироблена їхніми руками продукція і продавалася в сільських магазинах, то в 4-5 разів дорожче, ніж в містах. До квітня 1991 р. для підтримки низьких цін на продукти харчування держава виділяла дотацію в сумі 60 мільйонів карбованців щорічно. Однак ця дотація обминала селянську кишеню. Це була політика державної дискримінації щодо цілого класу.

Близько третини населених пунктів республіки в 1989 р. не мали закладів охорони здоров'я, майже в половині з них не було шкіл, у 60% – відділків зв'язку, закладів побутового обслуговування та дошкільних, 70% – лазень. Більш як 1100 сільських населених пунктів користувалися привозною водою.

В країні, де історично склалося несправедливе ставлення до села, забезпечення належними умовами праці й побуту селян – політичне питання, яке стосується відновлення економічної і духовної рівноваги між містом і селом. За рахунок системи Держагропрому формувалося більше третини національного доходу республіки, а капітальних вкладень у галузь виділялося у 2,5 рази менше, причому питома вага державних коштів становила лише 45% проти 70% по Союзу. Більшість цих грошей використовувалася на придбання техніки, меліорацію, будівництво тваринницьких комплексів, а не на поліпшення соціальних умов життя селян. Крім того, колгоспам і радгоспам України, у порівнянні з іншими республіками, менше виділялося добрив, металопрокату, труб і будівельних матеріалів, оплата праці колгоспників і суспільні затрати на виробництво продукції були серед найнижчих. У 1980-ті роки потреби колгоспів і радгоспів України в техніці і мінеральних добривах задовольнялися лише на третину [15, с. 19]. По суті, це був залишковий принцип фінансування і постачання, продрозверстковий підхід до села і сільського жителя.

Істотним механізмом збагачення держави за рахунок села було спотворення еквівалентного обміну між містом і селом. У 1960–1980 рр.

відбувалося глобальне подорожчання виробництва. Промислові колективи досить успішно намагалися вирішувати питання свого добробуту за рахунок селян. Ціни на машини, добрива, будівельні матеріали, як справедливо говорили аграрники, зростали «немов на гідропоніці». Голова колгоспу «Нове життя» Славутського району Хмельницької області В. Демобре охарактеризував таке становище, як економічний рекет. «Користуючись соціально незахищеністю селянина, – писав він, – промисловці диктують йому кабальні умови... Хіба не образливо для хлібороба, коли за кілограм молока держава платить півкарбованця, а пляшку фруктові газованої води продає тому ж селянинові за 60 копійок. Де ж тут здоровий глузд» [16, с. 2]. Для господарств придбання техніки за такими високими цінами стало розоренням. Голова колгоспу ім. Суворова Павлоградського району Дніпропетровської області Н. Писаренко заявив, що ціна на техніку «з'їдає всі наші прибутки, які до цих пір одержували. І як не збільшуємо виробництво продукції, встигнути за зростанням цін на техніку, добрива, будівельні матеріали ніяк не можемо». В деяких господарствах підраховували, що за такі високі ціни комбайни «Ростсельмашу» не окуплять себе аж до списання. Ціни ж на сільськогосподарську продукцію в 1960–1980 рр. по суті, були символічними. Один голова колгоспу якось сумно пожартував: «Щоб купити підкову, треба продати корову».

До катастрофічного занепаду села призвело насильне укрупнення колгоспів. Якщо в 1959 р. в республіці їх налічувалося 10506, то на кінець 1979 р. вже 6963, або на 33,8% менше [17, с. 105]. Заражені гігантоманією керівні особи, приймаючи рішення про укрупнення колгоспів, людського фактору за машинами й фінансами не бачили і через те фактично відбулося не укрупнення, а роз'єднання сил. Якщо до того в селах були польові стани, ферми, кузня, стельмашня, інші виробничі підрозділи, то після укрупнення все життя в новоспечених колгоспах зосереджувалося в центральних садибах, а інші села, що стали називатися віддаленими, або бригадними, неминуче занепадали. Скажімо, у Бучацькому районі Тернопільської області, де було більше 100 сіл, в 1970-і рр. залишилося тільки 9 колгоспів. 9 з 10 сіл були позбавлені господарського статусу. В окремих зонах України такі катаклізми потрясли цілі області, як, наприклад, Кіровоградську. Так створювали великі господарства. Вся увага приділялася тільки тому селу, де знаходилося правління колгоспу. Були такі села, де протягом 20–25 років в їх виробничий і соціальний розвиток не вкладалося жодної копійки.

Малі села потрапили до розряду неперспективних, які необхідно було ліквідувати. Це була надзвичайно шкідлива політика, за помилки в здійсненні

якої ще довго буде розплачуватися наша країна. Теорія неперспективності малих сіл була злочином проти селянства. При підготовці і обґрунтуванні цього рішення виходили з того, що у віддалених поселеннях складно створити сучасні умови для життя людей, що їх важко забезпечити вчителями, лікарями, бібліотеками і клубними працівниками. Важливим аргументом було й прагнення скоротити транспортні витрати. З 32 тисяч населених пунктів України перспективними було визнано лише близько 20 тисяч.

В результаті цілі регіони обезлюдніли, немов після чуми. Як виробництву, так і повсякденному життю людей було завдано величезної шкоди. В 1960–1980 рр. з географічної карти України зникло понад 7 тисяч сіл.

Втративши можливість розпоряджатися своєю працею та її результатами, перетворившись у поденика, селянин почав уникати громадського виробництва, працювати як-небудь, найбільш підприємливі з них переселялися до міст. Молодь змушена була шукати свою «перспективу» подальше від села, з якого витікали останні краплини життя. Трудовий потенціал села постійно зменшувався. Слід відзначити, що найбільше цей процес зачепив господарства приміських зон.

В 1960–1980 рр. сільське населення України неухильно скорочувалося. З 1959 р. по 1987 р. його чисельність знизилася на 5 мільйонів 483 тисячі чоловік [18, с. 23]. На початку 1979 р. в сільській місцевості України кількість померлих вперше перевищила кількість народжених. Депопуляція в українському селі на початок 1990 р. охопила 15 областей. Невиправдана урбанізація, нееквівалентний обмін та залишковий принцип розподілу коштів і ресурсів, тобто пряма і відверта дискримінація сільських трудівників спричинила, по суті, втечу їх мешканців до міст. Характерно, що мігрантами стали в основному люди до 40 років, тобто працездатне населення, і серед них 80% становила молодь до 29 років. У 1981–1985 рр. населення сіл України зменшувалося на 200 тисяч щороку, а в 1986–1990 рр. – на 186 тис. чол. [19, с. 2].

Саме тому, що село залишала переважно молодь, цей процес супроводжувався підвищенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності сільського населення, скороченням народжуваності, зниженням питомої ваги дітей і підлітків. Зменшилися абсолютні та відносні розміри населення працездатного віку, в його структурі відбулося зрушення на користь старших вікових груп. Наприклад, якщо на початок 1985 р. в республіці на 1000 чоловік сільського населення народжувалося 15,3, то на початок 1990 р. 13,3 дітей. Майже 10 тисяч сіл республіки відносилися до категорії малих, у 3 тисячах з них за 4 роки не народилося жодної дитини. Якщо міграція

продовжуватиметься такими ж темпами, то до 2050 р. демографічна криза переросте в демографічну катастрофу: українське село фактично перестане існувати.

Українське селянство було також важливим резервом для освоєння сибірських просторів Росії. Наприклад, в квітні 1971 р. бюро ЦК ЛКСМУ постановило зобов'язати обкоми комсомолу республіки направити на будови країни 5 тисяч юнаків і дівчат, які працювали в колгоспах і радгоспах. На початку 1970-х років комсомол України здійснював шефство над 6 всесоюзними, 19 республіканськими, 69 обласними будовами. В першій половині 1980-х років в республіці ударними комсомольськими була оголошена 91 будова. Тоді на них було завербовано понад 100 тисяч чоловік. Посланці комсомолу України, серед яких значну частину становила сільська молодь, будували КАМАЗ, БАМ, працювали в Тюменській області, на Кансько-Ачинському паливно-енергетичному комплексі. Офіційна ідеологія подавала це як вияв патріотизму та інтернаціоналізму. А тим часом своя, рідна земля занепадала і перетворювалася в пустку. В Куликівському районі на Чернігівщині у 1970 р. з 290 випускників 10 класів залишилися працювати в колгоспах тільки 73, що в 2 рази менше ніж в 1968 р. В бригаді № 1 колгоспу ім. Калініна цього ж району в 1966–1970 рр. кількість колгоспників віком до 30 років скоротилася в 3 рази, а їх питома вага з 22% зменшилася до 7,7%. В 1990 р. в сільській місцевості республіки пустували 130 тисяч будинків.

Звичайно, відхід сільської молоді до міст, не тільки неминучий, але й необхідний. В цілому це об'єктивний і закономірний процес. Однак природним він був би тоді, коли б молодь «виштовхувалася» із села внаслідок широкої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, тобто, якщо б вона становила надлишки трудових ресурсів. Треба зазначити, що некерований відхід населення з села в місто – явище негативне, яке викликає нерідко руйнівні наслідки як для аграрного сектору економіки, так і для інших галузей господарства країни.

Репресії, депортації, голодомори, знищення церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він досі не може від них оговтатися. Українське суспільство позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Пануюча культура й освіта – неукраїнська. Засоби масової інформації – неукраїнські. Найбільша Церква – неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу, за перемогу чужого війська.

Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому голодомор визнано геноцидом

українського народу. Сімнадцять парламентів держав світу на різних континентах вже визнали голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Найкращою пам'яттю мільйонів невинних жертв радянських голодоморів є будівництво незалежної Української держави, яка спроможна гарантувати вільний розвиток українського народу. Найважливішим завданням для науковців-краєзнавців є глибоке дослідження проблеми радянських голодоморів у кожному населеному пункті: селі, селищі, містечку, районі, місті, вшанування пам'яті їх жертв, упорядкування могил убитихних лихоліттям, написання наукових та науково-популярних книг; створення на основі архівних документів та свідчень людей, які пережили самі чи були свідками народної трагедії експозицій в краєзнавчих музеях; використання матеріалів з історії радянських голодоморів в туристсько-екскурсійній роботі. Пам'ять про невинно убитихних хай завжди очищає й облагороджує наші душі, нашу думку, нашу свідомість.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. – М., 1935. – С. 152.
2. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 274.
3. Щербак М. М. Україна в трансформаціях політики російського імпершовінізму // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матер. міжн. наук. конф. – К., 1998. – С. 23-24.
4. Завальнюк О. М. Голодомор 1932– 1933 років – геноцид проти українського селянства. (На матеріалах Поділля) // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 78-84.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф. П – 401. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 64-65.
6. Слободянюк П. Я. Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу // Голодомор 1932-1933 років в Україні: соціально – демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 15.
7. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995. – С. 29.
8. Стреляний А. Останній романтик // Радянська Україна. – 1988. – 6 жовт. – С. 3.
9. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 126-127.

10. Григоренко О. П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі. – Хмельницький, 1998. – С. 183.
11. Строев Е. С. Возвращение к земле. – М., 1990. – С. 14.
12. Виступи на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1990. – 4 квітня. – С. 2.
13. Кульчицький С. В. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 6.
14. Тревога крест'янина: будет ли жить деревня? // Правда. – 1990. – 9 мая. – С. 3.
15. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-ті – на початку 90-х років // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 19.
16. Депобре В. Доки будемо прохачами // Радянське Поділля. – 1991. – 23 берез. – С. 2.
17. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959–1980. – К., 1980. – С. 105.
18. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 3. – С. 23.
19. Гринцов І. Альтернативи малим селам немає // Радянська Україна. – 1991. – 24 лип. – С. 2.

О. О. Журавльова
(м. Старо-Костянтинів, Хмельниччина)

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ (СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.)

Вісімдесят років відділяє нас від страшної трагедії 1932–1933 рр. – голодомору, але пам'ять про ті жакливі часи живе і понині у серцях багатостраждального народу України.

На десятиліття можна засекретити архіви, приховати в глибинах спецховищ викривальні документи, замести сліди злочину. Можна один раз, і в другий, і в третій переписати історію на догоду диктаторів чи ідеології. Та з пам'яттю народу нічого не вдієш, вона зберігатиме правду – правду про ті страшні роки, про ті страшні події.

Це наша історія. І ми повинні знати і пам'ятати її.

За архівним даними, по місту Старокостянтинову померло від голоду 1316 осіб, але це недостовірні дані, тому що владою було заборонено писати в

свідощвах причину смерті, а вже у 1934 році було видане розпорядження про вилучення книжок, що реєстрували смерть у 1932–1933рр.

Голодне лихоліття, яке тривало з осені 1931р., свого найтрагічнішого апогею досягло весною 1933р.

Та голоду могло і не бути. Був 1932 рік. В Україні гарний врожай, був хліб, і було до хліба. Та був у Москві Сталін, творець усесвітніх легенд і зловорожих антинародних акцій. Були сталінські поплічники, ретельні виконавці його волі, реалізатори підступних задумів вождя. І все ж голоду могло не бути вже навіть тоді, коли добряче походила по селянських обійстях «червона мітла» і буксирні бригади досхочу відвели душу. Були милосердні душі за межами України, що простягли руку допомоги голодному селянству. Але Сталін та його опричники відхилили цей жест милосердя.

Виходячи з цього, вже з певністю можна судити, що голодомор – то геноцид, спрямований своїм вістрям проти українського народу, як етносу.

Завдяки масовій колективізації, розкуркуленню, голоду і відвертому терору утвердилися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму. Самодіяльні українські хлібороби стали колгоспниками-кріпаками, підневільно виконували державні замовлення, а за «ударний труд» одержували символічну плату. Мільйони колгоспників померли від голоду, загинули в таборах, на лісоповалах.

Терор голодом виховав у них сліпе поклоніння владі, «заканопослушність» і соціальну терпимість, яка зводиться до риторичної формули-вислову: «Аби не було війни і голоду, а все інше переживемо». Очевидці голодомору і навіть їхні діти успадкували генетичне почуття страху, особливо до кардинального реформування усталеного способу виробництва.

Минає час, очевидці тих подій відходять у майбуття, а наш обов'язок зберегти пам'ять про ті страхітливі часи для наступних поколінь, щоб винести уроки з нашого трагічного минулого. Небагато залишилось цих людей, але вони є і дуже добре пам'ятають про ці події, хоча, переважно, були ще дітьми.

Ось свідчення наших земляків, які пережили ті страшні роки геноциду українського народу:

Полупан Марія Михайлівна, 1921 року народження:

«Під час голоду батько, Михайло Гнатович, працював сторожем в машинно-тракторній майстерні, мама – Ганна Осипівна, працювала в колгоспі. В нашій сім'ї було четверо дітей (дві сестри і два брати). Наша сім'я не була заможною, але в нас була корова, 6 соток землі, кури. Потрібно було здати 240–300 яєць в колгосп. На вул. Пушкінська (біля навчально-виробничого комбінату) стояла хата, куди треба було здавати м'ясо, яйця, картоплю. Більшу

частку молока від надою здавали на молочарню. Оскільки я була малою, то мене заставляли пасти корову. Пасла я біля машинно-тракторної майстерні, там де працював батько. Йому давали четвертушку хліба і баланду, там і підгодовували мене. Мама в колгоспі давали 1 кг хліба і суп з гороху (чечевиці). Ми дуже чекали на той кусок хліба, який могли принести батьки.

Давали ще нам по склянці молока пити, але не все зразу, бабуся ділила на три рази. При цьому голоді мама ще підтримувала сусідів, у яких не було корови, а землі було дуже мало. А городи в той період садили лушпинням, яке присипали попелом. Дуже виручав нас під час голоду і дядько Петро. Він працював у військовій частині і приносив голови з солоної риби, і мама варила з них юшку. Знову ж ділилися з сусідами (там була одна мама і двоє дітей). Сусідські діти пухли від голоду, вони їли липове листя, кропиву, бруньки, лушпиння від картоплі. Ще дуже запам'ятався такий випадок. Коли була велика скрута мій старший брат Сашко заніс в торгсин (знаходився за «Новим універмагом») золотий хрестик, за що і отримав 1 кг хліба, 0,5 кг пшона. Мама сипала маленьку жменьку пшона і 1 картоплину, листя кропиви от така була юшка. Голод ми пережили, але в 40 році несподівано помер старший брат. Він не хворів нічим. Постійно він в мене на думці, болить мені серце і сьогодні. Мама казала, що не треба було продавати хрестик, який переходив з покоління в покоління. Ми цим знехтували, і загубили рідну кров. Пережила я голод, але на цьому біди в моєму житті не закінчилися, почалась війна і випали на мою молодість три роки роботи в Германії».

Личманюк Микола Петрович, 33.05.1922 р. н.:

«В період 1932–1933 років проживав в Закузьминську, 15. Пережив голод 1932–1933р. у віці 10 років. В сім'ї нас було троє дітей (два брати та сестра). Я був найстарший з них. Мої батьки Петро Опанасович та мама Параска працювали в наймах. Батько будував для людей будинки, мама працювала по господарству. Щоб прогодувати дітей мама з хати продавала речі. Єдиним спасінням нашої сім'ї була корова, але більшу частку молока ми вимушені були здавати на молочарню. Залишок молока мама розводила водою і варила на ній лободу та куплену на базарі гнилу картоплю. Неподалік від нас був панський маєток з великим садком, але він охоронявся. І тому ми потай вночі, коли сторож спав, з такими хлопчиками як я, ходили в садок щоб вкрати яблук. Їли цвіт акації, він був дуже солодкий. Дуже мені, дитині, запам'ятався стукіт візка. Це було страшно, бо наш будинок знаходився біля лікарні і ми добре знали що це за візок – він збирав по місту померлих від голоду. Людям, що їздили на возі, давали пайку хліба (щоб мали силу збирати померлих людей від голоду). Також ми знали про страшну яму, куди возили померлих людей

від голоду(вона знаходилась на місці теперішньої пожарної частини). Вже через багато років , (працював будівельником в ПМК-221) бригада наша рила котлован і вирили ми кістки похоронених людей. Цей випадок нагадав мені про ті тяжкі часи, про моє голодне дитинство, про тяжкі роки 1932–1933роки».

Нарихнюк (Кубик) Ольги Іванівни, народилася 1912 р. н.:

«Народилася в с. Гнатівці, Хмельницького р-ну. Сім'я в нас була немаленька, батько і нас п'ятеро: три брати і сестра. Наша мати померла раніше, ще до голодовки. Голод 1932–33 рр. пам'ятаю дуже добре, бо на той час мені було вже 20 років. В нашому селі колгоспу не було, а був радгосп. Спочатку в радгосп пішли працювати бідняки, які не мали свого господарства. Заможніші люди, не спішили йти записуватись в радгосп. Ми були середняками і тримались серединки. Але вже восени 1932 року, в селі організовувались бригади активістів, які почали розкуркулювати заможних людей. Забирали худобу, птицю, реманент, одягу, ікони, посуд. Людей арештовували, заковували в кайдани і вели селом, їх били нагайками, а вони співали. Я й досі пам'ятаю цю пісню:

*«Ой за що ж я, братці, в тюрму кам'яну попав
Не за п'янство –хуліганство, а за труд, що я придбав
Хліб забрали, сім'ю розігнали, а я в камері сиджу
Сім'я плаче, як той ворон кричить, а я їх не бачу»*

Нас в селі рахували середняками. Добре пам'ятаю, прийшли до нас четверо активістів і почали робити обшук. Забирали зерно, картоплю, одяг, рядна, навіть в'язку кукурудзи. Коли батько вступився, то його вдарили палкою по плечах і вигнали з хати разом з нами. Я це запам'ятала на все життя, йшла селом і дуже тяжко плакала. На той час вулицею йшов парубок, він був бідняк і працював завідувачем столової в радгоспі. Він мене спинив, розпитав про все і сказав, щоб я рано прийшла до столової. Так я почала працювати в радгоспній столовій. Хоч ми й були середняками, але вже почали пухнути з голоду. В мене і в батька попухли ноги, а в сестри живіт і ноги.

Весною 1933 року була дуже страшна голодовка. Люди закривали свої хати і сім'ями йшли в радгосп, бо там давали їсти. В радгоспі на той час працювало дві столових – центральна і на полі. Я працювала на полі. Люди були такі змучені голодом, що на них страшно було дивитись, особливо діти. Я, як могла старалась допомогти дітям, бо на дітей пайок не виділявся.

Пам'ятаю один випадок, за який я могла б піти не тільки під суд, а й позбавитись життя. Була посівна, йшов дуже сильний дощ, який затягнувся на кілька днів. Посівне зерно з поля привезли і розгорнули в нас біля кухні під навісом. Сторожем поставили дуже доброго чоловіка Сергія. Ми з ним вдвох,

вночі, надібрали з кожного мішка по відрі зерна. І так саме назбиралось 3 мішки гороху і мішок ячменю. Горох ми сховали під стріхою, трохи закопали. У Сергія були жорна, то він ячмінь потай змолів. Так я почала варити їсти більше і трохи густіше, бо крім того, що давали, я ще добавляла по пару мисочок чи гороху, чи ячмінки, бо треба було годувати не тільки людей тих, що працювали, а й дітей, їх було 16. Люди побачили, що юшка стала густішою і почались претензії до повара з центральної столової. Вона прибігла до мене, щоб я показала, що я даю людям. Я сказала, що в мене така юшка як і в неї. Але на цьому ця історія не скінчилась В столову прийшла комісія, яку очолював начальник політвідділу І. Хіміч. На той час люди вже поїли, а в котлі осталась їда. Мені підказали, щоб я сказала, що ще не обідали ті люди, що були біля молотарки. Я допомагала людям, то й вони спасли мене від тюрми. В нас в радгоспі був дуже хороший директор Степан Белихин. Він десь їздив доставав продукти, спасав людей, як міг. 1933 рік був дуже врожайний, вродила пшениця, ячмінь, века, картопля, буряки. Але на поля були поставлені ланові, які охороняли збіжжя, щоб не дай Боже, хтось щось вкрав, навіть колоска до рота не можна було піднести. Та вже з нового врожаю збільшили пайок з 200 грамів до 400.

Багато людей вимерло з голоду, але було й багато врятовано. Люди, які пережили ці страшні роки голодомору, завжди будуть пам'ятати людей, які допомагали їм пережити це горе».

Бодячевський Петро Панасович, народився 12. 07. 1920 р.:

«Народився я в селі Ілляшівка. В сім'ї було п'ятеро дітей, ще двоє померли дуже малими, я їх не пам'ятаю. Мої батьки жили заможнo, мали свої поля, мали в господарстві коней. Сім'я жила і годувалась з того, що виростили на своїй землі.

Пам'ятаю, як почали всіх агітувати вступати в колгосп, то приходили і до мого батька. Він якраз щось робив за хатою. А мені припала черга взувати чоботи, то я з тої радості гасав по подвір'ю. Гості ті мене не бачили. Про що вони говорили з батьком, я не знаю, я ще був малим і не дуже звертав на це все увагу. Бачив лише, що ті дядьки били мого батька. Потім вони пішли собі. А пізніше, ми з матір'ю знайшли батька за хатою всенького у крові. З того часу батько почав слабувати. Батьки змушені були вступити в колгосп.

Невдовзі батько помер, і ми діти, залишились жити з матір'ю. Мати працювала в колгоспі в ланці на буряках, потім на фермі. Так як у нас вже не було своєї землі ні коней, я також був змушений йти працювати в колгосп. Мені було всього 12 років. Пішов я на роботу в кузню. Спочатку стояв біля горна, а потім став працювати молотобійцем, ковалем. Все своє життя я

пропрацював у кузні.

Під час голодовки люди в селі виживали хто як міг. Я пам'ятаю, що у моєї молодшої сестри від голоду повипадало волосся брів і повік.

Чув, що в селі були випадки канібалізму. Люди, щоб врятувати дітей від смерті, вбивали одне дитя, останки його солили в діжечку, щоб рятувати решту дітей. По селі ходили попухлі люди. Збирали все, що можна було з'їсти.

Наша сім'я пережила голодовку.

Я пройшов всю війну. А після війни оселився в с. Баглаї. Працював і далі на кузні ковалем».

Севернюк Анастасія Петрівна, народилася 1925 р.

«Під час голоду проживала по вул. Мініна – Пожарського, 3. Наша сім'я складалася з шести чоловік (тато, мама, дід, бабуся, я і молодший брат). Голод ми пережили в місті. Тато працював і військовій частині електриком, мама була домогосподаркою з бабцею, а дід був ковалем. Батько приносив пайок з військової частини, а діда запрошували на села підковувати коней, кувати бричку. За цю роботу платили йому провізією, він приносив додому то горох пророслий, висівки. Тим і годувалась сім'я. Біля хати у нас був город у 10 соток, де ми вирощували городину. Але кожного дня до нас приходили опухлі сусіди, які просили чимось їх порятувати, дати хоч картоплину, чи морквину. Наш батько приносив об'їдки з столової то ми завжди давали сусідам і тим хто приходив просити. Це були страшні часи. Неподалік від нас стояв магазин, де цілий день стояли опухлі і мучені голодом діти. Їхні батьки носили з хати одягу, все що можна було продати, щоб якось порятувати сім'ю. Саме багато можна було купити за виручені гроші – 200–300 г хліба. Батьки приносили додому і ділили на всіх по маленькій кульці. Це робилося для того щоб не з'їсти більше за один раз, бо можна було померти. А після цього їли цілий день листя з дерев, а в кого було плодове дерево, то їли зелепухи. Дуже тяжкими були ті роки для людей».

Десяцька Ніна Карнівна, народилася 29. 01. 1929 р.:

«Я була очевидцем тих подій, хоча мені в 1933 році сповнилось лише 4 роки. Те страхіття запало в мою душу на все життя. Люди помирали мученицькою смертю. Я пам'ятаю село тих часів: сльози, крик, плач, розпач та муки, горе та смерть. Діти не сміялись, не грались, не бігали, а лише сиділи біля своїх хат і тихо скиглили або просто лежали. На них страшно було дивитись: худі, з великими животами, очі великі та смутні. Здається, навіть сонця ніхто не помічав. Не чути було співу птахів та гавкання собак. Як в могилі. Тільки чорні ворони літали над селом. Які були матері нещасні. Як могли вони допомогти своїм дітям, щоб ті вижили? Виходу вони не змогли

знайти. Будучи в розпачі, у відчаї, вони божеволіли або помирали.

І, звичайно, ми не маємо права закривати очі на такі факти. Зло повинно бути покаране.

У нашій сім'ї всього було 7 чоловік: мій батько та мати, моя бабуся та нас четверо дівчат. Самій старшій, Олені, було 14 років, потім йшла моя сестра Олександра, якій було 12 років, за нею – Євгенія, якій було 5 років, а мені, найменшій, – 3 роки. Я добре пам'ятаю цей жажливий голод. Ми змушені були їсти бур'ян, листя, які варила моя мама та бабуся. Ми збирали все, що можна було їсти, та їли. Перекопували землю на городі, щоб знайти колишню картоплю, моркву або буряк, які не були викопані раніше. Ми були такими худими, що світились. Моя бабуся померла з голоду, бо намагалась віддати все нам. Я не забуду, як мама з батьком сховали трохи зерна, щоб нас врятувати, але це їм не вдалось, бо сільська влада забрала все, що можна було забрати. Пам'ятаю, як мої старші сестри вчили який бур'ян можна їсти, а який не можна. Ми паслись на березі, як худоба. І багато моїх друзів померло від цього. Мої тітки та два дядьки, двоюрідні брати та сестри померли з голоду.

Я переконана, що ми могли теж загинути, але мої старші сестри, мої батьки зробили все можливе і неможливе, щоб врятуватись та врятувати всю сім'ю. Пліч-о-пліч, кожную хвилину ми були разом, тримались разом, коли шукали їсти. І Бог нам допоміг. Можливо, така доля була у нас на той час. Вижили в таку страшну пору, бо пізніше в 1937 р. батька репресували і знищили, моя сестра Олександра загинула, коли повернулась з німецької катівні, не витримало серце та здоров'я підірвалось зовсім. Так розпорядилась доля. На моїй життєвій дорозі було більше важких днів, ніж щасливих, але ті роки, коли я стала очевидцем голодомору, коли я бачила страшні муки і страждання я ніколи не забуду».

Ништик Дмитро Купріянович, народився 22. 11. 1922 р.:

Народився я в селі Футори Старокостянтинівського району. Сім'я у нас була велика – батько з мамою і нас шестеро дітей: троє хлопців і троє дівчат, сьома дівчинка померла дуже малою, я її навіть добре не пам'ятаю. Наша сім'я мала клопот з землі, корову, двоє коней, весь реманент для обробітку землі. Як почалась колективізація, все це батько віддав у новостворений колгосп.

Додому прийшов лише з батіжком. Як нам залишили корову я не знаю й досі. Мати працювала в ланці, а батько – куди пошлють. Сім'я жила дуже бідно. Ми, діти ходили босими до самих морозів, бо не мали що взутись. На трудовень давали по 200 г зерна. То як діти трохи підросли, то теж починали ходити на роботу, щоб допомогти батькам. Бо бувало й так, що й нічого не

давали на ті трудодні. Я закінчив лише два класи в школі, третій вже й не доходив. В 1932 році я вже працював у колгоспі, пас коні, телята. Як вже не стало зерна в колгоспі зовсім, то по селі почали ходити бригади. Вони ходили з хати в хату і залізними щупами шукали зерно в людей, може хтось десь заховав. Чи була в них зброя не скажу, можливо хтось в галіфе і мав.

Я пам'ятаю, як до нас прийшла така бригада. Мати каже: та то знайомі, вони шукати не будуть. А я дивлюсь, а одна з них розмовляє з матір'ю, а інший тим часом тим щупом тикає попід грубку. Думали що може там щось сховали. Розбили жорна і пішли з хати.

А люди в селі виживали хто як міг. Я з іншими хлопцями лазив по деревах і забирав з гнізд маленьких воронят, тих що ще не ввібралися у пір'я. Мати їх нам смажила і ми їх їли. Як зараз пам'ятаю як я лазив з кашкетом у зубах на 40 м. липу вибирати з гнізд пташині яйця. Їх ми вже не смажили, а випивали сирими. Це якщо їх пощастить знайти і цілими спустити з дерева. Обривали суцвіття білої акації, сушили його а потім перетирали на муку. Цю муку (вона була солодкувата на смак) мати потім додавала до страви. Їли все, що росло і цвіло.

Біля колгоспного поля, як почало наливатись зерно, виставляли охорону. Я добре пам'ятаю, як один хлопчик з нашого села (як його звали не пам'ятаю) вирвав кілька зернин з колоска і швиденько почав їх жувати. Що з ним потім стало я не знаю, але в нього одразу почав пухнути живіт.

Але колгосп трохи турбувався про своїх людей. В кінці села, ближче до лісу змайстрували такий барак де почали годувати людей. Мати моя стала там за куховарку. Всіх, хто працював у полі в тому баракові годували. По мисочці якогось варева давали всім. Тому той хто міг робити ходили до колгоспу. Діти збирали різних шкідників на полях. Так ми, діти заробляли собі мисочку їжі. Наша сім'я в ті страшні роки вижила.

А потім прийшов 41 рік. Окопи під Старокостянтинівом. Примусові роботи на шахті в Німеччині. Репатріант. Знов на шахті – але вже в Караганді. Отаке життя. В 1953 році повернувся на Україну і до теперішнього часу живу в м. Старокостянтиніві».

Бондар Петро Ничипорович, 81 рік, с. Кучівка:

«Змалечку зазнав великого горя: у 1926 р. померла від тифу наша мама. Батько одружився вдруге, то стало трохи ліпше жити, але прийшов незваний голод. Сім'я наша збільшилася, а їсти не було що. Пам'ятаю, що у ті важкі роки поле засівати допомагали військові. Але урожай забрали активісти. Забирали усе під мітлу: і хліб, і зерно, і крупу, і сало; били образи і горшки в печах. Дуже вже ми, малі, просили, щоб не забирали корову, яка була нашою

рятівницею. Правда, лишили до вечора, а вночі прийшли і забрали. Батька забрали на Соловки і повернувся через пів року зовсім хворим. Розповідав, що дуже знущалися, били. Так під кінець 1932 року він і помер. Дошок для труни не було, то зірвали зі стелі в коморі. Потім помер брат Василь, сестричка Маруся і наша друга мама Наталя. Їх уже ховали без трун. Нас усіх малих забрали у прийут. Ми ледве перезимували. А брата Івана за колоски убили активісти. У нашій сім'ї з голоду померло 6 чоловік. Вижили лише ми з братом Андрієм і залишилися круглими сиротами на білому світі».

Капітоненко Ядвіга Романівна, с. Залісся:

«Важко жилося нашій сім'ї у 32–33-х роках. У батьків було семеро дітей. Вижили ми завдяки лісу, який підходив у той час майже до села. Збирали кінський щавель і мама варила «борщ», товкли каштани – була каша. Легше ставало коли починалися гриби, хоча їх важко було знаходити, бо у ліс тоді багато приходило людей. Найстрашніша картина часів голодомору залишилася у моїй пам'яті, коли мама послала мене в Гриців, щоб я за якусь хустку виміняла хліба. На базарі продавався холодець, який смачно пахнув часником. Замість хліба я виміняла його. Коли вдома почали їсти, то там були кісточки, але не тварин, а людські. З того часу я ніколи не можу їсти холодець, бо перед очима стоять оті кісточки».

В історії XX століття відомі випадки масового знищення народів. Так, в 1915 році турки вирізали півтора мільйона вірмен, німецькі фашисти винищили приблизно стільки ж євреїв. За кількістю жертв від геноциду, українці потерпіли найбільше.

Голодомор та репресії – один з найбільш жорстоких актів проти українського народу. За приблизними підрахунками в згадані роки загинуло біля 10 мільйонів українців, в часи існування «совєтської» імперії, було замордовано, знищено голодоморами, розстріляно, депортовано в Сибір та Казахстан понад 20 мільйонів українців.

Крізь століття до нас говорить сумна історія, виринає правда про страшні знущання, терор, денаціоналізацію, русифікацію, депортацію, голодомори. Про найстрашніші війни і найжорстокіші окупації, про тотальне винищення політичного, інтелектуального і духовного провідів української нації. Наполегливе насаджування чужих мов і культур та безпощадне нищення нації. Всіх злочинців в світі карають. Фашистських злочинців цілий світ судив в Нюрнберзі, а Німеччина надала величезні відшкодування Ізраїльській державі. Україна потерпіла набагато більше, ніж будь – який інший народ у світі. Хто буде відповідати за злочини геноциду українців?

Список використаних джерел та літератури:

1. Губарев В. К. Історія України : Універсальний ілюстрований довідн. – 2007.
2. Манкевич Микола Старокостянтинівщина: історичний формуляр. – 1997.
3. Архієпископ Димитрій (Рудюк) Смертю здолавши вироки. – 2008.
4. Голодомор 1932–1933рр. в Україні // Документи та матеріали. – 2007.
5. Великий терор на Хмельниччині // Іст.-краєзн. зб. (свідчення та документи). – 2004.
6. Український голокост 1932–1933рр. – т. III. – Свідчення тих, хто вижив. – 2006.

К. В. Завальнюк,
*кандидат історичних наук
(м. Вінниця)*

Т. В. Стецюк
(м. Вінниця)

СЕЛО, ЩО ПОСТРАЖДАЛО НАЙБІЛЬШЕ (ГОЛОДОМОР 1932–1933–Х РОКІВ У С. САЛЬНИК КАЛІНІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У 1923 році прадавнє подільське село Сальник, завдяки чуду з простреленим розп'яттям Христа, стало відомим далеко за межами своєї округи. Для віруючих людей ікони, що кровоточать, завжди були знаком з вище, попередженням людству про майбутні нещастя та лиха. Однак, навіть і вони не могли собі уявити, якою бідною стане для людей дзеркальне відображення 1923-го, 1932 рік [5].

Червона мітла, яка з перших же років так званої «совєтської» влади вимітала останні крихти хліба в українського селянина, з особливою нещадністю на його голову звалилася в 30-ті роки. Про це свідчать і тогочасні офіційні дані. Скажімо, із валового збору зерна 1931 року, що складав 17,6 млн. т, було вивезено 6,9 млн. Наступного року урожай був дещо меншим за попередній (12,8 млн. т), однак, цілком достатній для прохарчування населення. Все ж, незважаючи на це, з України 1932 року було вивезено 7 млн. т зерна, після чого хліба в українському селі зовсім не залишилося.

Чорна примара голоду страшною тінно зависла над щедрим

хліборобським краєм, перетворивши його на німу пустку.

Торкнулося чорне крило людомору і Сальника – села, що найбільше постраждало у Калинівському районі від людиноненависницьких планів кремлівської верхівки. Так, вже 19 січня 1933 року Вінницький облвідділ ДПУ повідомляв, що в с. Сальник «отмечены 8 случаев голодания единоличных семей. У них было произведено бесспорное изъятие хлеба, как у не выполнивших хлебозаготовки» [3, с. 89-90].

Нещадна політика викачування хліба аж до останньої зернини призводила до лавиноподібного збільшення кількості голодуючих людей та смертних випадків від нестачі їжі. Зокрема, за даними доповідної записки Вінницького обкому КП(б)У від 17 березня 1933 року відзначалося, що «по данным районных организаций в с. Сальник голодает 85 семей». У цій же записці вказувалося, що у с. Сальнику «на ґрунті голоду» померло 124 чоловіка, з яких 5 – колгоспники (для порівняння зазначимо, що, за тими ж даними, всього по Калинівському району за два місяці 1933 року померло від голоду близько 300 чоловік. Тобто, майже половину померлих складали сальничани). Також у згаданому документі зазначалося, що у селі Сальнику голодувало до 180 сімей, з яких 30 – сім'ї колгоспників.

«В дополнение к вышеуказанным данным, – продовжував документ, – о последствиях продовольственных затруднений по с. Сальник следует отметить:

- Из 124-х смертных случаев на почве голода по селу (за вторую половину февраля) зарегистрировано по загсу только 48, из них 28 – в марте. Крестьяне отказываются регистрировать случаи смерти, а иногда не остается, кому регистрировать это.

- На первой сотне с.Сальник, объединяющей 120 хозяйств и 490–500 человек, умерли 52 человека, на второй и третьей сотне – 30, а на четвертой – 12 человек. Эти данные показательны тем, что первая сотня – сотня единоличников, бедняков-середняков и, что эта сотня находится под угрозой вымирания, ибо значительное количество живущих на этой сотне или находится в состоянии, граничащем со смертью, или в таком, что если им не оказать помощь, они умрут.

- Вымирают целые семьи или даже несколько родственных семей. Примером, из 9 человек, составляющих семью единоличника Свергуна Андрея (не выполнившего плана хлебозаготовок и сева), умерли 7 человек. В семье Рябинчука Вакума из 5 человек умерли 4.

Очень часты случаи, когда на протяжении одного дня умирает несколько членов семьи. Примером, в день прибытия в село, в семье Кравца

Давида умерли два человека.

Наибольшее число смертных случаев, как по району, так и по с. Сальник, падает на мужчин и на детей 8-12 лет. Значительно меньше – на людей более 40 лет и на женщин...» [3, с. 91-92].

У тій же доповідній записці відзначалося особливо важке становище дітей: Смертність среди них значительная. Результатом продовольственных затруднений есть падение посещения лекций. (...) Примером, в Сальницкой школе в первой группе «А» из 55 чел. посещают 24. В первой группе «Б» из 30 человек – 17 – 13 чел., во второй группе из 46 – 21, в четвертой группе – из 52-х – 22. Заметно ухудшается успеваемость детей. В с. Сальник посещают школу только те, кто получает завтраки. Примером в первой группе «Б» 10 чел. только и живут завтраками.

В первой группе «А» из 20-ти получающих завтраки учеников, 8 получает его дважды. Есть целый ряд детей, которые до того опухли, что не могут ходить в школу. Примером в I группе «А» 6 чел. Недавно был случай, когда один из учеников поевши, упал в обморок, его взяли и повели под руки и по дороге он умер. Некоторые дети, даже в школе, едят принесенные куски конского, кошачьего мяса. Примером ученик Сальницкой школы Лихогляд Петр Леонов в школе ест конскую шкуру. Очень часто с детьми бывают обмороки (Сальник, Корделевка, Гушинцы, Жигалевка). Дети учатся без интереса. Заведующий райотделом снабжения говорит: «Они по отношению к лекциям инертны».

Что касается учительства, часть его активно борется за организацию помощи, горячих завтраков, с нездоровыми тенденциями, часть совершенно ничего не говорит и ничего не делает, а некоторые проводят прямо вредительскую деятельность. На этих днях ученик 1-й группы Сальницкой школы Василий Машарев показывал ученикам стихотворение, написанное его рукой такого содержания:

«На дверях «Серп і молот»
А в хаті – смерть і голод
Нема корови, ні свині
Тільки Ленін на стіні
Показує рукою: їдьте в Москву
За мукою.»

Це безумовно свідчить про те, що цей вірш є диктура, слід[ство] по цій справі переводиться й безумовно це є вияв намагань клясових ворогів і доказ їх контрреволюційної шкідницької діяльності [2, с. 395].

Однією з багатьох сотень сальницьких родин, виморених голодом за

вказівкою з Кремля, була сім'я Андрія Свіргуна, про яку вже згадувалося вище. Зберігся лист малолітнього хлопця з цієї родини (учня сьомої групи Сальницької школи) до голови сільської ради зі слізним проханням про допомогу. Навіть з відстані часу у 80 років із цього листа видно усю глибину трагедії та людського горя, що спіткали подільське село: «Кузьма Петрович! Тиждень, як помер від голоду батько. Мати лежить хвора, вся опухла на печі. Окрім мене, залишилось ще троє дітей. Вони теж опухли. На мою долю випало бути головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилось навіть буряків. Рятуйте маму і дітей. Ми вступимо в колгосп. І буду так я з мамою працювати, що забезпечимо цих малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я сім років вчився, щоб померти голодною смертю» [4, арк. 38]. Однак, влада залишалася байдужою і глухою до стражденного стогону нещасних селян, адже навіть говорити про голод було тоді заборонено. Як не згадати тут лицемірно-блюзнірські слова самого Йосипа Сталіна, мовлені ним у січні 1933 року з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б): «Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади» [6, с. 86].

І в той час, коли «вожді» підбадьорювали один одного гучними заявами про покращення життя в СРСР, на місцях розігравалися справжні апокаліптичні сцени, що перевершували картини пекла за Данте. «Наче вимучені далекими перельотами журавлі, – писав відомий дослідник голодомору І. Шульга, – люди блукали по полях, викопували гнилі буряки, картоплю, рвали квіти білої акації, листя липи, діставали із минулорічних скірт гречану полову, сушили в печі, а потім товкли в ступах, щоб спекти із цього борошна коржі... інші на смітниках ловили жаб, черепах, розривали скотомогильники, розтягували трупи, а потім м'ясо варили й їли.» [6, с. 36].

Описуючи страхіття голодомору, вчений дійшов до гіркого висновку: «Того страхітливого 1933 року легше було перерахувати тих, хто лишився жити, ніж мертвих» [6, с. 147].

Завдяки нечуваному злочину в історії людства, правлячому режиму, таким чином, вдалося досягти своїх далекосяжних цілей: винищенням непокірного селянства, найкращого, найпродуктивнішого прошарку українського суспільства, по суті, було зламано становий хребет нашої нації, що, зрештою, спричинило подальші глибокі деформації в її соціально-економічному, політичному та духовному розвитку. І наслідки цього катастрофічного процесу ми, на жаль, відчуваємо і досі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гальчак С. Українська трагедія / С. Гальчак// Голод 1932–1933, 1946–47. Вінницька область : Документи і матер. / Авт.-упор.: Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур. – Вінниця : Антекс У ЛТД, 1998. – 224 с.
2. Голод та голодомор на Поділлі 1920– 1940 рр. : 36. документів та матер. / Авт.-упор.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
3. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область : Документи і матер. / Авт.-упор.: Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур. – Вінниця : Антекс У ЛТД, 1998. – 224 с.
4. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф.П-136. – Оп. 3. – Спр. 80.
5. Завальнюк К. Село, що постраждало найбільше: Голодомор 1932-1933-х років у Сальнику / К. Завальнюк // Панорама. – 2003. – 1 лют.
6. Шульга І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга // Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

А. В. Каленська,
*кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ 20-ГО СЛАВУТСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ

Найжахливішим злочином тоталітарної системи проти народу став штучний голод 1932–1933 років. Голод 1932–1933 років – це історична минувшина, що живе у пам'яті очевидців, нестерпним болем відгукується як у їхніх серцях, так і в серцях нинішніх поколінь українців. Минуло 80 років національної трагедії в Україні. Але пам'ять про трагедію українського народу не дає забути і нагадує про цей злочин сталінської системи.

Драматичною й трагічною сторінкою історії радянських прикордонних військ на Поділлі та Південно-Східній Волині є участь прикордонників у реалізації в кінці 1920–1930-х рр. репресивної політики сталінського режиму.

Під час подій 1932–1933 років прикордонники 20-го Славутського загону виступали як рядові виконавці волі репресивної машини.

Окреслена проблема залишається малодослідженою у вітчизняній

історіографії, передусім, документи про цей період тривалий час залишалися під грифом «Таємно» або «Цілком таємно», тому що були пов'язані з подіями діяльності прикордонної охорони, які замовчувалися і були недосяжними для науки, так як всіляко охоронялися цензурою радянських органів. І тільки сьогодні ми можемо поглянути на події того часу під новим кутом зору, охарактеризувати їх об'єктивніше. Тема голодомору 1932–1933 років була розглянута досить широко в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Тому, метою даної статті з урахуванням особливого статусу прикордонної охорони, як структурної складової радянських органів державної безпеки, є участь 20-го прикордонного загону у каральних акціях сталінського режиму, у подіях голодомору 1932–1933 років.

Прикордонна смуга перебувала під пильним контролем ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) У. 23 січня 1930 році розпочато ліквідацію куркульства на прикордонній полосі. Для реалізації намічених планів і контролю за процесом з боку центру було видано оперативний наказ ОДПУ Української СРР від 7 лютого 1930 р. № 42167 «Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контрреволюційних елементів з території України». У документі зазначалися дані, що мали подаватися у вигляді триденних звітів до ОДПУ УСРР. Серед них відомості про те, скільки громадян всього заарештовано тим чи іншим прикордонним загonom; про кількість «ліквідованих розробок» щодо кожного виду злочинів («українська контрреволюція», «біла контрреволюція» тощо); загальні дані про соціальний стан заарештованих [...]. [1, арк. 12].

Про залучення органів прикордонної охорони до репресивних акцій режиму свідчить оперативний наказ ОДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. № 44722 «Про дії військ під час операції з виселення куркулів у районах суцільної колективізації». Згідно з наказом, у разі виникнення повстань і масового бандитизму, до адміністративних округів прикріплювалися військові частини ОДПУ. Шепетівському та Славутському округам надавалася маневрена група Славутського прикордонного загону [1, арк. 16].

Конкретні механізми залучення прикордонників до безпосередніх каральних акцій проти селянства розкриває цікавий документ – службова записка начальника ТОУ ОДПУ І. Леплевського до начальника Шепетівського окрвдділу ОДПУ М. Приходька про дії співробітників ОДПУ в умовах селянського повстання. У датованому 24 лютого 1930 р. дописі зазначалося: «Необхідно оточити охоплені хвилюваннями села маневреними групами Славутським прикордонним загonom, у жодному разі не допускаючи застосування зброї. Останнє роз'яснити попередньо всім бійцям. Тримати тісний зв'язок і оперативний контакт зі Славутським

прикордонним загonom. Налагодити безперебійну регулярну інформацію як між районами й округою [...]» [2, арк. 12].

Особливе значення у прикордонній смузі надавалося роботі серед поляків. У протоколі засідань політбюро окружного районного комітету КП(б)У зазначалося: «Особливо велику увагу у прикордонній смузі потрібно приділяти роботі [...] з поляками та католиками, які є головними об'єктами контрреволюційної активності, і які постійно намагаються тікати у Польщу [...]». 21 квітня 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив таємну інструкцію «Про чистку прикордонних округів», розіслану секретарю Шепетівського окружного парткому, та секретарю районного парткому [2, арк. 23]. Архівні документи свідчать, що протягом 1930 – 1933 років активна робота велася у прикордонних районах, які постійно поповнювалися командним та рядовим військово-політичним складом. У 1930 році з метою надання допомоги в роботі в прикордонних партійних організаціях у Славутський округ прибуло 200 комуністів.

Прикордонники Славутського загону активно відстежували події у прикордонній зоні й доповідали відповідним політичним органам. Інформація, що збиралася була досить різноманітна. Прикордонники обов'язково враховували в своїй роботі настрої місцевого населення прикордонної зони як такі, що могли спонукати людей залишити територію України або вчинити акти непокори.

В умовах форсованої колективізації одним із завдань прикордонної охорони постійно відстежувалася ситуація на селі, соціальні настрої і дії селянства. Так, у черговій доповідній записці від 21 лютого 1931 р. начальник 20-го прикордонного загону Воронов повідомляв секретаря Шепетівського окружного КП(б)У про політико-економічний стан Славутського, Шепетівського і Плузнянського районів округу у зв'язку з ходом хлібозаготівельної кампанії. Зокрема, йшлося про те, що «[...] в зв'язку з поганими врожайми не вистачає необхідної кількості посівного матеріалу пшениці, так як 80–90% її було втрачено під час зими, у той же час заможна та куркульська частина населення приховують зерно[...]» [3, арк. 3-9]. Спостерігаються факти викривлення лінії партії і порушення революційної законності в процесі проведення хозяйствено-політичних кампаній на селі як хлібозаготівельних, весняних посівних та м'ясозаготівельних кампаній.

Зловживання та порушення законності спостерігалися й в земельних питаннях роботи місцевих органів влади. Це часом провокувало масові незадоволення населення. Наприклад, із повідомлення Славутського прикордонного загону від 2 травня 1931 р. № 266022 дізнаємося, що землемір

окружного земельного товариства Сумлицький, «[...] проводячи роботи з відмежування Державного лісового фонду Шепетівського лісництва, незважаючи на те, що з окружного земельного товариства одержав повністю належні йому гроші, не зробив розрахунків для селян, які в цей час його розшукували, в надії одержати гроші. 1 лютого 1931 р. Сумлицький прибув у с. Мухарів Славутського району для підготовки плану на 4 клини землі, дав розпорядження скликати всіх землеуповноважених, а сам у цей час із деякими із них пішов вживати спиртне. Подібна поведінка Сумлицького тривала протягом трьох днів, в той час, коли його чекали люди[...]» [4, арк. 124].

Управління Славутського прикордонного загону постійно інформувало секретаря місцевого райкому партії про гострі «продовольчі труднощі» в районі. Одне з таких, зокрема, стосувалося сіл Манятин, Горища, Селичев, де «продовольчі труднощі» (читай – голодували – Авт.) мали 30 % населення. «[...] Особливо продовольчі труднощі має село Великий Правутин, де з 95-ти колгоспних родин – 65 не мають хліба, з яких 9 – родини червоноармійців. У селах району має місце смертність, опухання від голоду, колгоспники харчуються лушпайками з картоплі, лободою та кормовими буряками. На ґрунті продовольчих труднощів зростають негативні настрої селян [...]» [5, арк. 1].

Поряд із відстеженням ситуації з настроями селянства, викриттям фактів приховування хліба від держави прикордонники вели спостереження й за ходом весняної посівної кампанії 1932 р. і забезпеченням колгоспів прикордонної смуги посівним матеріалом. Водночас влада продовжувала передусім турбуватися не про голодних селян, а про незасіяні поля. У спеціальному повідомленні коменданта Кривинської прикордонної ділянки про забезпечення колгоспів Славутського району насінним фондом до весняної посівної зазначалося: «Проведення нами перевірка забезпеченості восьми колгоспів у селах: Корець, Мокре, Бодовка, Малий Правутин показала, що ці колгоспи не забезпечені насінням зернових культур: ячменю, вівса й гречки. Дана ситуація вимагає негайного реагування [...]» [6, арк. 14].

У подальшому ситуація лише ускладнилася. Про це ми дізнаємося з чергового спецповідомлення начальника Славутського прикордонного загону Шороха секретарю райкому КП(б)У, датованого 23 червня 1932 р. Прикордонний начальник пише про масовий вихід селян з колгоспів: «[...] У період останньої декади травня й червня місяців у низці сіл Славутського району мали місце виходи з колгоспів. В основному, за всіма наявними матеріалами, виходи із колгоспів основуються на ґрунті продовольчих утруднень, недовіри, [...] в окремих випадках на ґрунті господарсько-

організаційних недоліків [...], що й підсилювало на селі куркульський контрреволюційний елемент. Останній, використовуючи труднощі і недоліки, виявляє свій вплив на найнижчі прошарки села [...]» [7, арк. 100-102].

Про зростання негативних настроїв у селах прикордонні загони постійно повідомляли партійне керівництво. Так, в інформаційному листі начальника Славутського прикордонного загону секретарю Славутського райпарткому про негативні настрої в колгоспах читаємо: «Шістдесят п'ять колгоспів з вісімдесяти трьох у районі хлібом не забезпечені. З'явилася інформація про можливе постачання колгоспів, але поки хліб ще не отриманий. На ґрунті хлібних труднощів і проникаючими із сусідніх районів – Ярунського та інших – відомостей про масовий вихід із колгоспів, підсилено куркульську агітацію щодо цього. Поширюються чутки, що є постанова Англії та Франції про ліквідацію колгоспів. Куркулі в с. Радосівці в кількості 9 осіб подали в сільську Раду заяви про повернення їм ліквідованого майна. У прикордонному с. Татарівка колгоспниця Ярина Корсун під час польових робіт вийшла на кордон та, побачивши по ту сторону працюючих селян, звернулася до них із проханням: «Дайте нам хліба, ми гинемо з голоду» [8, арк. 1, 2, 4].

Голодомор на Україні розгортався потужною хвилею. Про це знали та інформували місцевий партійний апарат прикордонники. У своїх повідомленнях вони зосереджували увагу, поряд із очевидними фактами голодомору, також на обставини недосконалості в колгоспній системі.

Доведені до відчаю голодом селяни прикордонних сіл учиняли напади на хлібні склади залізничних станцій Шепетівка та Славута, де знаходилося зерно, передбачене сталінською владою, для вивезення.

Голод загрожував знищити українське село в буквальному розумінні. Крім того, близькість кордону робила реальною можливість проникнення відомостей про голод за його лінію, що було вкрай небажаним для радянського керівництва. У селах 20-го прикордонного загону згідно зі спеціальними директивами уряду і партії, при одночасному зміцненні самих кордонів (щоб поставити надійний заслін на шляху розповсюдження інформації про голод, злидні та смерть у Польщу) створювали сільськогосподарські підприємства, торговельну мережу, перукарні, їдальні. Значна увага приділялась організації молочних, свино і птахоферм [9, с. 111].

Чільним напрямком контролюючої діяльності прикордонних органів ОДПУ-НКВС було відстеження фактів “контрреволюційної агітації” серед населення районів дислокації.

Приводом для репресій і кримінального переслідування селян ставали

інформаційні повідомлення прикордонників про протидію заходам влади з боку, як правило, заможної («куркульської») частини населення. Зазвичай ці звинувачення поєднувалися зі звинуваченнями у традиційних для регіону заняттях контрабандою. В управління Славутського прикордонного загону ОДПУ надійшли відомості про те, що «житель с. Мухарево А. Ільюк – куркуль, господарство якого ліквідовано, систематично проводить агітацію проти проведених політичних кампаній на селі (колективізації, хлібозаготівель, м'ясозаготівель тощо). У минулому А. Ільюк активно займався контрабандним промислом – неодноразово ходив у Польщу, крім того грабував місцевих селян [...]» [10, арк. 2, 27].

Через свою небезпечність для більшовицького режиму, так звані «антирадянські агітатори» перебували під особливою увагою прикордонників, котрі позиціонували боротьбу з ними принаймні ж на тому рівні, що і з порушниками кордону.

Органи ОДПУ та місцеві органи влади спрямували своїми рішеннями в сферу сільського господарства прикордонників, які звільнилися зі служби для підсилення колгоспів прикордонної зони: «Керівництво Славутського прикордонного загону ОДПУ своїм рішенням від 11 березня 1932 року № 268892 повідомляє про те, що в першій половині квітня у колгоспі імені III Інтернаціоналу будуть доселені прикордонники, що звільнилися з рядів прикордонної охорони, Маркелов, Брусенков, Замкін і Оборін. Вам необхідно вжити заходи щодо підготовки колгоспників і колгоспу до закінчення будівельних робіт та забезпечити житлом і продовольством. Провести роботу серед колгоспників, опираючись на досвід минулого, коли, у зв'язку із прибуттям прикордонників у колгоспи прикордонної полоси, мали місце факти ворожого відношення до них зі сторони класово-ворожих елементів, які виступають проти колгоспів» [11, арк. 16].

Безпосереднім наслідком репресивної політики влади, до якого прикордонники мали відношення було посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння. З весни за кордон пішло з Славутського району понад 30 господарств. Існують та наростають тенденції до подальшого переходу через кордон. «21 вересня із села Куражино перейшло на Польський бік 4 родини. Намагалися перейти 14 сімей із села Щурки та Хребтівки, такі тенденції мають місце і в інших селах [...]» [12, арк. 116].

У зв'язку зі зростанням спротиву з боку голодного та обуреного діями більшовицької влади населення дії прикордонників набували все більш репресивного характеру. Поступово застосування зброї залишилось чи не єдиним засобом впливу. Із доповідної записки секретаря Шепетівського

окружкому КП(б)У Пилипенка в ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в районах округу, датованої 7 березня 1933 р. довідуємося, що: «[...] у селі Шекеринці (Плужнянський район – Авт.) 24 лютого зібралася юрба із ціпками в руках з вимогами до сільради про видачу насіння, маючи намір побити комуністів і актив села, у цей момент прибуло в село кілька кавалеристів-прикордонників, які не допускали розбирати магазини й бити представників влади. Юрба почала наступати на прикордонників. Пролунав постріл, яким була убита жінка з юрби. У селі Дрижаки 27 лютого юрбою, яку [...] підбурили куркулі та колишній жандарм, була розігнана сільська рада». Саме в цей час в село прибуло 5 прикордонників-кавалеристів, юрба кинулася до них з лементом: «Бий, стягай з коней», внаслідок чого прикордонники відступили. Юрба переслідувала відступаючих прикордонників у напрямку до кордону. По дорозі був викинутий чорний прапор з написом: «Чорний прапор – хрест з церкви». У 2-х кілометрах від кордону юрбу зустрів прикордонний загін. Командир дав команду юрбі: «Лягай». Команда не подіяла, пролунало декілька пострілів, якими було вбито кілька осіб з юрби» [13, арк. 1-32].

Кордони ставали, мов скелі, через які не могли пройти ні люди, ні просочитись будь-яка інформація про реальний стан справ.

Попередній досвід свідчив, що в екстремальних випадках частина українських селян або тікала за кордон, або намагалася це зробити. Тому вінницька обласна комісія з виселення «антирадянських елементів» з прикордонної смуги направила в пункти переселення 14 оперуповноважених із прикордонних загонів. До сіл, що знаходилися в 7,5-кілометровій зоні, направлялись оперативні групи прикордонних загонів. На посилення захисту кордону відправлялися додаткові маневрені групи прикордонників. Славутський прикордонний загін, що безпосередньо брав участь в операції, повністю забезпечив порядок і організацію виселення, при цьому не допустивши жодної втечі за кордон. За відмінне проведення операції Народним Комісаром Внутрішніх Справ УРСР начальнику Славутського прикордонного загону Шороху оголошена подяка, а для преміювання військовослужбовців виділена сума 2 000 карбованців [14, с. 132].

Отже, участь у карально-репресивних акціях сталінського режиму в період Голодомору 1932–1933 років була органічною частиною діяльності 20 прикордонного загону ОДПУ-НКВС як невід'ємної складової вибудованої сталінським режимом структури органів державної безпеки в СРСР. На Поділлі і Південно-Східній Волині ця діяльність мала відчутну специфіку, що характеризувалася особливим положенням краю, як багатонаціонального та прикордонного з країнами, правлячі кола яких традиційно вороже ставилися

до існуючого в СРСР режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДАВО України ф. 1, оп. 20, спр. 3120, арк. 12, 16.
2. Державний архів Хмельницької області ф. р-458, оп. 1, спр. 324, арк. 12, 13.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. п-50, оп. 1, спр. 45, арк. 3-9.
4. Державний архів Хмельницької області ф. р-458, оп. 1, спр. 16, арк. 124.
5. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 363, арк. 1.
6. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 330, арк. 14.
7. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 343, арк. 100-102.
8. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 13, арк. 1,2,4.
9. Політичні репресії на Поділлі (20–30 рр. XX ст.) / [В. Ю. Васильєв, С. Л. Калітко, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця: Логос, 1999. – 247 с.
10. Державний архів Хмельницької області, ф. 6193, оп. 12, П-12696, арк. 2, 27.
11. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 429, арк. 16.
12. Державний архів Хмельницької області ф. п-364, оп. 1, спр. 13, арк. 116.
13. Державний архів Хмельницької області ф. р-459, оп. 1, спр. 47, арк. 1-32.
14. Каленська А. В. Інформативна, наглядова та репресивна функції Подільських прикордонних загонів у 20–30-х рр. XX ст. / А. В. Каленська // Буковинський журн. – Чернівці. – 2010. – Вип. 2. – С. 132.

О. Б. Кохановський,
(*м. Деражня, Хмельниччина*)

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДЕРАЖНЯНИНИНИ У ГОЛОДНІ 1932–1934 РОКИ

*У статті зроблено аналіз становища сільського господарства
Деражнянини та висвітлені причини кризових явищ на селі у 1932–1934 рр.*

Ключові слова: *Деражнянський район, колгоспи, колгоспники,*

хлібозаготівля, Голодомор.

Питання Голодомору 1932–1933 років – геноциду українського народу, а також його прояви та наслідки на Поділлі, достатньо висвітлені у сучасній вітчизняній історичній науці. Однак, дослідження голодомору в окремих мікрорегіонах, в невеличких містах, селищах і селах залишається актуальним й до тепер. Поза увагою дослідників залишається питання становища сільського господарства даного періоду. Зокрема, це стосується Деражнянського району, адже зазначена проблематика в історії цього регіону знайшла лише часткове висвітлення у працях М. Вавринчука і С. Маркової [5], В. Горбатюка і П. Слободянюка [6], І. Гарнаги [7] та ін.

У статті ставиться за мету на основі матеріалів Державного архіву Хмельницької області показати становище сільського господарства у 1932–1934 рр., а також ввести в науковий обіг нові цифри і факти хлібозаготівель, податкових стягнень, що визискувались з селян Деражнянщини, і які зрештою, привели до численних людських жертв.

У 1932 р. в об'єднаному Деражнянському районі, до якого увійшов Вовковинецький район, нараховувалось 73 колективних господарства, з них: до 50 дворів – 5, до 100 дворів – 14, до 200 дворів – 31, до 300 дворів – 14, до 400 дворів – 6, більше 400 дворів – 3 [1, арк. 210]. Усієї землі сільськогосподарського призначення було 50214 га, із них усуспільнено – 36942 га (74%), з 15283 наявних господарств у колгоспах перебувало 11819 (77,3%) [1, арк. 44]. У колгоспних сім'ях проживало 39835 осіб, з яких працездатних – 25648 осіб (11995 чоловіків і 13653 жінки) [1, арк. 103].

Загальний розмір посівної площі району у 1932 р. становив 41918 га, з них у колгоспах мали засіяти 21283 га, одноосібники – 9650 га. Порівняно з попереднім 1931 р. засів зернових, бобових, технічних, кормових та інших культур збільшився на 9861 га [1, арк. 47].

У колгоспах району планувалось зібрати пшениці в середньому по 14 цнт з га, жита – 12 цнт з га, ячменю – 12 цнт з га, вівса – 14 цнт з га [1, арк. 45]. Для цього було створено 303 виробничих бригади з яких: 137 рільничих, 60 садово-городніх, 63 будівельних, 43 тваринницьких [1, арк. 103].

Що стосується тваринницької галузі, то значна кількість великої рогатої худоби: волів, корів, а також коней, свиней, овець утримувались у господарствах селян. У Деражнянському районі на той час налічувалось 12061 голів великої рогатої худоби, у тому числі у колгоспах – 1437, радгоспах – 541, у дворах колгоспників – 7808, одноосібників – 2275. З 9184 свиней, наявних у районі, у колгоспах перебувало – 2638, у селянських господарствах – 6546 [1,

арк. 104].

Технічний парк району нараховував 59 тракторів. Згідно із тодішніми нормами один трактор мав виорювати по 8 га земельної площі в день, однак, через часті поломки, відсутність потрібних запчастин, тракторами виконувалось лише 10–12% усіх польових робіт. Для повної механізації району потрібно було завести додаткових 500 сільськогосподарських машин різних модифікацій [1, арк. 47].

Основну частину сільськогосподарських робіт тягнули коні. Тому збереження, стан та догляд кінського поголів'я перебував на особливому контролі партійного керівництва. На 10.06.1932 р. у районі нараховувалось 11049 коней, з них у колгоспах перебувало 8024 голів, у одноосібників – 3019. Внаслідок відсутності кормів та надмірної експлуатації тягла, лише за січень-червень цього року в колгоспних стайнях загинуло 489 коней [1, арк. 104].

Невирішеною залишалась проблема спеціалістів, катастрофічно не вистачало агрономів, зоотехніків, які мали організовувати посівну, наглядати за надоєм молока, кормами для корів тощо.

Жалюгідною була оплата праці колгоспників. У березні 1931 р. постановою з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» було утверджено трудовень, як оцінка одиниці роботи у громадському господарстві. Розподіл продуктів харчування за вироблений трудовень здійснювався за принципом «Хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує» [8, с. 167]. На практиці такий, здавалося б, «справедливий» принцип не спрацьовував. У 1931 р. у Деражнянському районі середня оплата праці за трудовень становила 0,43 крб, але й ті мізерні копійки колгоспнику видавались не завжди. Облік праці в трудових книжках вівся незадовільно, відмітки про вироблені трудовні ставилися не своєчасно, або ж, як свідчать численні випадки, трудові книжки взагалі були відсутні [1, арк. 45]. Наприклад, бригадир колгоспу с. Гришок Токаренко п'ять місяців не вів обліку трудовнів, записи робив з пам'яті, коли заманеться [4, арк. 198]. Колгоспниця с. Радовець Євгенія Адамович мала вироблених 60–70 трудовнів, але записали лише 39 [4, арк. 195].

У 1932 р. лише третина колгоспів району могли розрахуватися за вироблені трудовні. Єдиним джерелом виживання колгоспника залишалась корова і присадибна ділянка, та й ті були не у всіх. А ще «допомагали» місцеві активісти, які під час своїх рейдів, під «мітлу» вигрібали останні залишки їжі.

Справжньою гуманітарною катастрофою для села обернулись хлібозаготівельні кампанії 1931–1933 рр. Постановою № 116 бюро Вінницького обкому КП(б)У від 29.07.1932 року встановлювався порайонний

план хлібозаготівлі. Відповідно цієї постанови Деражнянський район мав відправити на заготівельні пункти 10900 тонн зерна [9, с. 302]. Однак, у 1932 р. при урожайності 5,3 цнт з га вдалось зібрати лише 17,5 тис. тонн зерна, у той час, коли загальні потреби району становили близько 23 тис. тонн [7].

У листопаді областю були надані чергові знижки по хлібозаготівельному плану, відповідно до яких Деражнянський район мав здати 7279 тонн зернових, з них колгоспи – 6039 тонн, одноосібники – 1240 тонн [2, арк. 5].

Ішли дні за днями, але новий план хлібозаготівлі виконувався кволо. Станом на 25 листопада тверді поставки колгоспи виконали на 74,4 %, одноосібники – 75,5%, з них куркулі – 69,4%. Причина – це те, що хліба у селян уже не було, а колгоспні комори пустували. Усі чекали додаткової знижки. Архівні джерела свідчать, що місцеві партійці не поспішали вести хліб на заготівельні пункти. У селах Гришках, Буцневі, Радівцях керівники колгоспів зайняли «вичікувальну політику» щодо хлібозаготівлі. У с. Радівцях секретар партійного осередку розповсюджував чутки серед комуністів й правління колгоспу, що «хліб везти не обов'язково». Керівники партійних організацій сіл Гришок, Яблунівки, Явтухів, Пилипових-Коричинець (тепер с. Пилипи) не поспішали приймати «активних заходів» до боржників-одноосібників [2, арк. 6].

Саботували хлібозаготівлю і самі колгоспники. Так, у с. Богданівцях для вивозу хліба завантажили 20 підвід, але перед самим від'їздом 16 колгоспників відмовилися везти хліб. Із 20 підвід запланованих на заготівельний пункт поїхало лише 4.

За «правоопортуністичне» ставлення до виконання хлібозаготівлі було виключено із партії 9 чоловік, одному партійцю винесено сувору догану, одного – знято з роботи [2, арк. 6]. За невиконання плану із хлібозаготівлі по одноосібному сектору виключено з партії і віддано до суду голову Яблунівської сільської ради товариша Багрія [2, арк. 12-13].

Загалом, за байдужість до «проведення політико-господарських кампаній» у 1932 році з 627 партійців було покарано 184, тобто 29,3% від загального складу [5, с. 87].

У 1932 р. Деражнянський район виконав хлібозаготівлю у 7192,3 тонн, з яких колгоспи здали – 6082,7 тонн, одноосібники – 1109,6 тонн [1, арк. 227].

**Динаміка хлібозаготівель у Деражнянському районі у %
до річного плану**

Сектори	Пшениця		Жито		Інші	
	1932	1933	1932	1933	1932	1933

Колгоспи	91,7	121,5	62	106	31	98,6
Селянські господарства	34,5	100,4	48	126	206	48,4
Всього	86,5	119,5	56	110,9	141	83

Окрім хлібозаготівлі тяжкою ношею на селян лягла податкова політика сталінського режиму. Разом із єдиним сільгосподатком сплачувались інші види додаткових платежів. Була запроваджена так звана система самообкладення. «Добровільно», за рішенням загальних зборів селян оподатковувались рілляництво, тваринництво, городництво і садівництво. У 1932 р. в Деражнянському районі 11190 господарств за різними видами фінансових стягнень мали сплатити державі 67305 крб. [1, арк. 17].

Водночас селян змушували «купувати» позики індустріалізації, які з іншими джерелами платежів накладались на їхні господарства. На 10 листопада 1932 р. реалізація позики по Деражнянському району становила 691508 крб, тобто 68% від запланованого. За «відсутність роботи з реалізації позики» було знято з роботи інспектора районної ощадкаси товариша Кушніра [1, арк. 18].

Гіпертрофовані темпи та обсяги хлібозаготівель, політика оподаткування спричинили у краї нечуваний Голодомор. Трагізм ситуації полягав ще й в тому, що штучно створений голод найбільше охопив колгоспні сім'ї. За інформацією Деражнянського райвідділку ДПУ станом на 15 травня 1933 року кількість померлих в районі 33 чоловіка, гостро потребуючих їжі – 920, опухлих 680, із них опухлих колгоспників – 397. Не мали що їсти, найбільше голодували колгоспники с. Кальні, де було опухлих 125 осіб, у Степівці опухло з голоду – 35 осіб, Явтухах – 25, Радівцях – 20, Чершенці – 20, Гришках – 17, Вівсьяниках – 15 [3, арк. 65].

У спецповідомленні заступника голови ДПУ УРСР З. Канцельсона генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про голодування населення Вінницької області від 4 січня 1934 р. зазначалося, що у Деражнянському районі в 11 селах були продовольчі труднощі, де голодувало 162 сім'ї [9, с. 286].

З настанням весни 1934 р. продовольча ситуація на Деражнянщині сягнула критичної межі. Згідно із звітом райвідділу ДПУ навесні 1934 р. у Вівсьяниках, з осіб, залишилися без хліба та інших продуктів харчування, важко голодували аж 39 господарств, де проживав 161 чоловік. При відносно непоганому урожаєві 1933 р. керівництво колгоспу виплатило колгоспникам по 1,5 кг хліба на трудовень. Цього хліба селянам вистачило лише до весни

наступного року. Отже, маючи зароблених по 150–200 трудоднів, колгоспники сиділи голодні...[6, с. 500-501].

Всі ці негативні явища (непомірні хлібозаготівлі та оподаткування, система трудоднів, нестача продовольства тощо) призвели до зниження ефективності праці та невиходів на колективні роботи.

Наприклад, у колгоспі «6 Березня» (с. Вовковинці) під час просапки буряків вийшли на роботу 50% колгоспників, причина – відсутність хліба [4, арк. 146]. Колгоспникам с. Макарово видали лише по 200 г хліба на трудодень. Через неврожай 60% жителів цього села голодувало. Найбільше постраждали бідняки, більшість з яких мали мізерні земельні наділи, або були безземельними. Обурені макарівчани казали: «Якщо нам хліба не їсти, то на дідька нам працювати, все одно прожили напівголодні три роки, а хліба ніхто не бачив, але, очевидно, що й далі його ніхто не буде їсти» [4, арк. 174].

Так само, 26 серпня 1934 р. у колгоспі «Жовтень» (с. Радівці) жодний колгоспник не вийшов на роботу. Селяни пояснювали це так: «Ми працювали в колгоспі чесно, маємо зароблених до 200 трудоднів, а хліба майже нічого не отримали. Отриманого хліба вистачить прожити лише до весни, а там будемо подихати з голоду» [4, арк. 173].

Схожі факти мали місце й в інших селах. Можна було вигнати селянина на колгоспне поле, але примусити його ефективно працювати було справою непосильною, навіть для цілої армії партійців.

У повідомленні начальника районного відділення ДПУ Александрова за 1934 р. наводяться численні випадки халатного ставлення колгоспників до роботи, зокрема, несвоєчасного проведення посівної, неякісного збирання врожаю, «ворожого» поводження з сільськогосподарським інвентарем.

Як приклад може слугувати випадок у колгоспі ім. Сталіна (с. Галузинці), де збиральні роботи почались із значним запізненням. Під час проливних дощів пшениця, викошена і зібрана в снопи, зрослася, 35 копиць сіна згнило. Щоб зібрати урожай, до роботи залучили одноосібників, але ті не бажали працювати, і часто ходили додому. Під час озимого посіву ударними темпами (з 25.09 до 1.10. 1934 р.) було засіяно 130 га пшениці, що, безумовно, не гарантувало якості. У гонитві за плановими показниками сівба проводилася вручну, а дві сіялки в полі стояли задля годиться. Як результат, на площі 8 га зерно було просто розкидане, знаходилося на поверхні [4, арк. 74].

У колгоспі «Правда» (с. Новостріївка) не зібрано близько 50% хліба. Молотьба зерна проходила в одну зміну, зношена молотарка, біля якої працювало 50–60 чоловік, часто ламалася. Робітники, через часті простої молотильної техніки, тинялися без діла [4, арк. 79].

Зібраний урожай одразу відвантажувався державі, потім зерно віддавали за послуги МТС, а те, що залишилось, виплачувалось колгоспникам на трудодні. «Ми від машини хліб возимо і возимо, а засіків ніяк не можемо заповнити, – обурювались селяни колгоспу «Нове життя» (с. Богданівці) Станіслав Прокопович і Василь Дейнека, – те, що за день навозимо в магазин (комора – Авт.), то вночі відправлять в МТС». У свою чергу Іван Никифорович Козак додав: «Уже малі діти говорять, що жито і пшеницю вивезуть за кордон, ячмінь та овес підуть в МТС, інше, що не вродило, заросло в бур'янах, буде розподілено для членів колгоспу по трудоднях» [4, арк. 85].

Таким чином, у 1932–1934 рр. сільське господарство Деражнянщини перебувало у глибокій кризі, яку спричинила злочинна політика Сталіна та його поплічників по відношенню до українського села. Рекордно низька урожайність зернових (5,3 цнт з га), незадовільна організація праці у колективних господарствах свідчать про те, що колгоспники не поспішали боротись за урожай, який обходив стороною їхні комори. Відчуженість селянина від землі-годувальниці породила байдужість до хліборобської праці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХмО). – Ф.П. 112. – Оп. 1. – Спр. 109. – 248 арк.
2. ДАХмО. – Ф.П. 112. – Оп. 1. – Спр. 110. – 75 арк.
3. ДАХмО. – Ф.П. 112. – Оп. 1. – Спр. 131. – 106 арк.
4. ДАХмО. – Ф.П. 112. – Оп. 1. – Спр. 138. – 256 арк.
5. Вавриччук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – 218 с.
6. Горбатюк В. І., Слободянюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький : Поділля, 2003. – 768 с.
7. Гарнага І. Голодомор на Деражнянщині // Вісн. Деражнянщини. – 2004. – 27 листоп.
8. Історія українського селянства. – Т. 2. – [авт. кол.: О. В. Андрощак, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
9. Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. – Ч. 1. – [ред. кол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова рекол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін.]. – Хмельницький, 2008. – 752 с.

Д. П. Красносілецький,
*кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)*

ГОЛОДОМОР 1921–1923 РР. ОЧИМА ЯКОВА ГАЛЬЧЕВСЬКОГО

Внесок у розбудову держави рядових громадян є незаперечним, особливо коли вони заради Батьківщини прирекли своє життя на пожертву. Саме така доля спіткала вчителя початкової школи Якова Гальчевського, педагогічний шлях якого увірвався через політичні баталії в країні. Долучившись до повстанської, підпільної і військової справи, він став опозиціонером владних структур радянської України та Польщі.

Ім'я Якова Гальчевського окутане порохом забуття, а його життєві перипетії лише в нинішній час активно досліджуються історичною наукою. Активізації дослідження повстанського руху сприяла премія імені Я. Гальчевського «За одержимість у державотворенні», заснована Хмельницькою обласною організацією Української Республіканської партії до дня Соборності у жовтні 1995 р. Чимало науковців, краєзнавців, письменників (Р. Коваль, К. Завальнюк, Ю. Кульчицький, Л. Філонов, В. Резнік, В. Вовкодав, М. Руцький, Б. Демків, С. Бортник, В. Борисов, Т. Слободянюк, В. Мацько, М. Стрельбицький, В. Покровський та інші) здебільшого фрагментарно висвітлювали аспекти цієї проблеми. Залишаються без аналізу політичні міркування Я. Гальчевського, які є безцінним джерелом розуміння державотворчих процесів революційних часів першої половини XX ст. Заслужують на увагу його спогади і ставлення до голодомору 1921–1923 рр.

Яків народився 22 жовтня (3 листопада) 1894 р. в с. Гута Літинська (з 1959 р. Малинівка) Літинського повіту Подільської губернії. Незважаючи на всі труднощі дитячого віку, він отримав початкову освіту й у 1911 – 1913 рр. навчався у двокласній вчительській школі в с. Майдан-Курилівський (з 1908 р. с. Майдан-Трепівський). Восени 1913 р. Якова направили вчителювати у с. Сахни Летичівського повіту Подільської губернії. В 1916 р. Я. Гальчевського мобілізували до російського війська. Під час служби він закінчив школу прапорщиків. Був направлений на фронти Першої світової війни, де дослужився до штабс-капітана. Після демобілізації Яків повернувся до педагогічної діяльності, з кінця 1917 р. вчителював, згодом завідував школою у с. Бруслинів, що неподалік рідного села. До квітня 1918 р. був членом повітової шкільної ради.

В листопаді 1918 р. Я. Гальчевський залишив школу, взяв участь у

антигетьманському повстанні, в грудні 1918 р. – у придушенні анархічних виступів в районі м. Меджибожа та с. Русанівці Летичівського повіту. У січні 1919 р. Гальчевського зараховано сотником 1-ї (і єдиної) батареї, а в квітні – командиром 61-го Гайсинського полку ім. С. Петлюри. З травня 1919 р. Яків почав поступовий перехід до вивчення і ведення повстансько-підпільної справи. Цей процес активізувався з відходом армії УНР за р. Збруч в листопаді 1920 р. [1, с. 16-19].

З січня 1921 р. Гальчевський почав займатися пропагандою, організацією інформаційно-розвідницької служби та відновленням повстанського загону для боротьби проти більшовицького застосування. 1 квітня 1921 р. в лісі (Кипоровім яру), біля с. Слобідка, що неподалік с. Бруслинів, відбулася перша повстанська нарада на базі 13 повстанців. На ній Гальчевського було обрано отаманом під прізвиськом «Орел». У документах радянського періоду зафіксовані й інші прізвиська «Гольчевський», «Орлик», «Орлов», «Орловський» [2, с. 133].

Я. Гальчевський був авторитетним отаманом, через що до його загону записувалося чимало активістів. Він розкривав їм ідейні засади та тактику повстансько-партизанської боротьби, критикував більшовицьку систему. Повстанці вистежували і вбивали більшовиків та їм співчуваючих, вступали у бої із силовими структурами більшовицької влади, захоплювали населені пункти повітового значення [1, с. 44]. Діючи у Бердичівському повіті Київської губернії та на Поділлі, «Орел» здобув небувалий успіх, а відтак і кар'єрний ріст. У вересні 1921 р. він отримав усне призначення на посаду командуючого повстанськими загонами 6-го повстанського комітету, а 1 травня 1922 р. він став комендантом Подільської повстанської групи, 20 серпня 1922 р. – командувачем всіма повстанськими силами Правобережної України. Проте під впливом натиску численних з'єднань червоноармійців, 2 вересня разом із 60 повстанцями Гальчевський перейшов польський кордон. Згодом він вдався до організації диверсійних рейдів у Правобережну Україну з території Польщі. Під час останнього рейду (5-го у 1925 р.) разом із побратимами Яків змушений був переховуватися і тікати від більшості селян, які нарешті відчули Нову економічну політику. Так, Гальчевський змушений був оселитися у Польщі [2, с. 151-157], декілька років жив у тісному контакті з іншими українськими політичними втікачами. Віруючи у капіталістичну і вільну Україну, він докладав чимало зусиль у створенні і розповсюдженні української літератури, пропагандистських листівок і карикатур тощо [3, с. 154].

За зміненням прізвищем на Войнаровський він продовжив військову

справу у ранзі сотника польського війська. 1 вересня 1930 р. Яків у чині контрактного старшини був відряджений до 67-го піхотного полку, що розквартирувався у м. Бродниця на Помор'ї. Закінчивши Вищі піхотні курси для штабових старшин, Гальчевський отримав звання капітана. Далі він був призначений командиром полкової артилерії, потім півтора роки керував відділом зв'язку і лише у березні 1939 р. отримав звання майора. Очевидно причина такого повільного кар'єрного росту відмінного офіцера була викликана недовір'ям польської влади колишньому отаману, який співчував мешканцям західноукраїнських земель. Але незвичайний військовий талант Гальчевського переважив і на початку Другої світової війни він командував окремим батальйоном польської армії. 18 вересня 1939 р., маючи веселі настрої, що «перестає існувати бундючне панство», майор Войнаровський здався в полон німецькому офіцерові. В ув'язненні він перебував до 20 листопада у Баварії, а з 21 листопада 1939 р. по січень 1940 р. – у Берліні. 1 лютого 1940 р. Гальчевський прибув у с. Пересоловичі, що на Холмщині. Для боротьби із польськими шовіністами він створив Грубешівську повітову самооборону. 22 березня 1943 р. 30 бойовиків Армії Крайової оточили школу в с. Переселовичі, де перебував Яків із родиною. Наслідком протистояння стала трагічна загибель Я. Гальчевського. На масових похоронах у м. Грубешеві (нині Польща) були присутні вихідці із багатьох регіонів і країн, але пізніше польські шовіністи зруйнували могили Я. Гальчевського [1, с. 224-235].

За два роки до цього вийшли друком мемуари Я. Гальчевського 1920–1922 рр. З них стало відомо, що у липні 1922 р. Гальчевський із невеличким загоном вирушив у рейд через Бердичівщину, Брацлавщину, Гайсинщину, Уманщину, Балтщину, Ольгопільщину, Могилівщину. Він оповідав: «... Чим далі на південь, тим складніша була справа з харчами... Хочу звернути увагу на страшне явище 1922 року – на голод у південній Україні.

Отож більшовицька грабіжницька господарка з «продналогами» вивезла весь хліб з південного Поділля, Херсонщини, Катеринославщини й Таврії. В 1922 році був неврожай з приводу посухи. Ці села вимерли, і рятунку їм бандитський радянський уряд не дав, – мовляв: «Нехай вмирають хохли!» На нашій чорноземній півдні і давніше бували вже неврожайні роки, але там не було хлібороба, який не мав би річного запасу збіжжя та паші для худоби. Крім того, прийде голодний рік, то кожне село мало ще громадський великий магазин збіжжя. Рік перебудеться, а другий дасть за два. Тепер інакше: всякі Александрови, Лапови, латиші все до зерна вивезли... Без приватної власності, ніхто не думає ... на дармоїдів-комуністів працювати.

Великі поля не засіяні, порослі травой, бо селянин сів лише «для

себе». В колгоспі та радгоспі все робиться з примусу, не в пору і без найменшого розуміння господарсько-земельно-хліборобської справи. Тому там покоси мокнуть, тому буйний степовий вітерець витеребить достиглу пшеницю в землю. Коли дещо зберуть, вимолотять, звезуть на стації, – висиплять під голим небом, з браку вагонів та мішків, то тоді жито й пшениця поросте. Радянський уряд, через... «Внешторг», більшу частину зібраного збіжжя, відібраного силою від українського селянина, вивозить за границю по найнижчих цінах, майже задарма, щоб в той спосіб здобути чужу вартісну валюту, при тому масовим ввозом хліба в певні краї викликати там господарську кризу внаслідок надпродукції збіжжя.

Вже в Балтському і Ольгопільському повітах бачили ми селян з Херсонщини з ознаками голоду. Вони були худі, як тараня, з тонкими шиями, запалими очима, що блищали гарячково. Носили в мішках упряж, полотно, одержу міняти на хліб, але в цій південній частині Поділля того хліба також не було. Ми для себе не могли дістати хліба: козаки живилися молоком без хліба, молоді картоплею, дозріваючим горохом з поля. Вже жито перекутіло, і селяни теребили молоді зернята (з молочком) з колосків, сушили, а потім мололи на, жорнах. Такий хліб був чорний, як вугіль, але треба було їсти. Старшини затримувалися по домівках священиків та дяків. Духовні особи мали білі сухарі з Великодня. Коли вони довідувалися, що ми повстанці, то сухарів досить було ще й на дорогу.

Москва, як виявили пізніші роки її тактику в Україні, впроваджувала зорганізовано голод на наших землях. Вічна боротьба з українським «бандитизмом», «петлюровщиною», «сепаратистичним ухилом», «націоналістичним ухилом» спонукала московських окупантів до методів, ненотованих ніякими хроніками в історії людства: вони організували на приказ узурпатора, ката – Сталіна, голод, щоби приборкати «проклятих хохлів». Щоб збереглося після чрезвычайок, ГПУ, треба було виморити голодом на місцях. Частину населення вивезено на північ, на примусові роботи, де з голоду та фізичного вичерпання падали мільйони... Комуністичне пекло коштувало Україні за 20 років (1920–1930) до 20 мільйонів жертв...

Після переїзду через південне Поділля, ми на собі відчули, що таке голод, тому скоріше звідтіля поїхали в район Тульчин – Ямпіль – Могилів. І тут відчувався цей «переднівок». Ми бачили селян, які йшли в поле, та замість хліба, несли кислиці в торбі...» [4, с. 95–97].

Безумовно, ці твердження очевидця подій, зацікавленого у дослідженні стану повстанського руху, з'явилися у мемуарах досить випадково, чим ще більшою стає їхня цінність. Вони не тільки доводять, але й доповнюють

загальні відомості про голодомор 1921–1923 рр. Очевидним став факт відсутності голодомору у Західному Поділлі, хоча більшовицька влада організувала масштабну роботу по вилученню різноманітних речей чи грошей у населення. Наприклад, у сільських церквах Бахматівецької та Деражнянської волостей Летичівського повіту Подільської губернії у травні – червні 1922 р. вилучили срібні релігійні предмети (хрести, чаші, тарілочки, кадила, мірниці тощо) [5; 6]. На безпартійній селянській конференції Ушицького повіту 4 – 6 березня 1922 р. із гордістю вказувалося, що селяни (особливо Солобківецької волості) успішно допомагали голодуючим, здали 35 тис. пудів зерна [7, арк. 59]. А на безпартійній селянській конференції Войтівецької волості Летичівського повіту 9 січня 1923 р. за незакінчену податкову кампанію попали під репресії голови сільрад Летичева, сіл Буцни, Вовковинці, Варенки, Старозакревський Майдан, Згарок, Морозівський Майдан тощо [8, арк. 10]. Таких сіл було багато. У червні 1922 р. мешканці с. Копистин Бахматівецької волості на користь голодуючих здали лише 53 пуда зерна, хоча за державним планом мали здати 1066 пуда. Мешканці сусіднього с. Масівці мали здати 1110 пудів, але здали 197 пудів зерна [5, арк. 63, 69]. У с. Стара Гута Деражнянської волості замість 160 пудів, здали 91 пуд зерна [6, арк. 74]. Селяни не квапилися віддавати свій врожай, знаходили для цього різні причини та пояснення.

Ймовірно, щоб ліквідувати повстанський рух в Україні, боротьбу з голодом у Поволжі (за рахунок українців) більшовики визначили найважливішою партійно-політичною роботою. Час від часу, у партійних, громадянських, професійних, військових та інших організаціях проводилися тижневики по укріпленню перевірки допомоги Поволжю. Цікаво, що Комісії допомоги голодуючим інколи не могли встановити правильності відправки натуральної чи грошової допомоги наданої у серпні 1921 – травні 1922 рр. [9, арк. 5, 29]. Все це свідчило про мужність та нескореність мешканців Західного Поділля більшовицькій владі.

Отже, легендарний ватажок повстанців Я. Гальчевський залишив історикам цікаві відомості про голодомор 1921–1923 рр., що вкрай доречно при системному аналізі даного історичного явища. Окремого дослідження потребують настанови і висловлювання Гальчевського, як політика, вчителя, патріота України. Як дане, так і схожі дослідження є актуальними і перспективними, заслуговують ґрунтовного вивчення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. К. : Просвіта, 2000. – 288 с.

2. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 275 с.

3. Красносілецький Д. П. Педагогічний фактор у житті Якова Гальчевського / Д. П. Красносілецький // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / Гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2012. – Вип. 11. – С. 150–155.

4. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський : в 2 ч. – Ч. 2. – Краків : Українське вид-во, 1941. – 162 с.

5. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф. П-1067, оп. 1, спр. 66, 75 арк.

6. ДАХМО, ф. П-1067, оп. 1, спр. 68, 76 арк.

7. ДАХМО, ф. П-1010, оп. 1, спр. 105, 127 арк.

8. ДАХМО, ф. П-1067, оп. 1, спр. 80, 31 арк.

9. ДАХМО, ф. П-1067, оп. 1, спр. 65, 65 арк.

Г. П. Кухтюк
(м. Хмельницький)

ПОВІДАЙМО ПРО БІЛЬ ЦЕЙ ПІСНЕЮ СВОЄЮ...

Голод. Голодомор. Ці страшні події 1932–1933 рр. в Україні лише у грудні 1987 року були офіційно визнані як серйозні продовольчі проблеми, а в ряді сільських місцевостей як голод. Були опубліковані архівні матеріали про численні людські втрати, свідчення жертв Голодомору, та дуже повільно відроджувалась історична пам'ять про страшну трагедію нашого народу. І лише у 2008–2009 рр. за ініціативи президента Ющенка було засновано й відкрито національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні».

Тривалий час говорити на цю тему у нас було не заведено-могли звинуватити в наклепі на радянську владу. Тому, коли «залізну завісу» підняли, багато хто сприйняв інформацію про Голодомор як одкровення. Відношення до цих подій було неоднозначним. Частина українців і світової спільноти бачили у цій драмі імперський геноцид українського народу, тому одразу й сприйняли це з боєм. Інші-почали заперечувати сам факт Голодомору, вбачаючи причину голоду у несприятливих погодних умовах.

Були й такі, хто взагалі все заперечував.

Причину такого відношення до подій 1932–1933 рр. слід шукати у пам’яті нащадків тих, хто цей голод пережив, і тих, чиї предки сприяли злочину.

Шила в мішку не приховаєш. Незважаючи на заборону в СРСР, в застійні часи про голод в Європі знали й писали, досліджували й аналізували ці події. Ален Безансон, професор Сорбонського університету, вважав, що жертви Голодомору чекають помсти й справедливого суду історії. На його думку, крім молитви, усе, що ми можемо зробити для цих численних мучеників, – це пам’ять про них.

Народна мудрість стверджує, що неврожай від Бога, голод-від людей. Тому й названа ця трагедія українського народу Голодомором. Пережите очевидцями важким каменем залягло в них навіки. Про це їм навіть думати й говорити страшно, а забути-неможливо. Ще з часів великого Данте людство усвідомило, що про пекельні муки можна говорити безкінечно. А якщо хтось ще до цього часу вважає, що, коли гримлять гармати, Муза стихає й мовчить, той дуже помиляється. Саме ліричні твори своєю образністю, своєю символікою, своїм прямим зверненням до тих, хто їх читає чи слухає, пронизують серця людей, не залишають їх байдужими. Як сприйняти, скажімо, факт руйнації, знищення, коли вчора це «був дивний край, позначений красою», а сьогодні «враз війнуло жахом й пустотою?» [6, с. 15]. Після страшної трагедії необхідно було навчитися жити, жити тепер уже без тих, хто пішов з життя.

На тихі села навійнулось горе –
Дітей з колиски кинуто на сніг,
Спустошено господарів комори ...
Що діялось? Буряк, кору, солому
Місив слізьми многотраждальний люд.
На чатах смерть стояла в кожному домі,
Гнили мерці на лавах там і тут.

Це рядки з поеми Олександра Коржа «Степова доля». Відомий поет і художник, соратник Е. Блакитного, В. Сосюри, М. Хвильового, народився на Харківщині, де пережив голод. Пішов з життя у 1984 році, так і не діждавшись реабілітації (був двічі засуджений за співробітництво з газетою «Нова Україна»). Його «Степова доля» – данина пам’яті жертв Голодомору – «і мертвих, і живих, і ненароджених», як писав світовий геній Тарас Шевченко.

Образи-символи степової чайки, що втрачає дітей, ворожого коня, який

в бігу шаленім затоптує все живе нещадним копитом, однокрилого вітряка, важке кружіння голодних гав допомагають майже фізично відчутти страждання голодних людей. Автор поеми бачить і «режисерів» цього страшного дійства. Він називає їх «опричниками й ярижками з парткому» [6, с. 17], вони «і день, і ніч гасали з краю в край» [6, с. 17]. А все задля того, щоб вислужитися, виконати непосильний для селян план:

... Ані зерна нікому! –
Союз советський процвітає хай...
Змели горища. Вітром мов змело,
Немов і зовсім в полі не родило.
Гуляло скрізь червоне помело,
Із хати в хату по землі ходило,
Щоб гарно й пусто на землі було!
Щоб не знялося тут звияжна сила,
Та не погнала коней у поля,
І далі, далі – може й до Кремля [6, с. 17].

А ось уже сприйняття іншої людини, простої жінки, яка пережила голод у 8-річному віці, не мислячи філософськими категоріями, але по-дитячому емоційно-болісно відчула це. Була її черга йти «з братом Казимиром до їдальні за кулішем. Під тином тієї їдальні сиділи двоє літніх людей – чоловік і жінка. Вони були страшні, опухлі. Ледь шепотіли вустами, не могли навіть поворухнутися. Не пройшло і півгодини... Ті люди вже лежали мертві» [2, с. 5]. Дівчинку настільки вразило побачене, що вона не могла забути це все своє життя. Біль вилився у віршовані рядки:

... Двоє людей під тином сиділи,
Їхні губи шепотіли, їстоньки просили.
А як назад ми повертали,
Вони вже мертвими лежали.
Брат мене собою прикривав,
«Не дивися у той бік», - казав.
А я плакала, боялась,
Все одно я оглядалась.
До цих пір як це згадаю,
Гіркі сльози проливаю.
За що людей живцем душили,
Навіщо голодом морили,
Як Україна, рідна мати,

В силах усіх нагодувати?
Бо вона у нас родюча,
І квітуча, і співуча [2, с. 5].

Автор цього вірша Броніслава Буданова (Бондар), 1926 року народження, з села Мацьківці.

Словом поета про Голодомор обізвався також подолянин Леонід Шерстинюк своєю новою книжкою «Іскри догораючого серця». Це ще одна сторінка, мовлена поетичним словом про ті страшні часи. «Відкриваючи цю поетичну збірку, занурюєшся у тривожний світ поета», – писала газета «Проскурів» [1, с. 14]. Твори цієї збірки не просто драматичні, вони документально відображають минулі літа і сьогодення. «Ця поезія не для трибуни, а для вдумливого читача» [1, с. 14].

Україно, земле моя рідна,
Ой скажи мені, не сироти:
Чи діждусь тих днів я, що зі злиднів
Вийдеш?

Хочеться відповісти на це запитання поета обнадійливо. Визнання України у світі, переконливі кроки в Європу сприятимуть цьому. А ще – незнищений оптимізм нашого народу допоможе нам.

Найбільшою трагедією для людини, без сумніву, є смерть дитини. Як було винести цей біль безпорадній матері, на очах якої згасала свічечка життя її синочка чи донечки?! Тому так вражає «Колискова 33-го року» хмельничанки Любові Чуб. Її поезія присвячена «Віктору Чубу, який помер в 33-му році в селі Панчеве Кіровоградської області, маючи від народження п'ять роцків, та всім дітям – жертвам Голодомору» [7, с. 14].

Не дивно, що в цьому ліричному творі навколишній світ сприймається по-особливому: Чумацький Шлях як молочна ріка; місяць, що виглядає з-за хмаринки, наче сирник з-за хлібини; зірки «цукровим дивом так і просяться до рота...» [7, с. 14]. І все це зрозуміло, адже перед нами двоє голодних людей: мати і син. Як цій жінці бути, що їй залишається робити? Вона заколисує дитину, «бо вже нічка, треба спати» [7, с. 14], обіцяє їжу, яку принесуть звірята (асоціація з дитячими казками) – ведмедиха-мати, ведмежа, горобчик... Тут і горнятко каші, і хлібина, і помідорка, і огірочок, і картоплина... Важко усвідомити, що наспіване матір'ю в колисанці неможливо здійснити, тому й жінка просить дитину не йти з цього світу, не лишати, пожаліти її. І насамкінець звучить дещо незвичайне для материнської колискової – слова дитини, звернуті до матері. І це вже сприймається як діалог фізично

виснажених єдинокровних людей, як зв’язок поколінь, що в силу об’єктивних причин, втрачається, обривається, адже вони покидають цей світ. П’ятирічна дитина на очах дорослішає, і сама звертається до матері:

Ой матусю, моя нене,
Ой не плачте ви, рідненька,
Хлібчика просить не буду,
Обніміть мене міцненько.
Заспівайте колискову,
Щоб почули всі звірята
Та заснули разом з нами.
Мамо, спати... їсти... спати...
Люлі... люлі... люлі... люлі... [7, с. 14].

«За що людей живцем душили, навіщо голодом морили?» [2, с. 14].
«Загибло все, чия знесла рука?» [6, с. 18]. Багато запитань – мало відповідей.

Голод 1932–1933 років – чорна сторінка нашої історії. Про нього слід говорити, щоб пам’ятати, щоб не допустити, щоб цінувати хліб наш насущний, адже такою смачною була кожна крихітка, кожна скориночка для голодної людини... Тому й не можна про це мовчати. Як сказав Олександр Корж, «хоч, слово, ти кричи на лихоліття» [6, с. 18].

У той рік і гілля, і коріння –
Все трошив буревій навкруги...
І стоїть ще й тепер Україна,
Як скорботна німа, край могил [6, с. 15].

Краще, ніж написав поет, не скажеш! Ліричні твори про жахливі події 32–33 років надихнули й нас сказати своє поетичне слово, адже все поглинає час, тому такі трагедії не повинні пройти безслідно для пам’яті людської, інакше відбудеться «затямарення людського розуму й людської совісті», як писала Ганна Крицька в газеті «Проскурів» від 15.05.2008 р.

Скільки їх – не рахували...

Скільки їх не рахували...
Чи той перепис сховали,
Що нам Голод розписав?!
Бо ж мільйони він забрав!
Не дивився – старі, діти,
Жінка це, чи чоловік...
Вже тепер не розглядіти –

Вкоротив їм Голод вік!
Йшов не сам, а з братом Мором,
І пройшовся кожним двором:
Так почистив він село,
Ніби його й не було!
Спущені «вниз» директиви...
Виконавці, підлі й хтиві,
Ще просили уточнити:
«Як не вмер хтось – може, вбити?»
Головне – Тим догодити,
Хто є Вождь і хто є Світа.
План виконувать спішили –
Формені мундири шили.
Що їм люди, що закони,
Що для них оті мільйони,
Що дорослі, що малі?!
Головне Вони – в Кремлі.
Як вони все ж не старались
Залишити «только малость»,
Залишити мізерію,
Та народ зберіг наш мрію,
Зберіг силу, зберіг волю
І покращив свою долю
В незалежній Україні –
Свій батьківській родині! [4, с. 5].

В листопаді 2013 року виповнюється 80 років з часу тих жахливих подій. Вони «назавжди змінили обличчя України: загинули мільйони, а в решти українського народу на генетичному рівні закарбувався страх перед голодом і біль за втраченими близькими, які, будучи хліборобами, померли від виснаження на родючій українській землі», – з такими словами звернувся до співвітчизників у 2009 р. президент Віктор Ющенко.

Жертви чекають справедливого суду історії. Не забуваймо про це!

Список використаних джерел та літератури:

1. Дмитрик Володимир. Словом поета про Голодомор // Проскурів. – 2009. – № 37.
2. До 75 річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Прибузька зоря. –

2008. – № 37.

3. Косинська Юлія. Крук Ярослав // Персонал плюс. – 2007. – № 48.

4. Кухтюк Ганна. Скільки їх – не рахували // Прибузька зоря. – 2008. – № 39.

5. Репін Костянтин. Жертви чекають помсти і справедливого суду історії // Вечірні вісті. – 2008. – листоп.

6. Труш М. М. Ти кажеш, не було Голодомору? // Історія та правознавство. – 2003. – № 4.

7. Чуб Любов. Колискова 33-го року // Голос України. – 2007. – № 235.

УДК37:06.013(477.4) «1917-1923»

Г. Г. Кучеров,

*кандидат історичних наук
(м. Кам'янець-Подільський)*

В. Д. Коцюк,

*кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)*

СТАТУТИ СІЛЬСЬКИХ «ПРОСВІТ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917–1923 РР.)

У статті аналізується діяльність сільських “Просвіт” Правобережної України крізь призму їх статутів.

Ключові слова: *статут, товариство, сільська “Просвіта”, осередок, діяльність.*

У сучасних умовах розвитку вітчизняної історіографії важливим є правдиве відображення минулого українського народу. З огляду на це існує необхідність дослідити діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта», які діяли на території Правобережної України протягом 1905–1923 рр.

Складність питання полягає у тому, що ставлення до просвітницьких товариств, їх характеристика різнилися залежно від історичної епохи, постаті дослідника та багатьох інших факторів. Так, очевидець національно-визвольних змагань Т. Верхола був переконаний у тому, що діяльність «Просвіт» сприяла поширенню освіти серед народу. Дослідник опублікував невелику брошуру «Про «Просвіти», у якій виклав кілька порад, зазначаючи при цьому, що «товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть» [1, с. 2]. Схожих

поглядів дотримувалися В. Приходько [2], С. Перський [3] та інші.

Проте деякі дослідники критично оцінювали роль «Просвіт». На нашу думку, на особливу увагу заслуговує праця В. Торського «Українська державність і нова роль «Просвіт», опублікована у 1918 р., у якій автор прискіпливо підійшов до оцінки товариств, зазначив, що вони були пасивними [4].

Радянські історики характеризували просвітницькі осередки з точки зору комуністичної ідеології. І. Золотоверхий, аналізуючи становлення української культури у 1917–1920 рр. зазначав, що діяльність «Просвіт» була «виявом українського буржуазного націоналізму» [5, с. 216].

Діяльність зазначених товариств після Лютневої революції 1917 р. привертала увагу багатьох сучасних вчених. Серед них можна виділити Л. Євселевського [6], С. Фарину [6], О. Германа [7], С. Масюк [8] та ін. Усі зазначені науковці головну увагу приділяли губернським та іншим міським просвітнім товариствам. Таким чином, діяльність сільських «Просвіт» залишається малодослідженою. З огляду на це актуальність публікації зумовлена потребою розкриття історичної правди про діяльність «Просвіт» на території Правобережної України, зокрема, про їх правовий статус.

Враховуючи велику потребу у просвітницьких організаціях на селі та їх значення для освіти населення, Київська «Просвіта» взяла на себе ініціативу у видавництві та поширенні зразкового статуту селянських «Просвіт» для утворення «якомога більшого числа нових організацій» [9, арк. 6]. За розробленим у 1917 р. статутом головне завдання товариств полягало у допомозі «просвіті українського народу, розвитку української національної культури і через об'єднання людей надати можливість найкраще використовувати свій вільний час, одержати освіту і розумну розвагу» [6, с. 87].

На початку своєї діяльності організатори сільських «Просвіт» допускали суттєву помилку. Не маючи відповідного досвіду, через складні умови воєнного часу, вони в переважній більшості не реєстрували товариства в органах місцевої влади. Крім того, ці осередки діяли без затвердженого статуту [10, арк. 42], оскільки відкрити «Просвіту» зі своїм статутом було практично неможливо через канцелярські формальності, які відбирали багато часу [11, арк. 7]. Сільські товариства зверталися із проханнями до губернських «Просвіт» вважати їх своїми філіями. Такі прохання надійшли наприклад із сіл: Дерманова, Каровниці, Краснопілля на Волині [12, арк. 31], Звонкового, Северинівки, Кожанки на Київщині [13, арк. 22, 17, 9] тощо. З метою узгодження стосунків губернські товариства розробляли інструкції своїм

відділенням. Так, у настановах Київської «Просвіти» відзначається, що філія у своїх справах «автономна: сама рішає свої діла і сама їм порядкує» [14, арк. 3]. Проте у загальній своїй діяльності філія контролювалася керівництвом центрального осередку. Половину членських внесків своїх членів сільське товариство повинно було відсилати у Київ. Звітувала про свою фінансову та просвітницьку діяльність філія наприкінці року.

Умови часу вимагали встановлення юридичних засад функціонування просвітницьких товариств, в тому числі й сільських. Ініціатором проведення Всеукраїнського форуму виступило Київське товариство. До цієї справи приєднався також відділ позашкільної освіти, створений при секретаріаті освітніх справ Центральної Ради у серпні 1917 р. [15, арк. 25]. Завдяки їх зусиллям 20 вересня 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський з'їзд «Просвіт», на якому були представлені 128 делегатів як від окремих «Просвіт», так і від їх спілок. Делегати підбили підсумки діяльності просвітницьких товариств початкового періоду. Особливістю з'їзду було те, що багато доповідачів звертали увагу присутніх на відсутності у товариств зареєстрованих статутів, через що виникали непорозуміння із органами місцевої влади. Результатом роботи з'їзду стало утворення Центрального бюро Всеукраїнської спілки «Просвіт», яке розробило зразковий статут окремих товариств, а також повітової спілки [16, арк. 10, с. 48–51], що мало велике значення для майбутньої культурно-освітньої роботи у регіоні.

Разом із тим на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» питання юридичного статусу просвітницьких товариств набуло нового ракурсу. У повідомленнях делегатів містилася інформація про проблеми щодо реєстрації, зокрема про те, що окружні суди Києва, Вінниці та інших міст відмовлялися вносити у реєстр статuti українських організацій, вважаючи українську мову «чужоземною». З огляду на це форум ухвалив рішення протестувати проти такої зневаги і домагатися, щоб судові справи в Україні були підпорядковані Генеральному Секретаріатові [17, с. 40, арк. 3].

Навесні 1918 року у зв'язку із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського становище «Просвіт» як і культурно-освітньої сфери в цілому, було суперечливим. З одного боку, новостворена адміністрація сприяла розвитку культури і освіти. На території Правобережної України створювались українські школи та гімназії, було відкрито два університети у Києві та Кам'янці-Подільському, надруковано кілька мільйонів примірників українських підручників тощо.

З іншого боку, влада на місцях, яку представляли переважно консервативно-помірковані чиновники, неприхильно ставилася до вже

існуючих «Просвіт», а також до відкриття нових, часто чинила всілякі перешкоди щодо діяльності просвітян. У цих «заходах» над усе відзначалося місцеве чиновництво й частково окупаційна влада. Особливо важко було тим товариствам, які були незареєстрованими. Через це влада мала всі підстави для втручання у їх діяльність, а при бажанні, навіть закрити «Просвіти». Становище зареєстрованих товариств було не набагато кращим. Під різним приводом місцева адміністрація проводила обшуки просвітницьких приміщень, вилучала літературу, заарештовувала активних просвітян тощо. Через таку складну суспільно-політичну ситуацію частина «Просвіт» існувала лише на папері.

У цей період просвітницькими справами опікувався Департамент позашкільної освіти. За його ініціативою 3-5 листопада 1918 р. у Києві відбувся II Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». Програма з'їзду зводилася до визначення завдань та напрямків діяльності «Просвіт», організації окремих товариств та їх спілок, з'ясування матеріального та правового становища просвітницьких осередків [18, арк. 3]. Так, із доповіддю про «Матеріальне і правове становище товариств «Просвіта» виступив відомий діяч позашкільної освіти та просвітницького руху М. Ярмоленко. Він детально пояснив присутнім про необхідність реєстрації статутів просвітницьких організацій в адміністративному відділі Окружних судів. Для цього треба було подати відповідне прохання, 3 примірники статуту, на прохання і 2-х примірниках статутів повинні бути гербові марки вартістю 2 крб. на кожному і підписані не менш як 7 засновниками товариства, засвідчених місцевою владою. Окрім цього, необхідно було оплатити друкування у «Державному Віснику» об'яви, а також канцелярські видатки щодо реєстрації. М. Ярмоленко наголосив на тому, що саме із часу реєстрації товариство стає правовою (юридичною) особою, яка має право складати різні угоди, купувати й продавати майно тощо. У постановах з'їзду пропонувалося зареєструватися тим «Просвітам», які ще не були зареєстровані» [19, арк. 2].

Із приходом до влади Директорії УНР наприкінці 1918 р. покращується становище у культурно-освітній сфері. Керівництво держави взяло курс на розвиток української освіти та культури. Вже 26 грудня 1918 р. було відновлено діяльність Міністерства Народної освіти. У його складі діяв департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання, який очолювала С. Русова. Завдання цієї організації полягало в узгодженні дій закладів та організацій, в тому числі й «Просвіт», що працювали у галузі позашкільної освіти, активізації їх діяльності та надання їм допомоги.

Певна річ, значну увагу влада звертала на подальший розвиток

культурно-освітньої роботи у державі. У зв'язку із цим була розроблена тимчасова інструкція губернським інструкторам позашкільної освіти. Згідно цього документу, інструктори мали виявляти турботу не тільки щодо реєстрації товариств, але й сприяти тому, щоб останні отримали зразки заяв для набуття юридичного статусу. Крім того, інструктори контролювали процес надсилання всіх необхідних документів для реєстрації до відділу позашкільної освіти або Окружного суду [20, арк. 9].

Діяльність сільських «Просвіт» як і раніше регламентувалася статутом. Однак у 1919 р. лише деякі товариства регіону мали затверджений статут, тому частина їх діяла без юридичних підстав. За таких обставин подільський часопис «Село» радив «Просвітам» «першим ділом попідкуватись про свою реєстрацію в Окружному Суді... Тільки маючи затверджений статут, кожна «Просвіта» має право на допомогу і буде братись на учот Губерніальною та повітовими управами за для впорядження і удержання її на кошти цих управ» [21, с. 22]. Виходячи з цього, просвітні товариства намагалися затвердити свій статут або взяти за основу статут губернських «Просвіт». Останні по можливості надавали посильну допомогу у цій справі провінційним осередкам. Проте навіть за таких обставин сільські товариства не уникали непорозумінь із владою. Через це вони звертались до Департаменту позашкільної освіти із проханням вислати їм документ, який засвідчив би їх офіційний статус [22, арк. 70]. Дуже складною була ситуація на Волині. Тут через постійні бойові дії товариства практично не могли зареєструватись і мати зв'язок із іншими осередками [23, арк. 53].

У 1919 р. на території Правобережної України короткочасно панували більшовики. Їх політика в українському селі полягала у тому, щоб зміцнити своє становище і привернути селян на свій бік у боротьбі з Директорією та іншими ворогами. Радянська влада в умовах нестабільної політичної ситуації в Україні намагалася лояльно ставитися до місцевого населення та його культурно-освітніх прагнень, зважаючи на сумний попередній досвід. Водночас більшовики не мали в Україні власних культурних сил, на які можна було б опертись, а політпрацівників було обмаль, тому відразу відмовитися від «петлюрівських» культурно-просвітницьких установ було неможливо.

У цей час функції щодо реєстрації просвітницьких товариств отримав Позашкільний відділ Народного комісаріату освіти. У зв'язку із зміною ситуації в державі до нього зверталися представники від просвітницьких організацій за інструкціями. Народний комісар освіти УСРР В. Затонський висловився за подальше продовження діяльності «Просвіт» [24, арк. 31]. У зв'язку із цим різним організаціям, в тому числі і просвітницьким, надавалася

можливість «... вільного існування, розвитку і здійснення позашкільної просвітницької роботи, оскільки вона ... не направлена проти радянської влади» [25, арк. 28].

Проте на практиці поступово культурно-освітня сфера зазнала негативних змін внаслідок радикальних методів управління, зокрема у травні 1919 р. вийшов наказ Волинського губернського революційного комітету, за яким усі культурно-просвітницькі установи у семиденний термін повинні були зареєструватися. За невиконання розпорядження передбачалася «відповідальність перед судом революційного трибуналу» [26, арк. 23].

Просвітяни переймалися питанням узгодження відносин повітових «Просвіт» та філій, зокрема луцьке товариство загальними зборами затвердило у травні 1920 р. «Інструкцію для внутрішнього життя філій Луцької повітової «Просвіти» й взаємовідносин поміж товариством і філіями його». Відповідно до неї діяльність відділу повністю регламентувалася і контролювалася повітовою «Просвітою», яка мала право делегувати свого представника на загальні збори філії з правом голосу, вимагати у будь-який час від неї потрібних пояснень, звіту про стан справ та хід діяльності, проводити через своїх уповноважених ревізію майна та фінансів. Окрім цього, філії мали надсилати 25% свого загального прибутку у повітове товариство» [27, арк. 18]. Новоутворені відділи просили Луцьку «Просвіту» надіслати дану інструкцію для використання.

За більшовицького режиму постала потреба зміни статутів просвітницьких товариств у відповідності з вимогами влади. У 1920 р. діяльність «Просвіт» координував Позашкільний відділ народної освіти при Народному комісаріаті освіти (НКО), який розпочав кампанію реорганізації товариств. Відділ розробив зразковий (пролетарський) статут, у 1 параграфі якого зазначалося, що товариство «Просвіта» «має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України... стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і неможливого селянства, і всіма засобами бореться проти старого укладу життя, допомагаючи переведенню радянського державного будівництва» [28, арк. 230].

Із приводу зміни статуту відбувалися збори товариств, які констатували факт про необхідність прийняття нового статуту, посилаючись на те, що старий документ не відповідає сучасному становищу справ. Проте найголовнішою причиною було те, що старий статут не давав «Просвітам» юридичного права на існування. Врешті-решт новий документ схвалювався. Інколи до нього вносилися невеликі зміни та доповнення. Ті товариства, які

відмовлялися прийняти радянський зразковий статут, які «уперто стоятимуть на шляху контрреволюційного бойового націоналізму», підлягали ліквідації [29, арк. 237, 58]. Більше того, для зміцнення свого впливу у товариствах Наркомосвіти вніс примітку у новий статут, за якою не мали права бути членами «Просвіт» «капіталісти, поміщики, фабриканти, попи, куркулі й інші вороги Радянської влади» [28, арк. 230]. Таке положення наносило удар по соціальній базі осередків, не дозволяючи їм приймати національно-свідомих громадян.

Всім завідуючим відділами губнаросвіти від наркома освіти Г. Гринька надійшло розпорядження негайно вжити заходів, щоб реорганізувати просвітницькі осередки згідно нового статуту, приймаючи їх на повне державне утримання. Із цією метою місцеві органи наросвіти отримали наказ скласти кошториси на утримання «Просвіт» [30, арк. 37].

Новостворені «Просвіти» в обов'язковому порядку повинні були проходити реєстрацію, а існуючі – перереєстрацію. У 1919 р. це здійснював Позашкільний відділ НКО, а на місцях губернські відділи позашкільної освіти. З 1920 р. реєстрацію проводили відділи позашкільної освіти при повітових ревкомах. Через постійні бойові дії та військовий стан реєстрація багатьох сільських «Просвіт» стала неможливою, здійснювалась із запізненням, інколи через рік після заснування організації, а то й більше.

1921 р. в історії функціонування просвітницьких осередків Правобережної України став першим роком спокійної і планомірної роботи. У регіоні велась інтенсивна діяльність щодо відновлення просвітницьких закладів. З цією метою відділи наросвіти опиралися на «Просвіти», які прийняли вироблений НКО радянський зразковий статут. На початку року, зокрема у Волинській губернії було зареєстровано 62 товариства, з яких 49 отримували фінансову допомогу [31, арк. 5].

На території регіону, зайнятого польськими військами, також відбувалась організація просвітницьких осередків. Частина новоутворених «Просвіт» виявляла бажання стати філіями повітових товариств. Одразу вони просили їх зареєструвати. Проте утворенню нових «Просвіт» суттєво заважала окупаційна влада, наприклад, у Ковельському повіті [32, арк. 13].

Протягом 1920–1921 рр. всі губернські відділи народної освіти отримали зразковий статут. У ньому передбачалося реорганізувати «Просвіти», «радянізувати» їх і відповідно до цього взяти на державне утримання. Однак в окремих місцевостях цього статуту не було у надрукованому вигляді [33, арк. 3], що викликало також певні труднощі при реєстрації товариств.

Відділи народів освіти надсилали статuti провінційним осередкам. Збиралися загальні збори, на яких просвітяни ознайомлювалися із зразковим статутом і приймали його до відома. При переході на новий статут просвітяни інколи залишали «гарні пункти» попереднього [34, арк. 24].

Сільські товариства, які були реорганізовані на основі зразкового статуту, реєструвалися органами політосвіти. Факт юридичного статусу товариств підтверджувався відповідними документами. Так, у 1921 р. органи політосвіти видали «Просвіті» с. Станіславки Баговицької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії реєстраційну картку, яка підтверджувала реєстрацію товариства у політпросвіті [35, арк. 69]. У Звенигородському повіті Київської губернії станом на 1 квітня нараховувалося 76 таких «Просвіт» [36, арк. 443]. Реорганізація передбачала проведення перевиборів керівництва осередків. Оновлені «Просвіти» з дозволу влади одержували штамп і печатки, що було підтвердженням їх юридичного статусу. Печаткою просвітяни засвідчували документи, рішення Рад, свої прохання на адресу влади тощо, а у випадку її відсутності використовували печатку сільради.

Прискорив процес реорганізації товариств «обіжний» лист № 2, який, зокрема у 1921 р. отримали від завідувача Київської повітполітосвіти «Просвіти» Звягельського повіту. У ньому зазначалося, що державними політосвітніми установами на селі у радянській Україні визнаються тільки «червона «Просвіта» і хата-читальня [37, арк. 110]. До «червоної «Просвіти» могли вступити усі працюючі, діяльність цього товариства ґрунтувалася на ідеології диктатури пролетаріату і незаможного селянства. Завдання «червоної «Просвіти» полягало у боротьбі всіма засобами проти старого життя, в активній участі у радянському державному будівництві. Таким чином, робилася ставка саме на такі осередки. Інші були приречені на закриття.

Для вступу у «червоні «Просвіти» була розроблена інструкція. Відповідно до неї кожний бажаючий увійти в осередок мав представити рекомендації двох членів комітету незаможних селян (КНС), які не менш 2-х років були його членами. Просвітяни повинні були строго виконувати інструкцію, що встановлювала до них такі вимоги: відвідувати збори «Просвіти», не пропускати жодного читання чи лекції без поважної причини, виконувати всі завдання товариства, намагатися бути активним членом осередку тощо. Рада «червоні «Просвіти» зобов'язувалася слідкувати за підняттям авторитету товариства і виключати з нього всіх тих, хто псує його репутацію, влаштовуючи над ними показовий просвітницький товариський суд, залучаючи при цьому велику кількість селян [38, с. 2].

У цей час були засновані «пролетаризовані «Просвіти», які повністю відповідали вимогам влади. Так, на Київщині такі осередки були утворені у селах Германівні, Германівській Слобідці, Григорівці, Гусачівці, Сушані тощо [39, арк. 5]. У той же час багатьом товариствам відмовляли у перереєстрації, якщо їхній статут не відповідав необхідним нормам.

Наявність пролетарського статуту не позбавляла товариства від втручання влади у їх діяльність. При цьому методи не добиралися. Інколи вони були особливо свавільними. Так, прислані Шпитківським волосним ревкомом солдати за підводами у с. Гориничі Київської губернії, зайшли до будинку голови «Просвіти» і зробили обшук, вилучили печатку, не маючи на це дозволу [40, арк. 61]. Польська влада також вилучала печатки, штампи товариств [41, арк. 128], що призводило до дезорганізації у їх роботі.

У 1922 р. волосні виконкоми почали вилучати печатки абсолютно у всіх «Просвіт». Із цього часу товариства втрачали статус юридичної особи. Просвіт'янам було пояснено, що у випадку необхідності завірити певний документ, товариства можуть звертатися до сільради чи завідувача волнаросвітою [42, арк. 25].

Згідно зразкового статуту при закритті «Просвіт» утворювалися ліквідаційні комісії. При цьому, як правило, органи влади додавали вказівку зібрати все просвітницьке майно, у тому числі і те, яке перебувало на руках у селян, підготувати діловодство і чекати ревізійної комісії [43, арк. 11]. Врешті-решт ліквідаційна комісія приймала акт про закриття того чи іншого осередку.

Таким чином, сільські «Просвіти» протягом 1917–1923 рр. переживали важкі часи. Однією з перешкод для їх плідної роботи була відсутність зареєстрованого статуту. Реєстрація багатьох товариств в умовах постійних бойових дій взагалі стала неможливою. Через це у «Просвіт» часто виникали негаразди з владою. Зрештою, за радянського режиму просвітницькі товариства були ліквідовані.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верхола Т. Про «Просвіти» (Порада, як засновувати сільські та містечкові «Просвіти») / Т. Верхола. – Вид. т-ва «Просвіта». – Проскурів, 1917. – 7 с.
2. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – Нью-Йорк; Мюнхен : Криниця, 1967. – Ч. 1. – Вид. 4. – 184 с.
3. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові з ілюстраціями / С. Перський. – Львів : «Просвіта», 1932. – 256 с.
4. Торський В. Українська державність і нова роля «Просвіт» / В.

Торський. – Вовча : Друкарня каси дрібного кредиту, 1918. – С. 44-47.

5. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І. Д. Золотоверхий. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1961. – 424 с.

6. Євселевський Л. І. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: історичний нарис / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина. – К. : Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.

7. Герман О. М. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці ХІХ і в першій половині ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Герман Олег Михайлович. – Чернівці, 1995. – 228 с.

8. Масюк С. О. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (берез. 1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Масюк Світлана Олександрівна. – К., – 1997. – 143 с.

9. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 1447, оп. 1, спр. 4, 234 арк.

10. ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 22, 64 арк.

11. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 560, оп. 1, спр. 13, 21 арк.

12. ДАЖО, ф. 560, оп. 2, спр. 4, 50 арк.

13. Центральна наукова бібліотека Національної Академії наук України (далі ЦНБ НАН України, відділ рукописів), ф. 114, спр. 449, 66 арк; ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 9, 80 арк; спр. 49, 12 арк.

14. ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 3, 5 арк.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 157, 52 арк.

16. ДАЖО, ф. 560, оп. 2, спр. 2, 13 арк.; Статут спілки «Просвіт» // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 48-51.

17. Постанови І Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 40-44; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 495, 29 арк.

18. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 367, 185 арк.

19. ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 28, 19 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 190, 35 арк.

21. З життя «Просвіт» на Поділлі // Село. – Кам'янець-Подільський : Вид. Подільської губернської народної управи (журн.). – 1919. – 7 берез. – № 10. – С. 20-23.

22. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 391, 117 арк.

23. ДАЖО, ф. 560, оп. 2, спр. 6, 54 арк.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 809, 55 арк.

25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 20, 65 арк.
26. ДАЖО, ф. 560, оп. 1, спр. 9, 51 арк.
27. Державний архів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 1, 307 арк.
28. Державний архів Вінницької області, ф.р.-5009, оп. 1, спр. 21, 262 арк.
29. ДАЖО, ф.р.-2524, оп. 1, спр. 134, 260 арк.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 941, 125 арк.
30. ДАКО, ф.р.-1051, оп. 1, спр. 11, 41 арк.
31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 938, 127 арк.
32. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 3, спр. 22, 25 арк.
33. ДАЖО, ф.р.-2524, оп. 1, спр. 173, 91 арк.
34. ДАЖО, ф.р.-903, оп. 1, спр. 9, 342 арк.
35. Державний архів Хмельницької області, ф.р.-6, оп. 1, спр. 26, 76 арк.
36. ДАКО, ф.р.-1, оп. 1, спр. 282, 491 арк.
37. ДАЖО, ф.р.-960, оп. 2, спр. 20, 110 арк.
38. Про хати-читальні // Серп і молот. – 1922. – Ч. 45 (18). – 1 груд. – С. 2.
39. ДАКО, ф.р.-1156, оп. 1, спр. 112, 290 арк.
40. ДАКО, ф.р.-1162, оп. 1, спр. 56, 121 арк.
41. ДАЖО, ф.р.-2524, оп. 1, спр. 46, 165 арк.
42. ДАКО, ф.р.-1159, оп. 1, спр. 66, 30 арк.
43. ДАКО, ф.р.-1156, оп. 1, спр. 73, 16 арк.

Аннотація. В статтє анализируется деятельность сельских “Просвит” Правобережной Украины сквозь призму их уставов.

Ключевые слова: устав, общество, сельская “Просвита”, ячейка, деятельность.

І. В. Кушнір
(Дунаєвецький район, Хмельниччина)

ГОЛОДОМОР 1932–33 РР. У СЕЛІ ЗЕЛЕНЧЕ: СЛОВАМИ ОЧЕВИДЦІВ

Геноцид українського народу – це наша історія, а, як було сказано вже не раз, історію потрібно пам'ятати, щоб не повторити страшних її помилок і щоб створити дійсно демократичне суспільство. Будучи ще малою, мене постійно оточували застереження бережного ставлення до хліба та і будь-якої їжі. Проте хоч і з покоління в покоління передається інформація про такі страшні сторінки історії як Голод 33-го, щоб відчувати стан очевидців потрібно

стаття на їх місце.

Що говорить статистика? В окремих селах Поділля загинуло 10–12% населення [1, с. 94]. За даними Хмельницького державного архіву в с. Зеленче померло від голоду у 1932–33 роках 32 людини з населенням близько 3,3 тис. осіб, тобто понад 1%, коли в північних та східних регіонах України вимирали цілі села з населенням у понад 5 тис. осіб.

Оглядаючи карту жертв Голодомору (рис. 1) 1932–33 років в Україні, можна зробити такі висновки: найбільша смертність на пн.-сх. УРСР; втрати 1933-го Кам'янець-Подільського округу складають у 5–7 разів більше у порівнянні з даними про смертність 1927 р.; потоки переселенців з Білорусії та Росії здебільшого були спрямовані на центральні, південні та східні області УРСР. (Рис. 1.)

Карта «Смертність від Голодомору (1932–1933 рр.)» [2].

Хоча на Хмельниччині під час Голодомору 32–33-х років і не вимирали цілі села, очевидці, яким вдалося пережити ті події, усе своє життя берегли кожну крихту хліба, а скибку, яка випадково впала додолу, тричі цілували.

Козак Антоніна Леонтіївна: «Сім'я складалася із 8 чоловік. Батько помер в 1933 році з голоду. Не було зовсім, що їсти. Квасоллю сховали під стріху на гору і Романюк Яким і Козак Максим ходили і знайшли, і все забрали. Корова була, але батьки продали, тому що приходили вночі і в день хотіли забрати. Їли лободу, кропиву, гнилі картоплі. Було мені 10 років і пішла в колгосп свині пасти, щоб з'їсти черпак бевки (бевка - рідка страва з борошна або крупів; бовтанка). Мама пішла також в колгосп, сапати буряки, на жнива ходили. Мама йшла із жнив втерла чуть колосків в горнець і Козак Максим перейшов її і побив. Люди падали як солома, лежали кругом. Возили підводою і кидали в ями. І не знали родичі, де їхні могили. Собак і котів їли. Мамі були

ноги теж попухли, але вижили. Не дозволяли молоти на жорнах. Я сиділа на печі на жорнах, а Карабчійвський Петро прийшов і стягнув мене із жорен, і побив на дрібні куски [3]. Людям, які донесли на сусіда про приховання зерна платили тим ж зерном. Тих, хто був проти влади, били, висилали, арештовували. Люди, які ходили по хатах, мали зброю, погрожували. Вони мали що їсти і їх сім'ї не голодували, а бідні люди пухли і вмирали з голоду» [4].

Балух Михайло Петрович: «В 1933 році жив з батьком Петром, мамою, жінкою Марією і братом Степаном. Весь хліб, все зерно забрали. Не було що їсти. Батько помер з голоду і брат. А я з жінкою їли лободу, кропиву, гнилі картоплі збирали. Потім пішли працювати в колгосп. За коня платили 10 сотих від трудодня».

Кріль Іван Філімонович 1916 року народження: «Я жив з батьком, мамою, сестрою, чоловіком сестри. Батька назвали куркулем, мав 5 десятин землі. Одного разу пішли жати на поле і сестра Зіна взяла на серп в'язочку колосків і за це дали їй шість місяців примусових. В дома все забрали і не було що їсти. Їли лободу, кропиву, з цвіту акації пекли білини. Чоловік сестри з дерев забирав воронята маленькі і ми їх обробляли і їли. Батько був дуже спух. В дома не було ні корови, ні курей. Але якось дожили ми до нового урожаю і потрошки почали їсти і так вижили. В селі з голоду померли брати Балух Герасим Петрович і Балух Степан Петрович».

Балух Зінаїда Кирилівна: «Жила з мамою і батьком, двома братами Іваном і Олександром. В 1933 році розпочалася бурхлива колективізація. Забрали все в колгосп корову, теля, кури. Не було що їсти, але збирали на горищі стару фасолі і так вона нас рятувала. Кожного ранку йшли в ліс по гриби і так спасалися від голоду. У сусідки нашої було дві дівчини, які померли з голоду. Одна із них пішла в поле і назбирала колосків і сторож її страшно побив і вона до ранку померла. Кожен день приходила комісія і забирала одягу, висипали все з горшків. На жорнах не дозволяли молоти. Я першою написала заяву в колгосп, потім мама, батько теж пішов».

Мартинюк Володимир Герасимович 1919 року народження: «В 1932 р. раді нахлинули до нас люди з Умані і міняли різні речі на продукти. Розповідали, що в них вже голод, вмирали сім'ями, діти і старики. В 1933 році розпочався голод в нас у селі. В 1930 року багато людей пішли в колгосп і тримали худобу. Одноосібників мало в селі залишилося. Ходили на заробітки для того, що там давали обід поїсти».

Гябрілевич Софія Данилівна: «Навчалась 33-го року в 7 класі Зеленченської СШ і до цього часу не забуваюся ті труднощі, страждання,

муки, які були в цей рік. У класі було 15 учнів і ні один ідучи до школи не міг взяти з собою щось їсти, хіба печений бурячок, чи картоплину і то не всі. Всі були знесилені, пригнічені, на перервах не бігали, не стрибали, бо були виснажені, розмовляли завжди і скрізь про їжу, мріяли як би колись ще хоч поїсти, але старались вчитись добре. У моєї мами була корова, то щоденно приходили люди, особливо чоловіки і просили хоч трошки молочка, щоб закріпити душу, коли вечером худоба йшла з поля, то у нас уже кілька чоловік сиділо під хатою опухлі і чекали пока корову мама видоїть і поділить це молоко між ними. У селі люди повибивали всі коти, собаки і спасали своє життя. Біля мене були сусіди ще й хворі легеньми – спасали своє життя дохлими тваринами, які викидали на невдоби (невдоби – місцеві землі) інші люди».

Кріль Ольга Леонтівна: «Голодовка 1933 р. застала нашу сім'ю в такому складі: батько, мама і два брати Сергій і Олександр. Батьки мали 4 гектари землі їх називали середняками. Коли організувався колгосп забрали коні, воза, корову. Батько захворів і помер. Я ходила в радгосп в Залісці і там давали поїсти. Потім я подала заяву в колгосп і почала сапати буряки, давали 25 коп. за трудовень і 200 г вівса і так я годувала маму і брата молодшого».

Ганін Фелікс Семенович 1927 року народження: «Мені тоді було шість років. Батько працював в Нігині. Що заробляв, то на себе, а нам нічим не допомагав. Ми жили з мамою, нас було п'ятеро дітей. Їли ми кропиву, молодий осет, лободу. Мама тяжко захворіла на тиф, завезли її у лікарню. А ми малі голодні і опухлі сиділи на печі. Довідувалась до нас тітка із села Смотрич. Приносила по кілька качанів кукурудзи, ми їх товкли і варили лемішку. Найменшому братові було лише півтора року, то він помер з голоду. Ходили по хатах і наші, та з Дунаєвець, розбивали жорна, вигортали все, що було в горщиках, мішечках. Один із них дав мені п'ять копійок, щоб я показав, де жорна».

Олійник Фросина Хомівна – 1920 р. н.: «Батько помер, а жили ми з мамою. Було 7 членів сім'ї. Тоді в нас забрали все. Почали ми пухнути, не було що їсти, лежали, одне другого підносили. Я тоді пішла в Залісецький радгосп сапати буряки там трохи – їсти давали «бурячиння вареного»» [3].

За словами *Бабенко Ганни Опанасівни* (01.01.1920 р. н.) люди починали вмирати зимою 1933 року. Сиротами ніхто не опікувався, в кого були родичі – виживали, а в кого нікого не було, то бідні діти так і помирали з голоду. Активісти відбирали у людей все, що було зароблено ними на полі чи зібрано на городі. Забирали все, що було: худобу, вози, продукти харчування, верети, одяг. Не дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини. За донесення

на сусіда, про приховання зерна було введено винагороди. Ніхто не мав ніяких документів. Коли приходили, то били людей до смерті, а деяких арештовували чи відсиляли на примусові роботи. Можна було щось сховати на городі чи в стрісі, проте активісти все знаходили, були винахідливими... Можна було ходити по других селах – міняти одяг на продукти. Її батьки ходили в Дунаївці до євреїв, працювали за кусок хліба чи якоїсь крупи. Померлих людей збирали і скидали з воза в яму, просто так – без труни. Тим, хто ховав померлих, ніхто не платив.

Розповідає *Щербата Ганна Саверівна* (06.05.1917 р. н.): «У 1932 році дуже грабували, забирали з горшків все – крупи, зернини пшениці чи ячменю, а в 1933 році люди з голоду пухли, були такі, що зовсім нічого не мали. По селі ходили 3 чоловіки, Вітюки їх звали – Іван, Штефан, Мойсей. Людей примушували йти в колгосп і добровільно здавати коня, воза, все віддавати. Люди почали вмирати навесні 1933 року. На сиріт ніхто не звертав уваги. До жнив ми перемучилися – ходили сапати, а там може хто чого дасть».

Згадує *Станіславова Ганна Станіславівна* (1924 р. н.): «Тоді ладував Сталін, забирали хліб, дуже хотілося їсти. У 1932 р. майже кожного дня активісти відвідували хати односельчан, щоб забрати залишки продуктів. Люди збирали бур'яни, кору дерев, зимою і весною шукали мерзле бурячиння і мерзлу гнилу картоплю, пекли млинці на сковорідках, змащених воском, кістки черешень молотили на муку, їли кропиву, з тварин – вживали слимаків, черв'яків, мати вбивала котів, собак. У 1933 році люди від голоду сліпли, пухли і вмирали. Коли настав час жнив, то люди зжинали колоски, за що їх жорстоко карали та засиляли в тюрми. Сторожі охороняли поля, колгоспні комори. Важко було селянам купити одяг. Взуття та все необхідне. Не було таких людей, які не голодували. Померлих від голоду не згадували зовсім, особливо за часів радянської влади».

Розповідає *Бабняк Ольга Іванівна* (08.07.1917 р. н.): «Врожай був у 1932–33-х роках, проте все, що вродило, забирала влада, Сталін. В селі була комісія, брали людей, щоби йшли грабувати в тих, багатших, куркулів. А куди вони дівали зерно – не знаю. Нашу сім'ю в більшості ще корова спасала, а потім і ту вкрали. Ніяких документів активісти не мали, забирали в людей продукти і все. Я в такі роки ще нічого не розуміла, сама ходила, їсти хотіла. Було їдемо з буряків, самі голодні, але співаємо, бо розуміли, що життя продовжується і не потрібно опускати руки [4]. Кожен день давали їсти «баланду». Батько спух. Їли лободу, бурячиння, картоплі гнилі. Як копали город, то вибирали картоплю змерзлу і пекли малай. Мама робила колотюху і носила в Смотрич на базар, а на те місце купували фасолі і різні крупи. А

сусід Фармазей Дмитро найвся гречаної луски і так і помер» [3].

Щодо окружних сіл, то ситуація не була ліпшою – хоч урожай 1932 р. був непоганий, їсти було нічого, бо забирали все, як би люди не ховали. Рятували життя м’ясом собак, котів, слимаків – і це в кращому випадку, інші – скубали траву, листя сушили, гриби, а за спроби принести щось із поля – бодай зернину чи горошину, – карали сильними побиттями та ув’язненнями. Деякі йшли до колгоспу, щоб хоч за мінімальний пайок прогодувати сім’ю. Корова вважалася величезним багатством [5].

Хоча місцеве керівництво кожного населеного пункту під страхом смерті повинне було ліквідувати усі залишки їжі, знаходилися і відважні – Смуток Ксенофонт Григорович, голова колгоспу с. Мала Кужелівка Дунаєвського району, який зібрав правління колгоспу та вніс питання про боротьбу з голодом. Члени правління одноголосно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно (так званий «мірчук»), що залишилося у млині після помолу. Цей вчинок врятував село (більше тисячі жителів) від голодної смерті. За видачу «мірчука» Смутка засудили до позбавлення волі терміном на 5 років [6].

Зробивши фоносемантичну (фоносемантика – галузь лінгвістики, яка дозволяє зробити висновок про те, як дане слово сприйматиметься носіями мови на підсвідомому рівні, оскільки звукова (фонетична) форма слова істотним чином впливає на сенс. Особливо це стосується іншомовних або вигаданих слів) оцінку усіх вищеподаних спогадів (за допомогою програми Vaal-mini, яка визначає фонетичний вплив слова чи тексту на підсвідомість людини, отримано наступні дані (рис. 4), проте аби краще зрозуміти роботу програми, було проаналізовано слово «вбивство» (рис. 2) та слово «любов» (рис. 3).

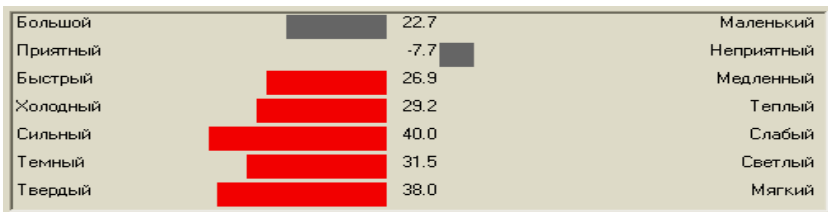

Рисунок 2. Фоносемантичний аналіз слова «вбивство»

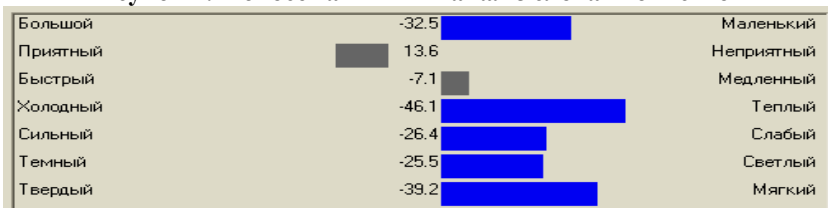

Рисунок 3. Фоносемантичний аналіз слова «любов»

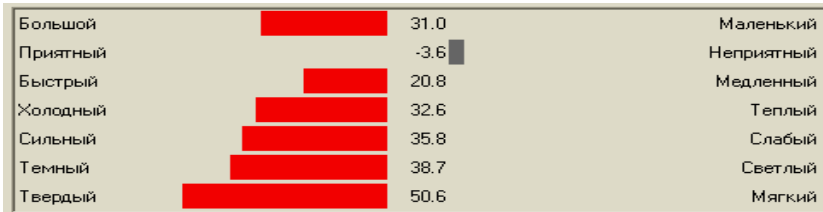

Рисунок 4. Фоносемантичний аналіз свідчень очевидців Голодомору 1932-33 рр.

Отже, свідчення очевидців відображають їх почуття при розповіді – ці слова викликають в підсвідомості людини деяке враження, синтетично або асоціативно схоже з враженням від сприйняття чогось великого, об'ємного, сильного, негативного, неприємного.

Геноцид українського народу 1932–33-х років – це один із тих гірких уроків, які отримали наші предки, але для того, аби такі помилки не повторилися, їх не потрібно забувати. І хоч 90% тих людей, свідчення яких було сьогодні розглянуто, вже немає серед живих, ми повинні пам'ятати їх страшний і сильний подвиг і нести його в історію майбутнього для наших нащадків, аби ті, маючи на меті тільки добрі наміри, перетворили українську державу на демократичну та сильну, яку не буде в змозі покласти перед собою на коліна ніхто!

Список використаних джерел та літератури:

1. Рибак І. В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 156 с.
2. Картографічне видання «Україна. Голодомор 1932–1933». – К. : Картографія, 2010.
3. Науково-дослідна робота учнів Зеленченської школи «Голодомор 1932–33 років у с. Зеленче» 2005– 2006 рр.
4. Науково-дослідна робота Зеленченської сільської бібліотеки «Голодомор устами очевидців» с. Зеленче.
5. Голодомор у спогадах Дунаївчан // Дунаєвецький вісник. – 2003. – 17 трав. – С. 3.
6. Імена людей, які рятували співвітчизників в часи Голодомору / <http://www.cdvr.org.ua/>

І. Я. Леськів

(смт. Меджибіж, Хмельниччина)

**СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.
НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ З АРХІВУ ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ»**

Колись про ту страшну епоху
Казали пошепки батьки.
Вже світ сприймаю навпаки –
Історія вилазить з льоху...

Микола Хорунжий

Багатовікова історія українського народу – це, насамперед, літопис життя і смерті народу – великомученика, на долю якого випало чимало лиха. Майже кожне століття, як свідчать давні джерела, позначене голодними роками, наслідками епідемій, спустошливими війнами, чужоземними навалами. Найбільше втрат зазнала Україна саме у ХХ ст. Кривавим і тернистим видався її шлях до незалежності. Надто багато безіменних могил залишив по собі український народ, а скільки сліз і страждань забрали з собою ті хлібороби, яких позбавили права жити новоявлені пророки.

Жахливим злочином проти власного народу став штучний голод 1932–1933 рр. За страхітливими наслідками його слід занести до книги трагічних дат в історії людства. Він посів би гідну першість серед злочинів, перевищивши вчинені фашистами за роки Другої світової війни [1, арк. 15].

У 2008 році, до 75-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, а також з нагоди відкриття «Музею пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Хмельниччині», в архів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» було передано 22 папки, в яких містяться свідчення очевидців Голодомору з 13 районів Хмельницької області: Білогірського, Городоцького, Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського, Красилівського, Полонського, Старокостянтинівського, Старосинявського, Славутського, Теофіпольського, Хмельницького, Чемеровецького та Шепетівського. Спогади про 1932–1933 роки у селян записували працівники сільських бібліотек, вчителі та учні загальноосвітніх шкіл. У даній статті містяться відібрані свідчення очевидців Голодомору на Хмельниччині, які найглибше розкривають масштаби людської трагедії та злочинну політичну діяльність радянської влади у 30-х рр. ХХ ст.

За даними свідчень у 1932–1933 роках голод охопив майже всі райони

теперішньої території області, а найбільше постраждали центральні та північно-східні райони; північно-західні, західні та південно-західні постраждали менше, оскільки знаходились в прикордонній зоні. Подільський історик Шульга Іван Григорович відшукав архівні дані: за період з січня 1931 року до липня 1933 року населення нашої області зменшилося на 102058 осіб [2, арк. 4].

Трагедія Голодомору полягає передусім в тому, що він не був наслідком стихійного лиха, посухи або неврожаю, а став результатом навмисної політики більшовицького режиму. У своїх спогадах очевидці часто вказують причини, що на їх думку привели до голоду: «Це все через політику Сталіна. Навіть, коли покладали під дитину кусочок хліба, то все одно забирали. Арештовували за нізачо людей» [2, арк. 32]. «... Того року (1933) дуже вродила пшениця, але люди вмирали від голоду. Організм людей був настільки виснажений, що, поївши хліба, помирали» [2, арк. 26]. «Влітку-восени 1933 року був непоганий урожай зернових та інших сільськогосподарських культур. Але переважна більшість його була забрана державою у вигляді поставок. Тому на трудодень селянам майже нічого не заплатили. Переважна більшість їх залишилася без хліба. Це і стало причиною важкого голоду [3]. «В ті жажливі тридцять роки люди помирали від голодної смерті, хоч рік був і врожайний. У колгоспах вродили зернові, картопля та інші культури. Та, не дивлячись ні на що, «енкаведисти» приїздили до осель і відбирали від селян всі запаси зерна, картоплі і ввозили до колгоспних комор... У колгоспних коморах були тонни зерна, а люди пухли від голоду» [4, арк. 3]. «Весною 1933 року в нашому селі (Городоцький район, с. Бубнівка – А) вимерло дуже багато людей. Але в жнива був дуже гарний урожай. Навіть колгоспникам дали трішки зерна. Пам'ятаю, йдуть жінки працювати в поле з страшними опухлими ногами, не йдуть, а пересуваються» [5, арк. 9].

У записаних свідченнях найчастіше люди згадують про їжу, як сильно хотілося їсти, що у той час їстівне можна було приготувати. На жаль, в області траплялися випадки людоїдства та трупоїдства. Жажливі історії, що назавжди закарбувались у пам'яті, розповіли очевидці Голодомору. Зі спогадів жителів села Маків Дунаєвецького району: «Не було що їсти. Мама купила тарілку холодцю, в якому знайшли ніготь з великого пальця. У нас загинула кобила, і її за ніч всю забрали люди. Добували покійників і варили руки, ноги» [2, арк. 7]. «Люди казали, що одна жінка додому заманювала дітей, убивала, варила їх і їла. І вона не одна така була тут» [2, арк. 35]. «Одна бабка вбила своїх онуків і варила їх і з'їла, а кістки валялися на печі» [2, арк. 44]. Жителі Шепетівського району теж свідчили про людські злочини у голодні роки: «В селі Пиляї в

родині Рижих було троє дітей. Коли в хаті не залишилося нічого, що можна було покласти до рота, батьки вирішили з'їсти найменшенького сина. Та через деякий час знову голод став нестерпним. Тоді стали обмивати середущого. А старша дівчинка, перелякавшись, і, розуміючи, що колись черга дійде і до неї, втекла і притулок дали їй зовсім чужі люди. А батьків не врятувало ніщо, смерть забрала їх». [1, арк. 19]. «Біля комори жили чоловік з жінкою. Одного разу вони закликали до себе дівча. Вона була величенька з гарною косою. Вони її з'їли» [6, арк. 2]. «Одарка Кузьмова з'їла свого хлопчика, було йому три роки, але на той час нікому не було діла. Поділась дитинка, ніхто і не питав» [7, арк. 9]. Розповіла Мотрюк Фросина Омелянівна з села Плесни. «Був у неї молодший братик Вася. Одного разу прийшла Фрося з вулиці і побачила, що десь не видно Васі. Горіло в печі, перед вогнем стояв горщик. І раптом, дівчина здригнулась: з киплячого горщика виглядала дитяча ручка з простягнутими в гору пальчиками. Зварили і з'їли батьки свого Васю, а через кілька днів батько також помер з голоду. Фрося вижила, і до кінця днів своїх бачила в снах оту дитячу ручку, що спливала з кип'ячого горщика. Цього вона не могла простити ні батькові, ні матері» [4, арк. 2]. Спогад жительки села Лажева Старокостянтинівського району: «Траплялись у наших селах і випадки людоїдства. Якось до матері зайшла жінка з Ладиг і стала вихвалитись, що наїлась смачненької юшки, - вона зарізала і з'їла свого шестирічного сина і помішалась розумом, запропонувала: «Давай, Ганно, з'їмо твою Настю, адже двоє вже вмерли, а таке м'ясо солодке, такі добрі хрясточки». Злякалась мати і вигнала божевільну з хати» [8, арк. 2]. Жителька села Паньківці Старосинявського району засвідчила: «Під час Голодомору батько збирав на підводі померлих людей і звозив на кладовище. А там їх скидали по 20 чоловік в одну яму і засипали. Ті люди, що прикопували мерців, обрізали на них м'ясо і потім варили і їли» [9, арк. 3].

Однією з головних причин Голодомору вважається колективізація селянських господарств, державна політика ліквідації заможного селянства як класу, яка проводилася силовими методами. Із спогадів жительки села Старий Кривин Славутського району: «Ті, хто заганняв людей в колгоспи, були грубими, безграмотними холопами. А керували такою важливою державною справою. І люди відчували всі ті перегини на собі» [10, арк. 4]. Жителі сіл Дубище та Антоніни Красилівського району засвідчили: «Розкуркулювати почали ще в 1932 році. Спродували все майно, забирали навіть кожухи і тут же на подвір'ї і продавали. Куркулів висилали в Сибір, висилали і тих, хто відмовлявся здавати зерно». «Пам'ятаю, як голова сільради разом з активістами чекали нас вдома і затискали пальці нам, малим, у двері, щоб

признались, де сховане зерно. То я сховалась на березі і до ночі там сиділа, щоб не впіймали» [11]. Спогад жительки села Шуньки Білогірського району: «...ходили колективно від сільської ради зо чотири чоловіки з хати в хату і забирали все, що тільки можна було, до останнього рубчика обдирали; навіть били жорна, бо якщо заховав десь зерно, то все одно не змелеш. Пам’ятаю, як до нас йшли, то мама розібрали жорна і камінця положили на ліжку, покрили рядом і мене зверху посадила» [12, арк. 10]. Спогади жителів Шепетівського району: «По селі ходили бригади з своїх місцевих людей, забирали, що було в хаті. Також виганяли з хати, а самі вселялись, а хто не хотів покидати обійстя, то підпалювали хати, клуні» [7, арк. 2]. «Навіть забирали вишиті рушники, скатертини, рядна, щоб люди не могли їх на кордоні з Польщею обміняти на хліб» [7, арк. 10]. Отже, вступаючи до колгоспу, кожна селянська сім’я змушена була віддати весь свій сільськогосподарський реманент, худобу, навіть господарські будівлі. У селян відібрали найдорожче – землю.

Страх та безвихідь домінували у настроях українських хліборобів. Селяни розуміли, що за відмову вступити до колгоспу їх могли побити, залишити без житла, перетворити на жебраків, вивести за межі республіки, стратити [13, с. 68]. Проте важка праця в колгоспних господарствах не покращила матеріального становища людей, адже селянський труд у той час оцінювався доволі дешево. Із спогадів жителів села Маків Дунаєвського району: «Батько розповідав, що хто робив у колгоспі, тим давали по 200 г. хліба і юшки. Хліба давали по 200 г на працюючого, але точно врізати було неможливо, то за якихось 5 гр. кухаря мало не вбили. Варили мамалигу, інколи ячмінний суп, а в жнива юшку з бурячиння. І за ту юшку люди майже цілий день працювали в полі» [2, арк. 6]. «Мама ходила на буряки, їм вивозили бевку. Я бігав на поле, і мама наливала мені в мисочку, щоб ніхто не бачив» [2, арк. 31]. «Взяла мене мати на роботу в колгосп, і як не важко було там працювати нам, слабким, давали горохову юшку. Юшку ми пили, а горох складали у жменю і несли додому меншим братикам і сестричкам. Ще в колгоспі давали якусь макуху, від якої люди дуріли» [2, арк. 35]. «... У 9 років ходила пасти корів 15 штук за пиріжок, так хотіла їсти. Але сама не їла, тому що вдома ще є брат і сестра» [2, арк. 41]. «Люди, які працювали на полях, мали надію, що вони щось украдуть непомітно, щоб нагодувати сім’ю. А якщо помітять, що ти щось узяв, то тоді або розстрілювали або били великими палками і тоді вже тобі не вижити» [2, арк. 43]. Спогад жительки села Городище Шепетівського району: «...ціле літо ходила в колгосп на роботу, а в кінці року дали дуже мало зерна. Давали по 5 копійок на трудодень і 100-200 грамів зерна, а решту все вивозили державі» [4, арк. 3]. Свідчення жительки

Теофіпольського району: «Працювати заставляли всіх, не дивлячись навіть на дітей. 5 копійок за 3 дні – така була заробітна плата. А для цього заставляли носити торбинкою гній з ферми під Волицю-Польову. Якщо вдень залишалися дома, то вночі обов'язково треба було йти на роботу» [14, арк. 3]. Спогад жителів Красилівського району «Залишаючи вдома батька і братика з попухлими ногами, ми з мамою, а нас було четверо, йшли в колгосп на роботу. Там давали по дві тюльочки і кусочок кукурудзи. Намагалися вкрасти хоча б погнилого буряка, якого вдома варили» [11, арк. 2]. «Тим, хто працював в колгоспі давали порцію баланди і 200 гр. хліба. В колгоспі здихали коні і корови. Люди ходили на скотомогильники, вирізали шматки м'яса, несли до дому, варили і їли» [11].

В роки Голодомору становище селян у великій мірі залежало від місцевої влади. В окремих районах чи селах партійні керівники, голови колгоспів, голови сільрад все ж намагалися врятувати місцеве населення від голодної смерті. Так наприклад, на Славутчині за прояв людяності було звільнено 16 голів правління, 45 членів правління, 32 бригадири, секретаря РПК і секретаря РВК [15, арк. 10]. Сповідь вчителя з села Старий Кривин Славутського району: «Я брав участь у проведенні колективізації у Нетішині. Без кінця ми збирали в клубі людей, агітували, збирали бригадою у селі реманент та зерно. Такою була моя участь тоді в колективізації як сільського активіста. Бувало, не раз йшов зі сльозами на очах до людей. Йшов не зі своєї волі. Гнали нас. І кожен з нас, активістів, знав: якщо не піде, погано буде. Отож ми боялися. З острахом виконували заходи із питань колективізації... Я сказав про свою участь в колективізації, але не сказав ще того, що не брав ніколи в руки залізної палиці, з якою активісти ходили селом. Неприємно мені, вчителеві, було дивитись тоді на це. Та були такі, що з радістю ходили з цими палками, штурхаючи ними в дворах селян. Це були передусім комсомольці» [10, арк. 6-7]. Свідчення жительки села Серединці Шепетівського району: «Мій батько, Румак Флор Гнатович, в той час працював головою колгоспу в Серединцях. Батько все зробив для того, щоб люди менше страждали. В центрі села був великий панський садок, біля нього йшов великий рів. В цьому садку зробили колгоспну їдальню, варили їсти для колгоспників. Коли збирали жито, батько наказав у скирту з соломою заховати снопи з житом. Це жито молотили на муку і з неї пекли хліб. Їсти люди йшли у рів, щоб з дороги не бачили чужі. Колгоспний сторож не любив батька і доніс на нього. Батька посадили, але згодом випустили, тому що він піклувався про людей» [16, арк. 7]. Спогад жительки села Кутківці Чемеровецького району: «В колгоспі багато допомагав голова Дикунець Герасим. Він створив їдальню для працюючих,

для старих і дітей теж давав пайок, це дуже спасло людей, але за це його забрали, ніхто навіть не знав куди, а потім стратили. Через роки ми дізналися, що він загинув за те, що допомагав людям здолати голод» [17, арк. 20].

Таким чином, аналіз спогадів очевидців Голодомору на Хмельниччині підтверджують масштабність трагедії нашого народу в 30-х рр. XX ст. та її жахливі наслідки для наступних поколінь українців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галай В. А. Голгофа голодної смерті (пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. присвячується). Відділ освіти Шепетівської райдержадміністрації «Голодомор 32–33 рр. Україна пам'ятає» Мокіївська ЗОШ І-ІІІ ст. // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 29 арк.
2. Спогади очевидців с. Маків про Голодомор 1932–1933 років // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 48 арк.
3. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Кам'янець-Подільський та Новоушицький райони // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008.
4. Стецюк Л. О. Свідчення, спогади очевидців і свідків про події голодомору на Хмельниччині. Пліщеньська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Шепетівського району // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 5 арк.
5. Дубина П., Загородній В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Городоччина // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 11 арк.
6. Матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. с. Терешівці // архів ДІКЗ «Межибіж». – 4 арк.
7. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Шепетівський район // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 30 арк.
8. Гринчук Л. О. Спогади про Голодомор 1932–1933 років, записані в селі Лажева Старокостянтинівського району, Хмельницької області у 2008 році // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 4 арк.
9. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Старосинявський та Полонський райони // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 17 арк.
10. Яцюк М.С. Поклинемо, пам'ять у свідки... Творча група вчителів історії «Пошук» Нетішинської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 12 арк.
11. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Красилівський район // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 28 арк.
12. Начичко С. В. Трагедія Голоду 1932–1933 рр. Білогірський рай методкабінет. Робота пошукового загону Юровецької ЗОШ І-ІІІ ст. // архів ДІКЗ «Межибіж». – 12 арк.

13. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький – 2008. – 218 с.
14. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Теофіпольський район // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 20 арк.
15. Шатохіна Н., Яцюк М. С. Голодомор 1932–1933 років на Славутчині // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 15 арк.
16. Румак В., П'янтківська Л. Л. Минуле стукає в наші серця (виставка-огляд «Україна пам'ятає». Відділ освіти Шепетівської райдержадміністрації // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 10 арк.
17. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр.: Чемеровецький район // архів ДІКЗ «Межибіж». – 2008. – 23 арк.

В. І. Муляр

(м. Старо-Костянтинів, Хмельниччина)

ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАС

Із сивої давнини до наших днів народи творять свою історію. Для українського народу – і на сході, і на заході – двадцяті, тридцяті, сорокові, ще й п'ятидесяті роки ніби цивілізованого ХХ ст. – це епоха нечуваного в нових часах геноциду. Окупанти різного походження намагалися стерти гордий народ із лица землі, залишивши замість нього заляканого, зацькованого, нездатного на вільну думку раба.

Українська нація, починаючи ще з XVI ст., була серед європейських народів найреволюційнішою, здатною на найгероїчніші ратні подвиги та найбільшу самопожертву в ім'я свободи і волі. В Європі не було країни, яка б пережила протягом останніх п'яти століть стільки повстань та воєн, скільки їх відбулося в Україні. Не було землі, народ якої так вперто, і, незважаючи на велетенські жертви, гідно піднімав би прапор змагань за незалежність – як українці.

Ленінський декрет від 5 вересня 1918 р. про червоний терор розпочав ланцюг страшних терористичних актів і нелюдських злочинів проти власного народу.

Ось лише один з епізодів цієї віковичної героїко-трагічної боротьби. Зокрема, у 1921 р. офіційне більшовицьке джерело повідомляло: «Протягом 1919–20 року зі зброєю в руках проти нас виступило на Україні, в різний час і в різних містах, понад мільйона повстанців. За цей час повстанцями і

партизанами вбито сто сорок тисяч червоноармійців, чекістів, комуністів і працівників продовольчих установ та загонів. За цей час органами ЧК і особливо відділами військових частин, лише за офіційними даними, розстріляно понад чотириста тисяч повстанців та їх посібників, і все-таки з весною 1921 р. ми маємо нову хвилю повстань».

Українські національно-визвольні повстанські загони вели боротьбу за життя нації, саме за життя і гідне існування.

ХХ ст. принесло Україні цілу низку найболючіших трагедій і криз. Окрім війн, найжахливіші з них – голодомори, що з чорною підступністю повторювались кожних 10–13 років: 1921–22; 1932–33; 1946–47 рр. Вони нещадно викосили загалом більше як 10 мільйонів людських життів: дітей та дорослих. Це коїлось у так званому соціалістичному суспільстві, що за офіційними документами партії і держави, вважалось, розвивається на основі блискучих закономірностей, за геніальними накресленнями вождів.

З усіх трибун вони цинічно наголошували, що у держави більшої турботи немає, ніж піклування: «Все во имя человека, все для блага человека».

Держава за своїм призначенням має керувати процесами, що в них відбуваються.

Голод, як одне з явищ соціальних криз не може бути поза впливом держави, навпаки, в керованому суспільстві голодоморні події перебувають під контролем держави, отже вона за них цілком відповідальна.

В Українському радянському суспільстві голод повною мірою залежав від політики, здійснюваною тоталітарною державою щодо народних мас, передусім селянства – годувальника всього суспільства.

Голод в Україні був геноцидом та етноцидом, це була грандіозна акція по упокоренню і знищенню української нації. Однак він був лише частиною сталінських заходів, метою яких було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу.

Голод підірвав основу, корені українства, як і руйнування церков, розкуркулення найбільш працьовитих селян та примусова колективізація. Власне розкуркулення і колективізація, зі спогадів очевидців, є основними причинами голоду.

Кампанію більшовицької влади проти так званого куркульства треба розглядати як спланований геноцид українського хліборобства, який не тільки розколов українське село, а й остаточно відкрив дорогу для голодомору. Він повинен був поставити нашого хлібороба на коліна не лише власне в Україні, але й на всіх українських етнічних територіях – у першу чергу на Кубані, Ставрополі, Воронежчині, Поволжі, Казахстані...

Саме під приводом невиконання хлібозаготівель на Кубані Москва 14 грудня 1932р. заборонила українізацію там. А наступного дня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову, підписану Сталіним та Молотовим, про негайне призупинення українізації на Далекому Сході, в Центрально-чорноземній області й Казахстані.

Треба погодитись зі словами американського дослідника Чемберлена, що Радянський уряд послуговувався голодом, як засобом національної політики в безприкладних розмірах, щоб знищити тих, що ставили опір його політиці

Щоб виконати непосильні плани хлібоздачі, поставлені перед Україною, апарат КП(б)У почав стягувати з українського села весь хліб, навіть посівний матеріал, внаслідок чого навесні 1932 року почався голод але більшовицька влада не припиняла експорту зерна, який практикувався лише для того, щоб справити за кордоном враження про достатню кількість хліба в Радянському Союзі.

Повселюдно здійснювались подвірні обшуки з конфіскацією, крім хліба, будь яких запасів їжі. Конфіскація подавалась як кара за куркульський саботаж хлібозаготівель.

А ось і документальне підтвердження – постанова політбюро ЦК КП(б)У № 3 «Про хлібозаготівлі в Старокостянтинівському районі 6 січня 1932 року»:

1. За незадовільне керівництво хлібозаготівлями, недостатню мобілізацію мас і недостатній натиск на куркуля, бюро Старокостянтинівського РПК оголосити догану

2. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за надсилку сілбрадам розпоряджень про встановлення твердих завдань куркульським господарствам на основі відсоткового вилучення з валового збору, що призвело до залишення у куркулів значних запасів хліба, за неорганізацію належного натиску на куркуля лінією райвиконкому – голові райвиконкому т. Сарані оголосити догану та зняти з роботи.

3. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за відміну розпорядження про опечатання жорен, за потурання потайному перемолу – голові районної КК т. Вальцеріку оголосити догану та зняти з роботи.

4. Бувшому уповноваженому ЦК т. Довгому за невжиття заходів по організації хлібозаготівель, за те, що не реагував на опортуністичні дії райвиконкому, не забезпечив боротьби з потайним перемолом оголосити сувору догану з попередженням.

Затвердити на члена колегії Наркомгоспу т. Носалевського.

В міру того, як посилювався голод, падала споконвічна моральність.

Люди прагнули одного: вижити за будь-яку ціну, будь-яким способом.

Час неблаганний. Все менше і менше залишається в живих свідків геноциду – голок осту, ті, хто помер, забирають з собою у могилу часто унікальні свідчення про трагедію початку 30-х років ХХ ст.

А ось свідчення місцевих очевидців тих часів: Шнурик Василь Іванович, 26 грудня 1915 року народження; Шнурик Марія Петрівна, 22 березня 1921 року народження; Місце запису: м. Старокостянтинів, вул. Бакінських Комісарів, 26.

Шнурик Василь Іванович: «в 30-ті роки батько наш вступив в колгосп примусово. Весь реманент ми здали також: забрали воза, сани, культиватора, молотилку, забрали засіяне зерно. Ми мали 12 га поля – забрали в колгосп. Тому в 1932–1933 році мій батько був в колгоспі, ремонтував вози і мене також взяли до колгоспу, посадили на коні, де я проробив так до 1935 року. У ці роки тим, хто робив у колгоспі, давали 900 г зерна на трудовні (пізніше давали по 4 кг), а тим, хто не був в колгоспі, не давали нічого і люди пухли, йшли пастися на поля.

У нашій родині була корова, гонили її в череду. А череду пас мій дядько. Люди йому платили хто чим мав: моя мама давала 4 картоплини, то дядько казав: «Не знаю, чи до вечора доживу, бо не всі так дають їсти, як ви». Ми мали клаптик городу, наші мама займались лише городом, садили картоплю лушпинням, носили продавати щавель військовим. Мама продавала з городу все, бо була велика сім'я, і треба було ще заплатити податок. А дерев не садили, бо за них треба було платити гроші, за кожне дерево. Батько ходив ловити рибу таємно, щоб ніхто не бачив. Був накладений податок, хто його не виконував, то приходили додому та шукали зерно. Приходили свої люди, не найманці, приходили без зброї, але з залізними щупами-палками. Протикали ними все. Сховати нічого не можна було ніде. Навіть землю протикали, щоб ніхто нічого не закопав. В ці роки виселяли людей. В Райісполкомі був двір, на нього приводили винуватих людей і відправляли на станцію, а куди далі не знаю. Дітей забирали, а старших на север (так нам казали). Бувало, що люди заявляли на інших сусідів з тією метою, щоб не приходили до них, так відтягували час».

Шнурик Марія Петрівна: «в роки голоду я жила з родиною в с. Миролубне. Батько мій працював в колгоспі, в кузні. Хоча я малою була, але помню, що дуже тяжко нам жилося в ті часи. Хоч і мали ми корову, але їсти не було нічого. Перед цим роком був урожай картоплі, і її закопували в ями, а в 1932-1933 рр. з тих ям брали померзлу і з крохмалю жарили щось похуже на млинці. В справунку нічого не було, бо приходили люди і

проштірковували кругом все, не сховаєш нічого. Даже квасоллю під стріхою забирали. До нас мало ходили, бо батько робив в колгоспі. Ми, діти, бігали в ліс, збирали слимаки і їх їли, рвали пшінку (рослина з жовтими листочками, похожа на латаття) і мама варила, збирали гриби. Мама ходили в місто і міняли все, що можна у міняйлів. Помню, як мама поміняла дуже красиву скатерку на відро картопель. До цієї пори пам'ятаю цю скатертину, яка вона була. Казали мама, що і на холодець можна було виміняти, але там були дитячі пальчики, то вона не поміняла, а взяла картоплю. Кидала дві картоплі у каструлю, потім трошки молока, щось зеленого і таке було їдло. Дуже помню ще таку історію з того часу, ми пішли гратися і попали на кладбіще і я впала в яму, а там був мрець не закопаний, бо не мали сили закопувати. Хоронили померлих без батюшки, привозили і кидали в яму, або копали одну яму і вниз, вбік, таку нішу і так ховали. Собаки гризли руки, якщо не глибоко були закопані мерці. То мене мама після того випадку десь возила до баби, бо я злякалася і не пускала гратися. Більше нічого не помню, бо була мала.

Булич (Здихальська) Анна Давидівна, 26 грудня 1915 року народження. Місце запису: м. Старокостянтинів, вул. Чапаєва, 4а. «Голод 1932–1933 рр. я пам'ятаю добре. Народилась і жила я під час голоду в місті, по вул. Заславській. На той час мені було років 7 чи 8. Сім'я в нас була велика. Батько, мати і семеро дітей. Жили ми бідно. Землі в нас було мало, але була корова. Завдяки їй ми і вижили. Все, що росло городі, в садку, обкладалось податком. Навіть на корову треба було здати податок маслом.

По хатах ходили якісь люди, по два – три чоловіки. Ширили у хатах, шукаючи зерно чи продукти.

Коли заходили до хати, то відразу питали, чи записані у колгосп, і чи сплачений податок. Були люди, які не були записані у колгосп, тоді, ці «представники влади» вели себе зухвало. Виганяли хазяїв з хати і вимітали все. Забирали зерно, картоплю, муку, хліб і навіть одягу: рядна, подушки і худобу також: коні, корови, свині та птицю. Людей, які не хотіли записуватись у колгосп заарештовували та виселяли.

Мої батьки були записані у колгосп, тому корови в нас не забрали. На роботу у колгосп, крім батьків ходили ще дві старші сестри. Були голодні, працювали дуже тяжко, бо все треба було робити вручну. Там їх годували один раз в день, давали якусь баланду.

З колгоспу нічого не можна було вкрати, а коли хтось умудрявся щось приховати і взяти додому, то їх, якщо спіймають, засуджували до 3-х чи 5-ти років.

Старі люди і діти, які не ходили в колгосп, пухли з голоду. Коли я

опухла, то думали, що я не виживу. Та знайшлися добрі люди, які забрали мене до себе в найми. Вони були військові. Я там доглядала троє дітей. Вони були уже добрі люди, то я, переживши в них голод, залишилась в них служити. Прожила я в них 6 років.

В той час люди дуже вмирили. Зимою вмирало якомсь менше людей, а весною почали вмирати масово. Коли розтанув сніг, тоді почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. А, як зазеленіла трава, викопували коріння, їли листя та бруньки. Їли все, що було, і кульбабу, реп'яхи, кропиву, квасець і, навіть, кінський щавель. Та все одно люди вмирили, виповзали з хат і вмирили під парканами, на дорозі, падали, як мухи. Вмирили цілими сім'ями. Бувало, що вмирили батьки, залишались діти, то їх відправляли в приют. Голод тривав до самих жнив.

Спочатку люди ділились, що було в них приховано з продуктів, але потім кожен дбав лише про себе і свою сім'ю, аби вижити.

Неможливо розповісти весь цей жах, який ми пережили. Я бачила і пережила цей страшний голод. Зараз я щаслива, в мене троє хороших дітей, дочекалась 7 онуків та 4 правнуки. І я рада, що на їх долю не випало таке тяжке випробування».

Сковира Дарія Василівна, 18.03.1915 року народження. Місце запису: м. Старокостянтинів, вул. Воровського, 5. «Батьківська хата родини Дарини Сковири стоїть на мальовничому правому березі, де чепуряться гурт кучерявих верб та струнких осокорів, що неначе йдуть вмитися до студених вод річки Случ.

В нашій сім'ї було восьмеро дітей. Була своя господарка: 2 коней, упряж, плуг, віз, рало та інше, що потрібно для обробітку землі. А в 1931 р. все забрали, навіть клуню розібрали а з того матеріалу зробили конюшню в колгоспі. Батько наш додому прийшов з одним батіжком.

В нас на «юридиці» жив один чоловік, що закопав бочку ячменю, а як узнали, то прийшли викопали і забрали, а того чоловіка засудили і відправили в Проскурів. Звали його Олександр.

Заставляли йти в колгосп, а хто не хотів йти, тих обкладали високими податками, які виконати було неможливо. От тоді і ходила команда виконавців на чолі з головою сільської ради Цибульською, та все вирощене відбирали і вивозили, якщо знаходили жорна в людей, то розбивали їх.

Коли вони обходили хати, то ніяких документів ніхто не показував, ходили без озброєння, може й мали якого пістолета, я не пам'ятаю.

В 1933 році я була замужем, то ходила в колгосп на роботу, там вже заробила 32 кг зерна, трохи ячменю, трохи пшениці. Головою колгоспу був

Черниш, до нього керував колгоспом дядько Тишко, який був доброю людиною, але його засудили, мабуть за те, що дружина в нього була полькою.

Мій дід дав моїй мамі близько двох пудів гречки, вона розложила її на печі, щоб просушити, коли прийшли виконавці, то вимели з печі все.

Людям було важко, взяти не можна було на полі нічого, лановий їздив по полях і дивився, щоб не крали.

Були ще такі люди, яких не брали в колгосп, їх називали третьою групою (глитаї), вони були приречені на голодну смерть.

Люди були обезсилені, в них були опухші ноги, під час роботи в полі поставили кілька стовпів та на них казан, в основному мішали воду з мукою, добавляли лободу, черемху, ще якийсь бур'ян варили і так їли.

Помирали в основному в 1932–1933, як хто крепший, то й дотягував до весни 1933-го. Якщо помирали рідні, і більше не було нікого, то дітей забирали в приют. Я не пам'ятаю, де в місті був приют. Ходили такі слухи, щоб діти не ходили самі, тому що пропадали. В місті був Торгсин, в якому можна було виміняти одержу, всякі хатні речі на харчі, розмішений цей Торгсин по вул. Грушевського (сьогоднішня назва), за старим універмагом.

Люди виживали хто як міг; вкопували гнилу картоплю, сушили на муку, а тоді з неї пекли білини. Якщо вдавалося знайти буряк, то з нього варили чай, трохи добавляли молока, який цей чай тоді був добрий. Вдома в нас була корова, яка нас фактично й спасала.

Дуже багато дітей вмирало, та людей, яких хоронили біля єврейського кладовища і ложили їх попід ряд. Я пам'ятаю, як було багато могил між районною державною адміністрацією та банком, але ближче до банку.

Важко згадувати ті часи, багато людей помирало».

Бовкун Василь Павлович, 1916 року народження. Місце запису: м. Старокостянтинів, вул. Орджонікідзе, 53. «Народився в с. Мала Шкарівка. В сім'ї було шестеро дітей. Батька не пам'ятаю, і не знаю де він загинув. Під час голоду в сім'ї померло п'ятеро дітей. Залишився я з матір'ю двох. Школу мусив покинути і найматися до хазяїна. В хазяїна пас худобу, жив в його клуні. Годував хазяїн добре, що їв сам, то давав робітникам. Можливо через це я й залишився в живих. Потім був змушений піти працювати в колгосп. Працюючим в колгоспі давали їсти. Я ходив на буряки. До обіду потрібно було обробити 2 сотки буряків. На обід давали черпак баланди, а на вечерю – пів черпака. Цю баланду я носив додому мамі, вона її якось розварювала і так ми жили. Але мама все одно померла. Так в дев'ять років я залишився сиротою, без батька і матері.. Школу давно прийшлося покинути, тому що треба було виживати.

В колгоспі працював там, куди посилали – на буряках, біля худоби, пас коні, лошата. Ввечері після роботи давали один стакан муки.

Причин голоду 1932–1933 рр. не знаю. А по селі ходили активісти, командами по 5–6 чоловік. Ходили вдень, але як приходили – то забирали все, що бачили. В мене залишилися чисті зошити, книжки після школи, то їх забрали, бо в мене не було що більше забирати.

В полі, як пас коні, то старався збирати колоски, але ці зернята додому боявся нести, жував їх там, на полі. Хто мав в господарстві корову, той молоком рятувався. Люди сушили листя липи, берізки польової, розтирали, а потім додавали їх до їжі. Кожен виживав, як міг, одне одному ніхто не допомагав. Мій дядько жив краще, ніж я, але мені нічим не допомагав.

В 18 років я пішов до лав Радянської армії. Служив в Ленінграді, був в Естонії, воював на Фінській війні, потім на Великій Вітчизняній війні.

Після війни працював в колгоспі, жив в селі Попівці. Зараз живу в сім'ї дочки в Старокостянтинові».

Здихальська Марія Давидівна 1920 року народження. Місце запису: м. Старокостянтинів вул. Орджонікідзе. «Я народилася в місті Старокостянтинові. Сім'я наша була великою, крім мене було ще три сестри і два брати. Голод пам'ятаю. Мені було 10 років. Мама брала мене на буряки. Ходили в колгосп на роботу щоб вижити. Землі в батька було мало, тому не було що ховати. Деякий час жила коло сестри. В хаті був холод і голод, тому до нас ніхто не приходив і нічого не шукав. Корови в нас не було, а в кого і була то їх обкладали налогами, і худобу відбирали. Голодували найбільш ті, хто не мав свого господарства, землі. Наша рідня була бідна. Мама жила коло мачухи, брат батька був сліпий. Їли все що знаходили. На весні ходили збирали лісовий щавель.

Їли бур'ян. Чай пили з сіллю. На той час грошей ніхто не давав, ходили і міняли лахи на молоко, хліб. В місті був страшніший голод, ніж в селі. Колгоспні поля, комори з хлібом охороняли сторожа. Після того як з полів був позбираний урожай, дозволяли людям йти підзбирувати все те, що залишилось. Люди ходячи помирали від голоду.

Отак і жили-було страшно. Не дай Бог вам бачити і пережити таке.

Голокост мав на меті насамперед не допустити спалаху національно-визвольної боротьби українського народу, його чергової після 1917–1920 рр. спроби здобути власну незалежну державу. У колі тодішніх партфункціонерів цього не приховували. Постишев, якого Сталін призначив на найвищий партійний пост на Україні (мав стати «Главголом» головнокомандуючим голодом), на виступі на з'їзді 1934 р. наголосив: «Украинский голодомор 1933

года был годом поражения украинской национальной контрреволюции. Партия проделала гераклов труд по ликвидации националистических элементов на Украине». Варто підкреслити, що виморювання українського селянства голодом з волі тієї ж партії проходило одночасно із знищенням української інтелігенції.

Українських селян кістлявою рукою голоду змусили вступити до колгоспів, які гарантували тоталітарній державі полегшену експлуатацію сільських трудівників і жорстокий контроль над усіма сферами їхнього життя.

Голодомор не є історичним минулим, а залишається чорною діркою в соціально-демографічній структурі населення сучасної України.

Страшні голодомори в Україні в 20–30-х роках виявилися не останнім випробуванням на виживання нашого народу. Оскільки світ і надалі залишився глухим до цієї голодної катастрофи, то вона повторилася після Другої світової війни...

А чи пам’ятаємо ми і те, що в 1946–47 рр. в Україні не повторилася трагедія в масштабах 1932–33 рр. тільки тому, що нас врятувала Західна Україна, де ще не було колгоспів, і селянин – одноосібник мусив також виконувати доведений йому план хлібоздачі, а лишками своєї продукції ділився по-братськи не лише з українцем з Наддніпрянщини, але чим міг, тим допомагав і росіянину і білорусу... Ми не маємо права про це забувати».

Ісаак Вайншельбойм, який жив і працював у Старокостянтинові, згадує в своїй книжці «Старокостянтинівські новели» першу адвокатську справу, яку він вів у нашому місті. Судили трьох жінок, які, нібито, вкрали колоски. Жінки їх збирали на вижатому полі перед тим, як його мали орати. Вони навіть не могли собі уявити, що роблять щось дурне. В поле їх привело злиденне життя. У всіх були малі діти, яких треба було годувати, а одна була вдовою солдата, який загинув на фронті. Жінок покарали, засудивши на п’ять років таборів. Так держава «піклувалась» про людей і впроваджувала у життя «Закон про п’ять колосків» [1, с. 276].

В суспільстві повинна діяти диктатура справедливості. Кожній людині, яка робить добро, – виплата добром і навпаки: за зло – *справедлива кара*.

Для згуртування української нації надзвичайно важливе духовне відродження. Вшанування багатомільйонних жертв голодоморів і репресій кількох поколінь співвітчизників, про яких більше ніж півстоліття мовчав тоталітарний режим.

Нам необхідне повне усвідомлення того, що відбулося з попередніми поколіннями українців. Це неможливо без правдивого, всебічного дослідження історичних фактів, хто б їх не висвітлював раніше і нині. Головне – повна і

всебічна об'єктивність. Ми повинні позбутися фальсифікацій і кривотлумачень нашої історії, як це зробили інші європейські нації

Нині ми живемо в незалежній українській державі. Маємо українську Конституцію, яка гарантує права і свободи громадян. Українська держава вищою цінністю проголошує людину, громадянина з усіма його чисто людськими потребами. А щоб реалізувати намічене, ми повинні повсякчас думати і запитувати себе чи правильно ми робимо в нашій державі. Боляче дивитись на ветеранів, які шукають на смітниках шматок хліба, коли масово закриваються бібліотеки, музеї, музичні і освітні заклади.

Коли талановиті люди в пошуках кращої долі покидають Україну. Найстрашніше те, що під впливом анти культури, багатьох негативних факторів українці не можуть відтворити нормальне здорове потомство. Тобто комунорадянський геноцид пустив таке отруйне коріння, що для оздоровлення дерева нації нам слід ще довго і довго працювати.

Щоб все це перебороти – треба всім нам ще раз задуматися, що не хлібом єдиним живемо, що більші і важливіші цінності – наш національний дух, наша совість, наша Україна. І що найвищою самодостатньою метою нації і нашої незалежної української держави має бути високосвідома, високодуховна і фізично здорова людина. Тому маємо зробити для спасіння самих себе.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вайншельбойм И. А. Повести. Эссе. Рассказы и очерки. Шепетовская межрайон. тип., 2006.
2. Володимирів Б. Легенда для нових борців. – Вид. 2-ге. – Лeticів, 2006.
3. Голод на Поділлі. Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський, 1993.
4. Костюк А. Парвус, Ленін, Троцький і Голодомор або Організація жовтневого перевороту 1917 року – передумова тоталітарного режиму, терору, голодомору 1921–1923 рр. – К. : МАУП, 2005.
5. Завальнюк К. В. Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – Літин, 2005.
6. Записи Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Вип. 2. – Праці молодих науковців та аспірантів. – Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. – 159 с.
7. Сергійчук В. Як нас морили голодом. – Вид. 2-ге, доп. – К. : Українська вид. спілка, 2003.
8. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 1; 2-ге вид., – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2005.

9. Український голокост 1932– 1933 : Свідчення тих, хто вижив. – Т. 3. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006.

В. А. Нестеренко,
*кандидат історичних наук
(м. Кам'янець-Подільський)*

ГОЛОДОМОР ТА ЕТНОЦИД УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ У 1930-ТІ РОКИ

Жахливий Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі супроводжувався широкомасштабними репресіями радянської влади проти українських освітян, науковців, діячів культури, краєзнавчого руху. У гуманітарних науках така політика характеризується як «етноцид». Фактично це була частина загальної антиукраїнської політики тодішньої сталінської влади, що була спрямована на знищення не тільки селянства, а й національної інтелігенції.

У своїй роботі автор ставить собі за мету висвітлити та проаналізувати основні напрями радянського етноциду щодо українців Поділля у 1930-ті рр. Для досягнення цієї мети слід вирішити завдання: прослідкувати репресивні дії каральних радянських органів щодо української інтелігенції регіону; простежити процес «чисток» культурно-освітніх закладів (бібліотек, музеїв, сільбудів, хат-читалень тощо) від українських книг, часописів, експонатів.

Проблему етноциду українського народу у міжвоєнний період вже розглядали у своїх працях чимало дослідників. Особливо слід відмітити роботи В. Даниленка, Г. Касьянова, Ю. Шаповала [1]. У своїй праці ми вже частково проаналізували наслідки сталінської національної політики на Поділлі [2]. Однак у теоретичному аспекті це питання ще не було піднято в українській історичній науці. Джерельною базою роботи є передусім, маловідомі для широкого загалу дослідників документи архіву СБУ по Хмельницькій області Державного архіву Хмельницької області, матеріали періодичної преси.

Перш ніж перейти до розкриття теми коротко охарактеризуємо етнонаціональну ситуацію на Поділлі в період так званої політики «українізації». За офіційними радянськими відомостями подільські округи (Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Вінницький та інші) були серед найбільш українізованих в УСРР. Цьому сприяло те, що переважну більшість населення складали селяни (понад 90%), які завжди виступають носіями традиційної етнічної культури. У Кам'янці-Подільському, Вінниці залишилися

чимало учасників Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які повірили більшовицьким гаслам і продовжили працювати у навчальних та культурницьких закладах. Серед них особливо слід відзначити біолога Н. Гаморака – колишнього військового прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, Зборівського повітового комісара ЗУНР О. Мельника, голову Української народної партії М. Баєра, активного провідника автокефального церковного руху професора І. Любарського та інших. Працівники відділів освіти, частина місцевого державного апарату знаходились на націонал-комуністичних позиціях і активно втілювали у життя проголошені НКО УСРР українізаційні заходи. Їм сприяло також і те, що багато учасників революції в Галичині, які не бажали повертатись до Польщі, залишилися працювати у різних навчальних закладах та установах Поділля Так, головою Кам'янець-Подільської окружної комісії з українізації був активний діяч Західноукраїнської революції В. Гоца.

Варто також відмітити, що Подільський край у міжвоєнний період розглядався керівниками Радянського Союзу як форпост соціалізму на кордоні СРСР із Польщею та Румунією і повинен був стати зразком для тих українців, які проживали за межами УСРР. Крім того, Кам'янець-Подільський мав значний науково-педагогічний потенціал. Він поряд із Києвом, Харковом, Одесою та Катеринославом входив до числа п'яти найбільших науково-освітніх центрів Радянської України [2, с. 36].

При всій непослідовності та прорахунках політики «українізації» слід визнати, що вона сприяла національній самоідентифікації подільського селянства, підняла значення української мови, літератури, мистецтва. Проте, ставлення мешканців регіону до цієї політики було неоднорідним. Аналіз офіційних документів, спогадів дає підставу стверджувати, що на Поділлі сформувалось три підходи щодо визначення її ролі та сутності. Головною рушійною силою радянської «українізації» були співробітники місцевих відділів наросвіти. З 1920 р. цей Наркомат контролювався колишніми «боротьбистами», що викликало велике незадоволення з боку російських більшовиків. За своєю ідеологією вони були націонал-комуністами – ультралівовою течією в українському національному русі. Майже однакові погляди на вирішення соціальних питань привели їх до угоди з більшовиками, але вони зовсім по-іншому дивились на шляхи вирішення національного питання в Україні. Вітали цю політику селяни, вчителі, які саме з 1923 р. поступово почали переходити до підтримки радянської влади.

Лави противників політики «українізації» на Поділлі складали передусім керівники державних та адміністративних установ, співробітники

прокуратури, суду, міліції, ГПУ, інших адміністративних органів. Як правило, це були росіяни або євреї, які вважали політику «українізації» тимчасовим маневром влади, тому всіляко її саботували. Нарешті, негативно, (але із зовсім іншої причини) до національної політики КП(б)У ставилась невелика частина дореволюційної української інтелігенції. Вона наголошувала на нещирості національної політики більшовиків, критикувала її за ідеологізований адміністративний характер.

У 1920-ті рр. культурно-освітню ситуацію на Поділлі визначали саме націонал-комуністи, які домінували у місцевій періодичній пресі. З одного боку, вони часто різко критикували «русотяпів», які відмовлялись відвідувати курси з українознавства, а з іншого – тих осіб, котрі виступали проти принципу «пролетаризації» культури і наполягали на збереженні в першу чергу традиційного українського мистецтва, літератури тощо.

Початок форсованої колективізації у 1929 р. супроводжувався змінами у національній політиці радянської влади. Вони відкрили шлях до етноциду українців. Відновились арешти відомих українських науковців, працівників культури. Шляхом репресивних дій влада намагалась остаточно зламати опір української інтелігенції, щоб вона не підняла голос на захист пригнобленого форсованою колективізацією селянства. Так, улітку 1929 р. у Кам'янці-Подільському було заарештовано видатного історика Поділля, одного із фундаторів міського музею Ю. Сіцінського, секретаря місцевого наукового товариства при ВУАН Ю. Філя, колишнього керівника Подільської «Просвіти» Є. Кондрацького та ще кількох науковців [3, арк. 19]. У Вінниці 1929 р. було репресовано керівника Кабінету виучування Поділля В. Отамановського, у Тульчині голову місцевого наукового товариства красназнавця І. Зборовського тощо. Арешти відбулись і в інших районах краю.

Вибір заарештованих осіб був не випадковим. Це були відомі у регіоні люди, які мали великий авторитет серед селян та інтелігенції. Вони фактично символізували традиційну українську культуру та науку. Такими заходами влада чітко давала зрозуміти всім, що починає справжню війну не тільки з українським селянством, а й з усім українським народом.

У 1929 р. припинили свою діяльність наукові товариства у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Тульчині, була ліквідована науково-дослідна кафедра при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, розпущено більшість красназнавчих осередків та організацій. Ці заходи призвели до занепаду історичних, мовознавчих, географічних, педагогічних, літературознавчих та інших науково-красназнавчих досліджень. Етнографію почали називати «націоналістичною наукою». Таким чином влада намагалась

змінити історичну етнічну пам’ять українців. Характерно, що проводячи арешти серед вчених старшої генерації, центральна влада поки що не використовувала репресій щодо націонал-комуністів. Мало того, вони самі час від часу брали участь у їх шельмуванні!

Одночасно із репресіями проти гуманітарної інтелігенції розпочались арешти і серед працівників аграрного сектору. Органи ГПУ сфабрикували справу так званої української філії «Трудової селянської партії». Всього у цій справі в УСРР було заарештовано 142 особи: відповідальних працівників в галузі сільського господарства, співробітників кооперативних закладів, викладачів аграрних вузів. Так, 18 грудня 1930 р. був заарештований доцент Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СПІ) І. Олійник – автор багатьох робіт про кооперативне будівництво в сільському господарстві. 12 вересня 1931 р. він був висланий до Казахстану, де захворів на тиф і згодом помер [4, с. 149]. Згодом заарештували ще кількох викладачів СПІ.

Матеріали радянських часописів свідчать про те, що далеко не всі науковці беззастережно підтримали насильницьку форсовану колективізацію сільського господарства та ліквідацію непу. Так, В. Геринович (колишній ректор Кам’янець-Подільського Інституту Народної освіти (ІНО) у своїх роботах про природні виробничі сили Кам’яниччини використовував тези М. Бухаріна, професор В. Живан у своїх дослідженнях не писав нічого позитивного про колективізацію, а викладач педології А. Будко на лекціях відверто говорив, що «ми будуємо соціалізм, згораємо на роботі, а що маємо – тільки ідею» [5, с. 33]. Окремі викладачі справедливо вважали, що політика «військового комунізму» та політика «ліквідації куркульства як класу» ідентичні. Можна стверджувати про те, що значна частина викладачів вищих та середніх навчальних закладів Кам’янця-Подільського (як і деяких інших міст УСРР) негативно ставилась до заходів радянської влади щодо проведення форсованої колективізації сільського господарства, проте їхня опозиційність обмежувалась виключно розмовами і не переходила у практичну площину.

Незважаючи на це, наприкінці 1932 р. на Поділлі розпочались арешти освітян у справі так званої «Української військової організації» (УВО). Керівником міфічної організації оголосили колишнього наркома освіти УСРР О. Шумського – головного провідника політики «українізації». Розпочався новий етап українського етноциду. На цей раз, репресії спрямовувались проти націонал-комуністів: колишніх «боротьбистів», «незалежників», усіх тих, хто знаходився на подібних позиціях. Російський більшовизм нібито брав своєрідний реванш за тимчасовий відступ у 1920-х рр.

У приналежності до міфічної «УВО» було звинувачено багатьох

галичан. У грудні 1932 р. – на початку 1933 р. органи ГПУ заарештували багатьох вчених – вихідців із Західної України. У тому числі – колишніх професорів Кам'янець-Подільського Державного українського університету та ІНО: Н. Гаморака, В. Гериновича, Ф. Кондрацького, О. Мельника, асистентів А. Добуша, А. Марценюка та інших. Згодом на підставі свідчень заарештованих було затримано ряд інших викладачів вишів та співробітників науково-дослідних установ. Матеріали слідства, що тривало майже рік, складають два великі томи. Вони вражають тими «зізнаннями» та обвинуваченнями, які зводили на себе і один на одного заарештовані науковці. Без сумніву, каральні органи застосовували щодо них жорстокі тортури [6, арк. 7-11]. Підсудні змушені були зізнаватись у фантастичних найстрашніших злочинах. Так, В. Геринович «свідчив», що ще в середині 1920-х років у Кам'янець-Подільському СГП діяла підпільна контрреволюційна група, до якої нібито входили професори О. Мельник, І. Олійник, М. Геращенко, О. Полонський та інші; що Кам'янецьке наукове товариство займалось виключно націоналістичною роботою та через Вінницьку контрреволюційну організацію на чолі з О. Севаст'яновим підтримувало ворожі контакти з Києвом тощо. Найбільшою знахідкою для слідчих стали свідчення асистента інституту технічних культур А. Марценюка. Не витримавши тортур, він обмовив багатьох своїх колег і заявив, що контрреволюційні осередки в Кам'янці-Подільському діяли начебто в Інституті соціального виховання, Інституті технічних культур, Науково-дослідному інституті птахівництва, робітничому факультеті, гідробіологічній станції. Вони нібито були згуртовані в єдину організацію, на чолі якої стояв колишній Зборівський повітовий комісар ЗУНР О. Мельник [6, арк. 7-15].

Серед групи заарештованих у березні 1933 р. вчених та діячів освіти Кам'янця-Подільського були також колишні викладачі Кам'янецького українського державного університету фізіолог М. Геращенко та відомий дослідник фауни Поділля В. Храневич, секретар ІНО А. Розенкранц (у минулому голова Кам'янецького осередку Української комуністичної партії), секретар Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету А. Савченко; викладачі педагогіки та педології ІНО В. Курневич, Г. Бутко, наукові співробітники міського ботанічного саду (аспіранти професора Н. Гаморака) Ф. Панасюк, Ф. Наливайко та інші (всього 14 чоловік).

Після тривалого слідства 19 листопада 1933 р. прокурор Кам'янець-Подільського прикордонного загону нарешті висунув підсудним звинувачувальний вирок. У ньому, зокрема, говорилося: «Розкрита і ліквідована контрреволюційна повстанська шпигунська організація УВО, яка

ставила перед собою завдання збройного скинення Радянської влади, відновлення буржуазно-шовіністичної держави так званої Великої Соборної України» [6, арк. 108]. За задумом прокурора, Кам'янецька філія «УВО» була однією з найбільших в УСРР. Її члени нібито мали тісний зв'язок із закордоном, звідки отримували зброю для масових антирадянських повстань. Крім того, робота осередку полягала начебто «у збереженні, згуртуванні націоналістичної інтелігенції, консолідації всіх шовіністичних, чужих радянській владі викладачів і студентів, у шкідництві у сільському господарстві, створенні нових націоналістичних груп для організації збройного повстання» [6, арк. 108-133]. В. Геринович, І. Любарський отримали по 10 років ув'язнення в концтаборах, О. Мельник, А. Розенкранц, В. Храчевич, М. Геращенко – по 5 років і т. д. Багато з них (Н. Гаморак, І. Любарський, О. Мельник, В. Храчевич) загинуло в сталінських таборах або на засланні.

Паралельно із арештами провідних науковців та працівників вищих навчальних закладів в усіх районах Вінницької області відбулись «чистки» педагогічного складу шкільних закладів. Після самогубства колишнього керівника НКО України М. Скрипника почали шукати сліди так званої націоналістичної «скрипниківської лінії» в школах. Це призвело до катастрофічної ситуації в школах. Через численні арешти та звільнення по політичним мотивам вчителів шкільні установи були зовсім не укомплектовані педагогічними кадрами та вчителями.

Офіційна періодична преса постійно нагнітала атмосферу ненависті до української науково-освітньої інтелігенції. Так, у «Більшовицькій правді» (органі Вінницького обкому КП(б)У) 6 листопада 1933 р. була вміщена розгромна стаття Я. Дмитерка «Націоналістичне болото», у якій містилась нищівна критика діяльності заарештованих викладачів кам'янець-подільських вищих навчальних закладів: І. Любарського, В. Гериновича, А. Розенкранца та інших, яких автор звинувачував у різноманітних злочинах: протаскуванні націоналістичної пропаганди, ідеалізації минулого України, ігноруванні творчості пролетарських письменників тощо [7]. Подібні матеріали покликані були викликати ненависть до всього українського. Врешті-решт у 1933–1935 рр. всі вищі та середні спеціальні навчальні заклади Кам'янця-Подільського «як кубла націоналізму» були переведені до інших міст УСРР або взагалі ліквідовані [8, арк. 110-112]. У Вінниці деякі виші було реорганізовано, скорочено кількість студентів, а деяких викладачів було ув'язнено.

У середині 1930-х років після остаточного розгрому сформованого М. Скрипником апарату НКО суттєво змінились функції українського

вчительства. В роки політики «українізації» вони, хоча і в межах комуністичного світогляду, намагались формувати національну свідомість громадян. Велика увага приділялась вивченню української мови, історії, літератури. Тепер же від освітян вимагали, що необхідно в першу чергу «пройняти весь навчально-виховний процес пролетарським інтернаціоналізмом, виховувати революційну пильність і ненависть до всіх куркульсько-націоналістичних проявів і тенденцій». Намагання і далі проводити українознавчу роботу в школах тепер розцінювалось виключно як націоналістична пропаганда. Це призвело до нових арештів в органах народної освіти та шкільних закладах Поділля. Зокрема, у 1933 р. був заарештований керівник Кам'янець-Подільського райвно Альошин.

Паралельно із нищенням системи української вищої та середньої освіти влада завдала удару по культурницьким установам. «Чистки» бібліотечних фондів влаштовувались владою і раніше, але саме напочатку 30-х рр. почалось масове вилучання з бібліотек не тільки праць опозиційних більшовицьких лідерів на зразок Л. Троцького чи М. Бухаріна, а й класиків української літератури. Так, до заборонених творів, які підлягали вилученню з бібліотек тодішньої Вінницької області, потрапили твори українських радянських поетів та письменників, репресованих тоталітарною владою: О. Вишні, О. Зерова, М. Хвильового, Р. Заклинського, М. Куліша, Є. Плужника, В. Підмогильного та багатьох інших [9, арк. 59]. До забороненої літератури потрапив навіть «Малий Кобзар» Т. Шевченка.

У бібліотеках вищих навчальних закладів відбулись чистки навчальної та наукової літератури. Влаштовувались навіть показові, публічні судові процеси над книгою. Наведемо тільки один найбільш характерний приклад. В липні 1934 р. на зборах студентів-заочників біологічного відділу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту розглядалось питання про шкідницькі настанови підручника В. Храневича «Курс загальної біології». В. Храневич був приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету, у 1920-ті рр. видав кілька монографій про фауну Поділля, однак у 1933 р. був заарештований у сфабрикованій справі Подільської філії «УВО». Збори ухвалили, що підручник перенасичений «націоналістичною термінологією», є «шкідливий, контрреволюційний» і його не можна використовувати в навчальних закладах [10, арк. 54].

Не минули репресії і співробітників музеїв. Зокрема, з експозиції Кам'янець-Подільського історичного музею на початку 1930-х рр. було вилучено ті експонати, які стосувались історії УНР, боротьби українського народу за незалежність, документи про відкриття у 1918 р. Кам'янець-

Подільського державного українського університету. Але цього для каральних органів виявилось замало. У 1937 р. був репресований директор музею А. Беньковський, незважаючи на його колишнє революційне минуле [11, с.20]. Подібна доля спіткала і директора Вінницького музею Г. Брілінга.

Під час «великого терору» 1937–1938 рр. переважну більшість вчителів було репресовано. Уцілілій українській інтелігенції влада відвела непоказну другорядну роль – виступати в ролі слухняних слуг і речників тоталітарного політичного режиму. Її основною функцією стала агітаційно-пропагандистська робота, популяризація серед населення промов керівників СРСР, марксистсько-ленінської теорії, сталінського «Короткого курсу ВКП(б)», що стало їхнім чи не головним завданням. Так, у 1939 навчальному році в селах і містах Кам'янець-Подільської області було прочитано 2757 лекцій з історії комуністичної партії та на антирелігійну тематику. Про наукову, краєзнавчу та дослідницьку роботу в умовах утвердження тоталітарного політичного режиму годі було і думати.

Коротко підсумуємо результати нашого дослідження. Етноцид українців на теренах Поділля здійснювався у кілька етапів. Перший з них приходить на кінець 1929 – початок 1930 р. і був нерозривно зв'язаний з початком форсованої колективізації. Арешт найбільш визначних представників гуманітарної та сільськогосподарської інтелігенції Поділля мав на меті позбавити селянство можливої підтримки з їх боку у антиколгоспній боротьбі.

Наприкінці 1932 р. розпочався другий етап, який був нерозривно пов'язаний з жахливим Голодомором 1932–1933 р. Арешти освітян, працівників культури здійснювались паралельно із жорстокою антигуманною політикою радянської влади щодо селянства. Вони значно підірвали генофонд українського етносу.

Третій етап припадає на 1937–1938 рр. У ці роки багато українських освітян, поетів, письменників було репресовано. Саме у цей час центральне радянське керівництво взяло курс на реалізацію ідеї про «злиття націй». Його практичне втілення повинно було, на думку комуністичних функціонерів, призвести до асиміляції українців у новій спільноті – так званому «радянському народі».

На завершення відзначимо, що ця робота далеко не вичерпує всіх питань досліджуваної тематики. Чимало її аспектів (зокрема, посилення русифікаційних процесів на Поділлі у др. половині 30-х рр., якісні зміни у системі української освіти, культури та ін.) потребують подальшого, більш поглибленого студіювання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
2. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам’янець-Подільський, 2003.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), Ф. 302., оп. 4, спр. 37.
4. Алещенко М. І., Нестеренко В. А. Репресовані викладачі Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2002. – Т. 2.
5. Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам’янці-Подільському// Кам’янецьчина в контексті історії Поділля / Матер. всеукр. наук. симпозіуму. – Кам’янець-Подільський, 1997.
6. Архів СБУ по Хмельницькій області, Ф. 6193, оп. 12., спр. 5966.
7. Більшовицька правда. – 1933. – 6 листоп.
8. ДАХМО. Ф.п. 3, оп. 1, спр. 392.
9. ДАХМО. Ф.п. 179, оп. 1, спр. 117.
10. ДАХМО. Ф. 302, оп. 1, спр. 2112.
11. Волкова В., Нестеренко В. Кам’янець-Подільський історичний музей: перші 50 років. – Кам’янець-Подільський, 2010.

В. В. Олійник,

*кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

КОМПЛЕКСНЕ НАВЧАННЯ Й КОМПЛЕКСНІСТЬ У НАВЧАННІ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Реформування шкільної освіти в 1920–1924 рр. набувало змін – реорганізація діючої шкільної системи і створення системи соціального виховання дітей. Відповідно здійснювалося соціальне, національно-інтернаціональне, комуністичне виховання через комсомольські та піонерські організації [1, с. 208]. У ці роки Наркомосом УСРР було схвалено Декларацію

про соціальне виховання дітей (1 липня 1920 р.), в якій основна увага зверталась на охорону дитинства [2, с. 1–4]. У Кодексі законів про народну освіту УСРР (2 листопада 1922 р.) наголошено, що всі заходи щодо виховання як дітей, так і молоді мають бути взаємопов'язаними з основними завданнями соціалістичної революції, впливати із життєвих умов та інтересів трудящих. У зв'язку з наявністю великої кількості безпритульних дітей і поширеною дитячою злочинністю у Кодексі наголошувалось на необхідності відкриття виховних закладів для малолітніх правопорушників: дитячих будинків, трудових колоній і комун, дитячих прийомників [3, с. 3, с. 5].

В освітній галузі 1924–1927 рр. – це період експериментаторства й пошуку (розробка та впровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників тощо). У 1927–1929 рр. Наркомос УСРР упроваджував радянську модель шкільної освіти на теренах України [1, с. 192, с. 209]. У ці періоди система освіти ґрунтувалася на національно-інтернаціональному (українізація, двомовність; рух від національного до інтернаціонального, братерства народів), ідеологічному (виховання гармонійно розвиненого громадянина комуністичного суспільства), трудовому (суспільно корисна праця) виховних принципах.

Як уже зазначалося, в 20-х роках ХХ ст. відбулися зміни в освітній системі. Впроваджувалася комплексна система навчання – принцип побудови змісту освіти, організації процесу навчання, сконцентрованого навколо стрижневої теми (наприклад, дитячих інтересів та нахилів, ознайомлення з певним колом життєвих явищ, вивчення рідного краю, виконання практичних завдань тощо).

У радянській школі під цим поняттям розумілося трудове ознайомлення дітей з природою та суспільним середовищем, що їх оточує (природа – праця – суспільство). Саме таку схему було покладено в основу навчальних планів і програм 1922/23 навчального року Державною вченою радою у Росії. Головною серед них була «праця», тобто вивчення трудової діяльності людини. Активне ознайомлення з трудовим життям супроводжувалося вивченням природних умов і взаємовідносин людини і довкілля («природа»), ознайомлення з суспільними відносинами («суспільство»). Так, у першому класі вивчалася трудове життя сім'ї, у другому – життя села або міста, у третьому – господарство місцевого краю, в четвертому – державне господарство й економічне життя в СРСР.

Комплексні програми, що розроблялись в Україні, були спрямовані передусім на класове виховання, якого від школи вимагали партія і уряд. У досліджуваній період переходом до комплексного навчання слугували, з

одного боку, соціально-економічні вимоги, а з другого – педагогічні і психологічні міркування педагогів, освітніх діячів, учених.

Розкриємо тлумачення понять «комплексне навчання» і «комплексність у навчанні». Учений Я. Різник у праці «Комплексне навчання» (1923) інтерпретував термін «комплексність у навчанні» – це сполученість окремих предметів навчання, що досягається концентруючи усі предмети навчання навколо одного головного, центрального або корелюючи навчальні предмети, тобто так розплановуючи навчальний матеріал, щоб здійснити всебічний взаємний зв'язок між окремими предметами» [4, с. 34].

Підкреслимо, що в 20-ті роки XX ст. комплексне навчання було новою ідеєю. Вона означала певний напрямок в практичному здійснюванні ідей трудової школи. Саме цей напрямок був результатом інтенсивної дослідної роботи під час створення трудової школи.

Комплексне навчання ставилось проти навчання предметного: уся освітня робота в школі складалася не з поодиноких уривків знань, узятих з різних наук, розподілених по окремих навчальних предметах і організованих у систематичні курси, а з низки робіт (трудових процесів, дослідів, запозичень). Навколо кожної роботи зосереджувалися ті знання, що їх здобувалося в процесі цієї роботи. Отже, групу знань з різноманітних ділянок однієї або кількох наук, – групу, яку діти отримували, як щось суцільне, в процесі якої роботи, – це і було комплексне навчання.

Першими роками навчання комплекси черпалися з життя, що близько оточувало дітей. Робота учнів у господарстві, майстернях, на городі; екскурсії в дрібні майстерні шкільного району; ігри, – це і було те дитяче життя, звідки можна було брати матеріал для комплексів під час роботи з дітьми 8–11 років. У шкільній практиці окресленого періоду були комплекси вузькі й широкі. Вузький комплекс охоплював знання тільки з однієї або кількох близьких наук (наприклад, математика – фізика, географія – біологія). Комплекси широкі, вони охоплювали знання з різних галузей різноманітних наук. До них входило і мистецтво, і ручна праця, й ігри. Але вони вважались поверховими [5, с. 49].

Зауважимо, закінчивши одного комплексу й перед початком другого, встановлювалася перерва на деякий час, через який робився підсумок виконаної роботи. Відбувалося це у формі конспектів, з котрих діти повторювали пройдений матеріал. Чим глибше вивчався комплекс, тим довша робилася перерва. Такі перерви призводили до впорядкування й систематизування здобутих знань.

У ході комплексного навчання важливою була методична робота вчителя. Від нього вимагалось повного й якомога всебічного ознайомлення з

комплексом, що його ставилося перед дітьми. Якщо комплекс проводила група вчителів, то кожний з них заглиблювався у вивчення однієї якоїсь частини комплексу, але всі вони мали бути обізнані у цілій роботі. Від педагогів вимагалось глибокої продуманості, в якому порядку і як саме проводити роботу; уважно слідкувати, як іде робота, як діти до неї ставляться; бути гнучкими, а також вміти вводити непередбачений елемент.

Отже, в другій половині 20-х років ХХ ст. у практиці загальноосвітніх шкіл України був поширений комплексний метод навчання, сутність якого – в об'єднанні матеріалу навчання навколо тем-комплексів. Але ця комплексність порушувала предметність викладання, систематичність вивчення основ наук. Педагогами України комплекс розглядався як відбиття інтегрованого сприйняття дитиною оточуючого світу, а завданням школи було ознайомити дитину із світом, що її оточує.

Список використаних джерел та літератури:

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей від 1 червня 1920 р. // Пролет. освіта. – 1921. – № 1. – С. 1–4.
3. Кодекс законів о народном просвещении УСРР, утверждённый ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х, 1922. – 75 с.
4. Різник Я. Комплексне навчання / Я. Різник // Рад. освіта. – 1923. – Ч. 2. (груд.). – С. 34–44.
5. Волобуїв П. Методи освітньої роботи. Жовтневе свято в сільській школі / П. Волобуїв // Шлях освіти. – 1925. – № 10. – С. 48–52.

М. П. Олійник,

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

ГОЛОД 1925 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

В ХХ столітті український народ пережив три Голодомори. Поступово, завдяки патріотичним силам, правда про трагічні події 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років увійшла в свідомість всіх небайдужих. Проте, лише цими датами не вичерпується сумний мартиролог. Однією з маловідомих сторінок

історії України є голод 1925 року, який охопив південні та східні округи республіки. Не минула біда й Поділля. Проте ні в радянські часи, ні в перші роки відновленої незалежності в Україні про це практично не згадували. Одними з перших наукових досліджень, у яких розглядаються різні аспекти голоду 20-х років на Поділлі стали праці І. Шульги [1], В. Василенко [2], В. Васильєва [3], збірник документів та матеріалів «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.» [4].

Враховуючи актуальність та недостатнє вивчення зазначеної проблеми, метою даної статті є вияснення причин та масштабів голоду 1925 року на Поділлі.

Як відомо, у 1921 році Україна зіткнулася з небувалою посухою. У п'яти південних губерніях – Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Донецькій та Одеській – зібрали лише по 4-10,5 пудів зерна з десятини, що складало лише від 7,4 до 24,9 відсотка звичного врожаю. На цьому фоні Подільська губернія із 54% врожайності вважалася щасливою [5, с. 27]. Відтак зобов'язана буда сплатити 16 млн. пудів продовольчого податку з врожаю 1921 р. [6, арк. 108]. З допомогою військової сили, продовольчих загонів і судових репресій органи радянської влади змогли, долаючи опір повстанських загонів? зібрати лише 13197 млн. пудів продподатку [7, арк. 110].

Влітку 1922 р. значну територію Поділля охопила посуха. Місцями спостерігалися прояви голоду [8, с. 132-133]. Для допомоги його жертвам 2 червня 1922 р. був створений Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги (АРА) під головуванням К. Яримовича [9, арк. 15]. Вже до серпня його представництва працювали у 80 населених пунктах Поділля, хоча губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду» [3, с. 114]. Враховуючи всі зазначені обставини, влада змушена була вдатися до певних коректив – 17 березня 1922 р. видати Декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік» і зменшити його розмір для Поділля до 11 млн. 150 тис. пудів. Проте в грудні Наркомпрод збільшив його до 11 млн. 500 тис. пудів [10, арк. 131 зв.].

Позитивний для влади хід продкампанії проти попередньої зумовлювався придушенням до кінця вересня 1922 р. масового повстанського руху на Поділлі та витісненням великих загонів за кордон. Крім того, у випадках пасивності сільрад і волвиконкомів до них безжально застосовували адміністративні та судові репресії, за несумлінне ставлення до стягнення податку передавали до суду членів волвиконкомів і сільрад. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до

селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам'янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали «розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністративних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника» [11, с. 91]. Крім того, широко застосовувалася збройна сила у семи з дванадцяти повітів – Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому [7, арк. 36-66.].

Вжиті заходи дали бажані результати. Як зазначалося в звіті від 30 грудня 1922 р. Кам'янець-Подільського повітвиконкому: «За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів тощо)». Разом з тим зверталася увага на те, що «дії загонів по викачуванню продподатку супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства» [8, с. 215].

Загалом до 5 січня 1923 р. на Поділлі було зібрано 11 млн. пудів натурального податку, що складало 95,65% збільшеного плану [10, арк. 131 зв.]. Невиконання плану оформлялося як «недоїмка». На селян, які відмовлялися її погашати складали акти, описували майно на суму недоїмки та передавали до суду [12, арк. 86]. За рішенням податкової секції губпродкому від 2 лютого 1923 р. всі заборгованості потрібно було погасити до 15 лютого, застосувавши «посилений нажим». Для осіб, які після всіх заходів впливу все ж не зможуть погасити недоїмку, рішенням продовольчої секції нарсуду суду її слід було перенести на наступну податкову кампанію. Списки «злісних неплатників», які мали великі земельні наділи, після 15 лютого мали «передавати на висновок губпродкому для притягнення до судової відповідальності» [7, арк. 28].

Після 15 лютого 1923 р. у зв'язку із проведенням адміністративно-територіальної реформи та реорганізацією в її рамках податкових органів продподаткова робота практично припинилася [7, арк. 29]. Отримана передишка в зборі податків дозволила проаналізувати досвід попередніх продподаткових кампаній. Результатом став Декрет ВУЦВК і Раднарком УСРР 10 травня 1923 р. «Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку». Він передбачав з 1 жовтня 1923 р. уніфікацію всіх податків, доведення до селянина заздалегідь остаточної норми податку; заборону встановлення будь-яких інших податків. Крім того, єдиний сільгосподаток мав стягуватися порівну в натуральній та грошовій формі, а з 1 січня 1924 р. лише в грошовій. Його платили всі, хто працював чи розміщувався на землі.

Для Поділля він мав складати 5,5% від валового продукту по губернії, тобто 7137 тис. пудів від прогнозованого валового збору – 130581 тис. пудів зерна [13, с. 92].

На перший погляд може скластися враження, що радянська влада справді перейнялася турботою про «трудове селянство». Однак, щоб не піддатися першому враженню, поглянемо прискіпливіше на справжній стан справ. Насамперед зазначимо, що ставши об'єктом репресій під час “викачування” продподатку та не маючи змоги захистити себе, восени 1922 р. – весною 1923 р. вдалися до асиметричної відповіді. Селяни суттєво скоротили посівні площі під головною «податковою культурою» – озимом пшеницею: з 191,3 тис. десятин у 1922 р. до 161,2 тис. десятин у 1923 р. (у 1916 р. засівали 337,1 тис. дес.) [14, арк. 54].

Держплан, аналізуючи ситуацію, забив на сполох: «задовго до отримання підсумків за 1923 р. було видно ознаки деградації господарства, – зазначалося в доповідній записці Держплану УСРР від 4 грудня 1923 р. У ЦК КП(б)У «Сільське господарства Волинської та Подільської губерній». – Насамперед це проявилось в скороченні посівних площ у порівнянні з минулим роком. На Поділлі на 1,9%... Невеликий сам по собі процент є вельми відчутним при малоземеллі цих губерній» [15, арк. 46]. Також продовжилася негативна тенденція попередніх років щодо скорочення посівів озимої пшениці – на Поділлі на 16%. Певне підвищення врожайності нівелювалося падінням цін на хліб, тому господарський ефект від цього був незначним. Крім того, відбулося скорочення в 1923 р. поголів'я худоби: коней на 13,8%, великої рогатої худоби на 8,24%, свиней на 14,5% та овець на 10,7% [15, арк. 46]. Підкреслювалося, що аналіз вікового складу худоба свідчить про скорочення переважно молодняка, що є одним з проявів регресивності господарств, бо молодняк є зазвичай тим резервом, куди вкладаються вільні капітали в селянському господарстві. При відчутті дефекту він в першу чергу йде під ніж. Підтвердженням цьому слугує співвідношення цін на хліб і м'яса. В той час, як в Донецькій губернії ціна на м'ясо в 14,5 рази перевищувала ціну на хліб, по Одеській – в 15 разів, по Волинській – лише в 5,3 рази, а по Подільській – в 6,2 рази. Це ясно вказує на посилену пропозицію м'яса, яка утворилася за рахунок масового забою худоби [15, арк. 46].

Підрахувавши всі можливі доходи селянського господарства, Держплан зробив висновок, що середній дохід з усіх видів продуктів на душу, які підлягають оподаткуванню за єдиним сільськогосподарським податком, становить по Волині 20,6 пуди, а по Поділлу – 17,9 пуди, тоді як подушний дохід, встановлений ЦСУ для оподаткування повинен становити 22,7 пуда.

Тому була внесена пропозиція скоротити розмір єдиного сільськогосподарського податку на 1300 тис. пудів. Однак, всупереч пропозиціям Держплану, його збільшили на 107% [15, арк. 46-47].

Однак ніхто не почув попередження: «Якщо не вжити негайних заходів то наслідки будуть набагато трагічнішими, ніж голод 1921 року» [15, арк. 46 зв.].

Аналогічні було проігноровано висновки та застереження, зроблені Комісією з обстеження стану кордонів під проводом М. Скрипника в серпні 1923 р. У її звіті зазначалося: «Звідси випливає висновок, що становище селянських господарств Поділля таке, що над ним слід серйозно задуматися і знайти вихід із становища. Деградація сільського господарства, пов'язана сукупністю умов як адміністративне становище, зростаючі податки, слабкість кооперації, малопожвавлена торгівля, перехід до старої первісної техніки вимагають всебічної постановки питання як на місці, так і в центральних органах влади. Головний фактор, який виділяється, що підлягає строгому обліку це припинення збільшення податків і категорична ліквідація всіляких самовільних зборів і незаконних податків. Наприклад адміністративні штрафи широко практикуються (по всій губернії). Розкуркулення селянства, яке має місце до цих пір на Поділлі проводиться далеко не відповідно нашої земельній політиці. Комісія має низку фактів, що селянство розорує землю весною, а восени в нього забирають 75% врожаю. Судові комісії бездіють. Комнезам не має належної підтримки в Радянських органах. Звідси можемо зробити певний висновок: село на Поділлі переживає 17–18 рік» [16, арк. 63-64].

Зазначимо, що нехтування об'єктивними чинниками було характерним і в подальших діях органів радянської влади. Так, при складанні хлібофуражного балансу на 1924–1925 господарський рік, Центральне статистичне управління УСРР надміру оптимістично поставилося до того, що вперше посівні площі на Поділлі перевищили довоєнні і зросли до 1531 тис. десятин [17, с. 68] і дало надто оптимістичний прогноз врожаю, хоч вже були суттєві ознаки нової засухи – 186842,9 тис. пудів проти 130581,8 тис. пудів (з них: збіжжя – 67,5 млн. пуд., картоплі 37,2 млн. пуд. у 1923 р. [18, арк. 62, 70; 19, с. 324]. Одночасно вольовим рішенням зменшило норми витрат продуктів. ЦСУ «виходило з максимальних скорочень, а саме: витрати на корм худобі в розмірі 40% минулорічних норм і втрати на продовольство замість 17 пудів на душу – лише 15 пудів». Тобто, з одного боку максимально збільшувалися прогнози, щодо врожаю, відтак приходних статей, а з іншого – зменшувалися витратні статті. [18, арк. 62]. Разом з тим ЦСУ звертало увагу, що підрахунки за 1923 і 1924 роки, зроблені за однаковою методикою показували, що в 1924

р. Україна “недобрала в порівнянні з попереднім роком 252 млн. пудів основних 8-ми культур, що складало скорочення на 34%. Для лісостепу це другий рік, після 1922 р. зі скороченням збору хлібів. Якщо взяти до уваги стан тваринництва в регіоні, то стане зрозумілою необхідність самого уважного ставлення до нього”[18, арк. 67].

В той же час звернімо увагу, що, як наголошує Валерій Васильєв, у «травні 1924 р. Х Подільська губерньська конференція КП(б)У звернулася до РНК УСРР з проханням надати населенню економічну допомогу та зменшити податок, щоб відновити зруйноване селянське господарство. У 1924–1925 сільськогосподарському році податок зменшено до 144 тис. тон» [3, с. 115] або 8791 тис. пудів.

Як показали подальші події, таке зниження було вкрай недостатнім. Внаслідок засухи на півдні, аномально теплої весни та холодного літа, нашестя шкідників і місцями неймовірного граду вдалося зібрати лише 16,8 млн. пудів збіжжя та картоплі [2, с. 279; 3, с. 115-116], при потребі – 99 млн. пудів. [19, с. 324]. Крім того, з весни до осені 1924 р. поголів'я худоби ще зменшилося на 2,9%, а кількість господарств без робочої худоби зросло з 57,5% до 60,5%. [19, с. 498]. Все свідчило про загрозу настання голоду. Але замість реальної допомоги з боку влади, селяни отримали посилення репресій в ході викачування податку. На думку Валентини Василенко, саме застосування примусових методів забезпечило виконання програми збору податку 1924–1925 р. у Подільській губернії більше ніж на 100% [2, с. 280]. Поєднання всіх цих факторів з поголовним зuboжінням селян призвело до того, що вже до червня 1925 р. голод охопив у Тульчинському районі 70% населення, Барському – 50%, Шаргородському – 60%, Муровано-Курилівському – 50%, Джуринському – 70%, Ямпільському районі – 60% [2, с. 279; 20].

Лише отримавши політичний лист секретаря Могилів-Подільського Окружного комітету КП(б)У Одегова за червень 1925 р. з повідомленням про недорід і голод в окрузі, ЦК КП(б)У дав наступні вказівки: «1. В постраждалих районах, де населення не поверне затраченого на посівній – сільгосподаток на 1925-26 р. скасовується повністю. 2. При частковому недороді податок зменшується з можливістю відстрочки сплати на наступний рік. 3. Надати насінневу позику постраждалим. 4. Надати постраждалому населенню продовольчу допомогу до збору врожаю кукурудзою, в розмірі 1 пуд на їдця» [21, арк. 64-65].

Весною 1925 р. держава започаткувала надання продовольчої допомоги. Вона складалася з «а) допомоги дорослому населенню у вигляді громадсько-меліоративних робіт, б) харчування дитячого населення у вигляді приварку

школярам, видачі сухого пайка дітям, не охопленим школою, в) допомоги харчування матерям, які годують грудьми та вагітним, г) продовольчої допомоги підопічним Народного Комісаріату Соціального Забезпечення» Проддопомога передбачалася на 10 місяців і для дорослих і підопічним НКСЗ розраховувалася з норми 16 пудів хліба на рік, а дітям (до 15 років включно) – 15 пудів. Кількість вагітних визначили як 4% від всього населення, а тих, які годують – 2%. Проте пайок розраховувався лише на 40% матерів, які годують грудьми [21, арк. 74-75]. Відкривалися їдальні для дітей. Так, «Вісті ВУЦВК» 12 квітня 1925 р. повідомляли про відкриття трьох їдалень для 330 дітей у Могилів-Подільському районі [22, с. 96].

Ступінь забезпечення продовольчою допомогою дітей і жінок, які годують немовлят показує таблиця 1.

Округи	% дітей	% матерям, які годують грудьми та вагітним
Кам'янецька	42,8	6,1
Могилівська	42,8	6,1
Тульчинська	43,3	6,0
Проскурівська	42,8	6,1

Табл. 1 Відсоток проддопомоги дітям і матерям, які годують грудьми, та вагітним від загальної допомоги [21, арк. 74].

Проте справжню оцінку цій допомозі дав у своєму виступі на V з'їзді рад Подільської губернії в квітні 1925 р. делегат-селянин з Могилів-Подільської округи В. Потерлевич. Він назвав політику влади, яка спочатку змусили хліборобів продати їй пуд збіжжя по 50 копійок, а коди в селян не залишилося ні хліба, ні грошей «влада каже, що вона повернулася до нас обличчям, дає нам хліб» за який вимагає у вісім разів дорожче – по чотири карбованці «справжнім бандитизмом» [4, с. 106-107]. Підтверджує таку оцінку і те, що лише 3 липня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало помилки ЦСУ у визначенні врожайності 1924 р. [22, с. 180].

Таким чином, можемо зробити висновки, що голод 1925 року лише частково був зумовлений природними факторами. Головною ж його причиною була політика радянської влади, яка відбираючи в селян до 75% харчів свідомо прирікала їх на голодування. Набутий в 1925 р. досвід радянська влада використала в 1932–1933 роках.

Список використаних джерел та літератури:

1. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. / І. Г. Шульга – Вінниця, 1993 – 224 с.

2. Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В. Василенко // Наукові записки Вінниць. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип.13. – С. 277-281.

3. Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-ті рр.). / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 37. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://histans.com/JournALL/histname/histname_2011_37/8.pdf.

4. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. : Зб. документів та матеріалів // Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. / Авт.-упоряд.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця : ДП “ДКФ”, 2007. – 704 с.

5. Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк / М. Б. Гуревич – Харьков : Первая Гос. Тип. им. тов. Петровского Г. И., 1923. – 47 с.

6. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 397.

7. Там само. – Спр. 1282.

8. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Авт.-упоряд., перед., коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький : ХНУ, 2008. – С. 46.

9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 202.

10. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1175.

11. Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів в умовах переходу до єдиного натурального податку у 1922 році / Ю. В. Котик // Гілея: наук. вісн. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 59 (№4). – С. 87-92.

12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 100.

13. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко – Черкаси : «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с.

14. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1741.

15. Там само. – Спр. 1746.
16. Там само. – Спр. 1758.
17. Социалистическое строительство на Виннитчине: Документы и материалы (1921–1941) / (Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др. – Одесса : Маяк, 1987. – 272 с.
18. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1887.
19. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) : Зб. документів і матер. [ред. кол. І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.
20. Колективізація. Голодомор. Політичні репресії / Барська районна бібліотека. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.bar-library.com/index.php?page=199>.
21. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2071.
22. Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925: Довід. вид. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: О. Мовчан]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3958-0/966-02-3958-0.pdf>.

УДК: 314.156.5:930.25 (477.43/44) „1932-1933” (09) (045)

В. М. Островий,
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ 1932–1933 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Національне відродження України потребує об'єктивного дослідження історії минулого української нації без чого неможливий її подальший повноцінний розвиток. Адже трагедія яку довелося пережити українцям 1932–1933 рр. за жорстокістю і масштабністю немає аналогів у світовій історії. Відчуття відповідальності прийдешніх поколінь очевидне. Єдине, що можливо та необхідно зробити – це вшановувати пам'ять убитих голодом, ретельно дослідити уроки голодомору, щоб подібне більше ніколи не повторилося, адже помер кожний четвертий українець.

Слід зазначити, що проблема голодомору має колосальну літературу як на республіканському так і регіональному рівнях України [1 – 8]. Однак, не

зважаючи на це, подальше вивчення проблеми залишається відкритим і актуальним. Мусимо констатувати, що події 1932–1933 рр. і досі не викликають належної рефлексії, як з боку влади, так і суспільства. Можна навіть погодитися з думкою, що ця планетарна трагедія просто замовчується. Відповідно значної ваги та цінності набувають регіональні дослідження, зокрема дослідження голодомору на Поділлі.

Причини голодомору 1932–1933 рр. в Україні треба шукати в політиці радянського уряду 1920–30-х рр. спрямовану на модернізацію промисловості. Рішення XV з'їзду ВКП(б) 1927 р., що передбачали поступовий добровільний процес кооперації гальмували швидкі темпи індустріалізації. Сталін зрозумів, що потреби промисловості простіше задовольнити спираючись не на 25–30 млн. індивідуальних селянських господарств, а на 250–300 тис. колгоспів. Селяни мусили перебувати у залежності від державних структур. 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових та форсовану колективізацію, оскільки за умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовилося продавати державі хліб за нижчими цінами. Україна відносилася до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Кремлівська влада кинула у маси гасло «Колективізації шалених темпів!».

24 лютого 1930 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписав директиву партійним організаціям України, в якій ставилося завдання колективізувати республіку до осені 1930 р.

Окрім підйому промисловості за рахунок колективізації Сталін передбачав знищити самостійницькі тенденції України. Особливість України полягала в тому, що селянське і національне питання були тісно поєднані. По селах в основному проживали українці, а у містах росіяни та євреї, тому основний удар Сталін наніс у серце України – село. Зможний селянин з міцним господарством – потенційний провідник усякого спротиву, відповідно, для перемоги соціалізму треба було «зламати хребет куркулю». Для початку необхідно було знищити незаперечний авторитет – Українську автокефальну церкву, яку ліквідували в 1929 р. Залишалась діяти російська православна церква яка контролювалася органами ДПУ. На місці зруйнованих церков встановлювали пам'ятники Сталіну. Для здійснення колективізації та розкуркулення в Україні 1930 р. було створено 5700 вербувальних бригад які займалися хлібозаготівлю ми на селі та сприяли створенню колгоспів.

До всіх райвиконкомів від Окружного Кам'янець-Подільського фінвідділу станом на 7 травня 1930 р. надійшли директиви під грифом «Не підлягає оголошенню!». В постановах говорилося, що особа яка не

обкладалася прибутковим податком у 1920 р. має сплатити весь річний оклад за один термін як різницю. Оскільки стан несплати податків в Україні приватним сектором порівняно з 1929 р. становив 300%, необхідно було посилити тиск на власника [9, арк. 22, 26].

5 лютого 1930 р. ЦВК та РНК РСР видає постанову „Про заборону самовільного переселення куркульських господарств та розпродажу їх майна” в цілях боротьби з ухилом куркульських господарств від оплати податків та інших повинностей [9, арк. 44]. Через рік Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про подвоєння рівня колективізації в Україні під час весняної посівної кампанії [9, арк. 76]. Радянська влада брутально грабувала селян, про що свідчить облікова відомість Кам'янецької Округи про землі та майно відібрані у куркульських господарствах станом на 1 квітня 1930 р. по Ново-Сталінському, Дунаєвецькому, Оринінському, Чемеровецькому районах [9, арк. 14]. Податковий тиск державної політики призводив до масової несплати податків і по містах. Недоплата по м. Проскурову станом на 1 квітня 1930 р. по приватному сектору складала – 74,2%. Щоби зібрати податки протягом пів року складено 740 описів майна, в тому числі – 35 на бідняків. Оскільки приватник став на шлях масового ухилю від сплати податків, було вирішено проводити показові процеси з максимальними санкціями суду і висилкою на 10 років. За практику надмірного оподаткування говорить той факт, що Фінансовий відділ Кам'янецької Округи отримав лише 15–20% від суми податків на той час, коли всі терміни минули [9, арк. 66-67].

Про дефіцит продуктів харчування в Україні свідчить той факт, що на ринках Проскурівщини в 1930 р. активізувався приватник-скупщик – селянин Криворіжжя, Одещини, Херсонщини скуповували продукти харчування. Через загрозу зриву державних заготівель ДПУ отримало наказ Народного комісаріату фінансів СРСР за № 492 перевіряти не тільки багаж з продуктами але й ручну поклажу у пасажирів; конфіскувати пакунки на пошті, які містять понад 4 кг. ваги продуктів харчування. При цьому застосовувати кримінальний кодекс [9, арк. 71]. Масове притягнення до кримінальної відповідальності призводило до катастрофічного положення наприклад Проскурівського ДОПРу. У документах зазначалося, що камери переповненні, велика кількість в'язнів стоїть усю ніч, не маючи можливості навіть присісти; 50% ув'язнених потребували госпіталізації (23.11.33 р.) [10, арк. 336].

РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили встановити план хлібозаготівлі по Україні на 1932 р. мав становити 356 млн. пудів, що було більше ніж для інших республік та районів СРСР. Це незважаючи на посуху минулого 1931 р., коли вимагали за планом 434 млн. пудів [11, арк. 2]. Фактично ця постанова

прирікала Україну на штучний голод. Хлібозаготівля вражала своїми масштабами.

Наприклад одноосібник, житель с. Вірменські Хутори Оринінського району Л. Вербовий, 1930 р. здав державі 100 пудів хліба, у 1931 р. – 90 пудів, у 1932 р. – доведено завдання до 35 центнерів. За характеристикою сільради – він вороже ставився до державно-політичних компаній. Мешканець того ж села А. Дудко 1929 р. здав державі 65 пудів різних культур, 1930 р. – 94 пуди, 1931 р. – 101 пуд, а 1932 р. доведено тверде завдання – 192 пуди. За такої політики селяни були приречені на голодну смерть. У вересні 1932 р. за невиконання плану з хлібозаготівлі за безцінь описали та розпродали майно селянина Олійника [12, арк. 28-35, 78]. Після такої процедури селян як правило висилали на північ – Томськ, Красноярськ, Архангельськ, Єнисейський край, Новосибірськ – терміном від 3 до 10 років [10, арк. 160].

28 лютого 1932 р. до колгоспу «Комінтерн» с. Голенищеве Чемеровецького району було подано 60 заяв із проханням видати хліб колгоспникам. Із цієї кількості – 50% харчувалися виключно картоплею яку мали всього на 2 тижні. Для задоволення позову колгосп не мав фонду. Не вистачало 220 центнерів посівного матеріалу. Положення з фуражем було критичним. Коней годували виключно соломою з додаванням кормового буряку, внаслідок чого вони ледь рухалися, що загрожувало зривом посівної кампанії. Як зазначало керівництво, ця ситуація мала призвести до розпаду колгоспу. Очікувалося збільшення голодуючих колгоспників до весни, що не виключало можливості контрреволюційних виступів. Необхідно було здійснити термінові заходи по завезенню посівних матеріалів та продуктів харчування.

Біднячка, одноосібниця С. Блонська заявляла: «Нехай смерть бачу перед собою, але в колгосп не піду. Я цілу зиму з сім'єю їла лише буряк, хліб споживала лише на Різдво. Коней годують січкою, яка забруднена цвільлю, що викликала в них захворювання шлунків. А в той час місцеві активісти наживалися за рахунок конфіскованого майна» [13, арк. 59-62].

На полях колгоспу с. Водички відбувалися часті простой тракторів через неякісне пальне яке було привезене з м. Одеси вже розведене з водою на 50%. У с. Педоси окремі сіячі боялися перевитратити відпущений колгоспним правлінням посівний матеріал, економили. В результаті з кожного гектару залишалося 45-50 кг. зерна після зменшеної норми висіву, створювалася загроза недороду. В багатьох селах посівний матеріал взагалі був відсутній. 16–19 липня в селах Дзеленці, Педоси, Мартинівці та ін. вже мали місце випадки опухання від голоду. За повідомленням місцевого ДПУ в с. Водички

27 липня колгоспники намагалися розтягнути сонячну макуху привезену для годування свиней та вимагали її роздати для харчування. Селяни масово виходили з колгоспів сіл Гречан, Шаровечки, Ружичанки та ін. Основні причини як свідчили самі селяни «колгосп довів до голоду і діти колгоспників помирають голодною смертю» [14, арк. 22-23, 28, 31].

Засідання Президії Вінницького Облвиконкому від 8–9 вересня 1932 р. констатувало, що перша п'ятиденка місяця дала неприпустиме зниження надходжень хлібозаготівлі (31159 тон проти останньої п'ятиденки місяця – 45653 тонни). Виконання вересневого плану по області становило по радгоспам – 15,8%, колгоспам – 22,4% і одноосібним господарствам – 9,5%. Як наслідок загальне виконання плану по хлібозаготівлі – 15,5% та річного – 20,1%. Тому місцева влада робить висновок: «...вважати перебіг хлібозаготівлі по області як зовсім незадовільний...». Як не дивно, а головною причиною вважалася недостатня оперативність керівництва районів, сільрад, колгоспів, невміння організувати роботу. Оголошено догану всім керівникам, а протягом наступних трьох п'ятиденок вересня вимагалось повністю стягнути тверді завдання по хлібозаготівлі. Це при тому, що в середньому по районах здано неповних 9% плану [15, арк. 67 зв.].

Мешканець с. Кучьська Слобідка Ново-Ушицького району М. Гуляк говорив на адресу активу: «Самі ходять в доброму пальто а в нас відбирають усе по дешевим цінам – хліба не дамо. Індивідуальним господарствам було легше. Окрім боргів нічого не маємо. За що працюємо?». Селянин Дяков свідчив: «Якщо прийдуть і будуть вимагати хліба, хай що там буде, не дам. Дурень був, що в минулому році віддав, а то весною можливо було б обмінювати на речі у голодуючих». Розповсюджувалися чутки, що селян обдирають за вказівкою Сталіна.

У с. Новичі Шепетівського району станом на 16 листопада колгоспникам видавали недоброякісну продукцію. Про вихід з колгоспу написали заяви 12 осіб. На роботу люди не виходили. Велися розмови про те, що скільки не працюй все одно держава забере весь хліб [16, арк. 18-69].

За повідомленням ДПУ голові Проскурівського райвиконкому Максимову від 15 вересня 1932 р. зазначалося, що колгосп с. Стуфченці засіяв на 60 гектарах землі овес, однак через незадовільну налагодженість роботи у колгоспі керівництво було змушено доручити збір урожаю приватному сектору за половину, чим дискредитувало колгоспне будівництво. Це діє відштовхуюче на колгоспників так і на майбутніх його членів [10, арк. 283].

По селах поширювалися факти приховування хліба. Зерно просто закопували, або просто замурували рятуючись від голоду. В с. Велика

Березна Полонського району селянин П. Гуменюк підпалив свою хату, після того як був оштрафований за не здачу хліба [17, арк. 22].

Люди похилого віку були кинуті напризволяще. Так мешканець Славутського району Я. Каплун, 72-річний інвалід, синів якого вбили білогвардійці, одержував пенсії 10 крб. на місяць та 300 грам хліба на день, через що голодував [18, арк. 48].

ДПУ інформувало Деражнянський райвиконком про голодування в с. Богданівцях дітей у кількості 20 осіб, які стали безпритульними внаслідок смерті батьків. Вони ходили по селу напівроздягнені в холод, побиралися, що викликало негативні реакції односельців до влади [19, арк. 102].

Доведені до відчаю окремі селяни почали харчуватися собаками, котами, пацюками, різною падаллю, як наслідок гинули від інфекційних хвороб та епідемій. У Славутському районі зафіксовано більше 350 випадків висипного і 150 черевного тифу [20, арк. 91]. Люди оцінювали політику колективізації як антинаціональну, терористичну. Так, 1932 р. заяви про вихід із колгоспу з 19 районів області, 59 господарств подала 2331 особа [21, арк. 49].

У травні 1932 р. у Вінницькій області за неповними офіційними даними голод охопив 400 населених пунктів де голодувало 13852 особи.

У доповіді начальника Полонського ДПУ Окса від 4 лютого 1933 р. зазначалося про складне положення через відсутність продуктів харчування, люди харчуються тим, що дістають масляні насіння, перетирають їх із патокою з чого випікають коржі, а також варять кормовий буряк [22, арк. 27].

З'явилися випадки людодства. З кінця 1932 р. до середини 1933 р. зголоднілі люди вдавалися до дитино-вбивства, людодства, труподства. Факти канібалізму, коли батьки вживають в їжу своїх дітей були в селах: Щедровій, Бабино, Заставцях, Кудинцях, Іванківцях та ін. В цілому до середини травня 1933 р. за неповними офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людодства та 9 випадків труподства переважно в східних та центральних районах Поділля, тобто на родючіших землях [3, с. 6]. В с. Попівці, біднячка О. Бондарчук, член колгоспу – зарізала свою дитину та з'їла; І. Токарчук, житель с. Щедрова зарізав свого 4-х річного сина; Г. Щербак, с. Бабин – зарізала свою дитину для використання в їжу; А. Стасюк, с. Заставці – їла м'ясо своєї померлої 60-річної матері; Я. Заграйчук, с. Іванківці – зарізав 12-ти річного сусідського хлопця для використання в їжу [23, арк. 59]. Люди справді божеволіли від страшного голодування.

Одночасно збільшувалися крадіжки худоби та продуктів харчування, як

наслідок активізувалися селянські самосуди. Наприклад, в ніч з 29 на 30 червня 1933 р. у с. Миколаєвцях упіймано із вкраденою коровою жителя с. Іванківці Бурлачука якого вбив натовп [23, арк. 64]. Особливу жорстокість проявляв також партійний актив. Так у с. Пашуки Славутського району члени сільради Ліпський, Кондратюк та ін. упіймали вночі злодіїв з вкраденим кабаном серед яких була жінка. Завели їх до колгоспної канцелярії, де жорстоко побили до непритомного стану. Після того підвішували їх мотузками за різні частини тіла до стелі та вибивали зізнання, щодо причетності до інших крадіжок. Голова сільради с. Кам’янка Стаднік та його замісник двічі побили гр. Денисюка та його дружину. Перший раз за те, що вони нібито вкрали корову, а другий – за невиконання хлібозаготівлі. Голови місцевих сільрад, колгоспів привласнювали частину конфіскованого майна як заможних так і бідних односельців [24, арк. 114-115].

Селяни масово вживають в їжу тирсу, кору дерев, вибирали насіння в полі [23, арк. 46]. У повідомленні Полонського районного партійного комітету до Вінницького обкому КП(б)У під грифом «Цілком таємно» зазначалося, що по селах збільшилися випадки опухання та смертності за рахунок розкуркулених одноосібників, яких колгоспи не допускають до роботи. В районі збільшувалася кількість померлих за рахунок переходячого елемента з Любарського та Баранівського районів. Опухання від голоду замасковують у звітах під виглядом безбілкового опухання [25, арк. 64]. Політичний лист із колгоспу с. Сахни до Летичівського районного партійного комітету від 11 червня 1933 р. говорить сам за себе. 50% населення села опухло від голоду. За травень та половину червня померло 25 осіб. Харчовий фонд відсутній, тому колгоспники не виходять на роботу. Це ставить під загрозу пропалочну та городню кампанію зернових. Мали місце випадки зривання озимого хліба, квітів рапсу, фруктової зелені, різних болотних трав з метою споживання [23, арк. 86-87].

З відомостей про стан Славутського району на 20 липня значиться, що по колгоспам потерпало від голоду 4520 сімей, з них голодуючих і опухлих – 2135, померлих – 229, решта гостро потребуючі у допомозі продуктами харчування. В наслідок отриманої від держави продовольчої допомоги, на одну особу пересічно припадало 1,7 кг. харчів. З чого можна зробити висновок про те, що це зовсім не вирішувало проблеми [26, арк. 16].

Радянська влада навіть в супереч постановам про заборону обкладати податками інвалідів зобов’язала мешканця Славутського району с. Голики – Гончарука, здати державі 40 кг. м’яса. Це при тому, що останній не мав жодної домашньої тварини та був глухонімий [18, арк. 555].

В зв'язку із не виконанням плану хлібозаготівлі влада вдається до репресій. За повідомленням Солобковецького районного партійного комітету Вінницькому обкому КП(б)У під грифом «Цілком таємно» зазначалося, що в зв'язку з досяганням хліба у районі ще більше почастішали випадки знищення врожаю у вигляді зрізування колосків та витолочування зерна. Якщо спочатку випадки зрізування колосків носили дрібний характер то тепер це набуває більших розмірів. Одночасно відмічено: «...пошкодження врожаю організовує класовий ворог – куркуль та його агентура – Петлюрівські елементи...». В с. Підлісному Мукарові двоє селян нарізали колосків на колгоспному полі вагою в 20 кг., за що районний суд засудив селянина Колісника до 8 років ув'язнення в далеких таборах, а Кушлінську – виїзну сесію обласного суду до 10 років. В с. Томашівка гр. Стаднік, розкуркулений, як зазначають документи „злочин-рецидивіст”, два рази судимий, на колгоспному полі у найвіддаленішій ділянці декілька разів зрізував і витолочував частину озимого посіву. За що обласний суд засудив його до розстрілу.

Показовим став розгляд виїзною сесією обласного суду яка розглянула справу куркульки Ніколаєвої за зрізування колосків у с. Корначівка Ярмолинецького району. На захист підсудної у якості свідка виступив односелець Бондар. Однак несподівано для суду свідок став на захист підсудної, заявивши, що вона голодувала всю зиму і весну, та якби не односельці померла б від голоду. У партійному звіті зразу відмітили, що цей підкуркульник «проліз» до комсомолу, «агент», що втратив «класове відчуття» виключений з організації». Одночасно районний партійний комітет зобов'язав усі партосередки, управи та сільради посилити охорону посівів на полях [27, арк. 41-43]. Ця подія ще раз підтверджувала штучний характер голодомору.

Якщо навіть проаналізувати усі державні постанови у справі хлібозаготівельної кампанії в УСРР, що були прийняті сталінським керівництвом 1932 р., стає зрозумілим навіть не фахівцю, що ці накази цілком злочинні та окрім голоду і смерті нічого з собою не несуть. Чого варті лише положення постанови ЦК ВКП(б) та РНК Союзу РСР від 14 грудня 1932 р., що засвідчують необхідність для всіх, хто заважає здійсненню колективізації у справі хлібозаготівлі застосовувати суворі репресії, тривалі ув'язнення до концтаборів терміном від 5 до 10 років, не зупиняючись навіть перед застосуванням вищої міри покарання – розстрілом [10, арк. 441].

Колективізація, розкуркулення, репресії проти цвіту нації – інтелігенції і селянства зруйнували значний шар традиційної української національної культури. Разом з етнокультурними надбаннями українство втратило

морально-психологічну стійкість, етнічну самобутність та почуття господаря на своїй землі. Небачене насильство над українським селянством призвело до деградації національних, духовних і релігійних цінностей. В результаті більшовицького експерименту від штучного голодомору померло за приблизними підрахунками від 6 до 10 мільйонів українців. Однак ця небачена в світі гуманітарна катастрофа й досі не отримала належного суспільного осмислення в Україні. На сьогодні лише чотирнадцять країн світу визнали голод 1932–1933 рр. геноцидом української нації. Тому дане питання потребує все більше системних наукових розробок. Пам'ять про голодомор повинна стати засторогою майбутнім поколінням і не тільки для українців. На наш погляд необхідно здійснювати подальші наукові дослідження цієї проблеми з широким обговоренням громадськістю на Всеукраїнському та міжнародному рівнях.

Список використаних джерел та літератури:

1. 33-й: голод: Народна книга-Меморіал / Упоряд: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад. Письменник, 1991. – 584 с.
2. Прокопчук В. С. Архівні матеріали ЗАГСу про голодомор 1932–1933 рр. На Дунаєвщині / В. С. Прокопчук // Матер. Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (26 верес. 1997 р.). – Хмельницький, 1997. – С. 276-279.
3. Слободянюк П. Я. «Чорна дошка» України: (Події 30-х років) / П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий // Хмельницький, 2001. – 126 с.
4. Рибак І. В. Голод 1932–1933 рр. на Поділлі / І. В. Рибак // Новітня історія рідного краю : (Хмельниччина на поч. ХХ-ХХІ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 36-38; Його ж. – Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев // – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 48 с.
5. Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі / С. В. Маркова // Монографія. – К. : МАУП, 2003. – 116 с.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.: фото.
7. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України; Міжнар. благодійн. Фонд «Україна 3000»; Відповід. ред. В. Даниленко. – К. : ВД Стило, 2007. – 604 с.: іл.
8. Голодомор 1932–1933 років. Геноцид українського народу / Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ. : Вид.-во імені Олени Теліги, 2008. – 48 с.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – Ф.Р. 3141. –

Оп. 3. – Спр. 7.

10. Там само. – Ф.Р. 1160. – Оп. 2. – Спр. 7.

11. Там само. – Ф.Р. 1250. – Оп. 1. – Спр. 2385.

12. Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області. – (далі – Архів УСБУ Хмельницької обл.). – Спр. П. – 2140.

13. ДАХМО. – Ф.П. 433. – Оп. 1. – Спр. 120.

14. Там само. – Ф.Р. 1160. – Оп. 2. – Спр. 11.

15. Там само. – Ф.Р. 1250. – Оп. 1. – Спр. 2395.

16. Архів УСБУ Хмельницької обл. – Спр. П.20035.

17. ДАХМО. – Ф.П. 269. – Оп. 1. – Спр. 3.

18. Там само. – Ф.Р. 762. – Оп. 2. – Спр. 826.

19. Там само. – Ф.П. 122. – Оп. 1. – Спр. 138.

20. Там само. – Ф.П. 364. – Оп. 1. – Спр. 415.

21. Там само. – Ф.Р. 6193. – Оп. 1. – Спр. 2833.

22. Там само. – Ф.П. 269. – Спр. 126.

23. Там само. – Ф.П. 166. – Оп. 1. – Спр. 91.

24. Там само. – Ф.П. 364. – Спр. 419.

25. Там само. – Ф.П. 269. – Спр. 122.

26. Там само. – Ф.П. 364. – Спр. 418.

27. Там само. – Ф.П. 401. – Спр. 80.

В. І. Петренко,
*кандидат історичних наук
(м. Вінниця)*

СИСТЕМА ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕКВІЗИЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У 1928-1933 РР.

Повернення більшовицького керівництва у 1928 р. до політики «військового комунізму», зокрема «продрозкладки» в українському селі, лише посилило репресії до селянства. Вже на початку 1929 р. сталінським режимом були запроваджені так звані «нові методи» хлібозаготівель, які передбачали призначався уповноважених райпарткомів або райвиконкомів у кожне село. Вони діяли разом із сільськими комісіями «сприяння хлібозаготівлі» та активістами [30, с. 108-117]. За необхідності, в залежності від виконання планів, на допомогу їм надсилалися робітничі бригади з міст.

Уповноважені отримували у сільських радах списки боржників

(затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними зобов'язання, а саме: плану хлібозаготівлі, сільськогосподарського податку, сплати по самообкладанню, недоотримання коштів за страхування, фінансову заборгованість по позикам, невиконання умов контрактації (хліба, м'яса, картоплі...), невиплату штрафу, невиконання рішень суду та ін. – всього 24 фінансово-продовольчих зобов'язання [28, с. 90].

Списки склалися в 2-х примірниках. Один – вручався старшому хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (в кожному великому селі з 1929 р. діяло 2–3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі, до ліквідації селянами заборгованості [4, арк. 156].

Систематично, через два дні, уповноважений району разом з головою сільради заслуховували звіт старшого бригади про виконання поставленого завдання. Кожних 5 днів райвиконком доповідала окружним виконавчим органам влади про результати хлібозаготівлі та настрої окремих груп селянства. У всіх селах перебували і представники кооперації, які забезпечували доставку зерна до зсипних пунктів [4, арк. 155, 156].

Планові завдання хлібозаготівельні бригади змушені були виконати за всяку ціну, аби самим не потрапити в сталінські лещата, відповідно, репресії проти селянства посилювались. Кожному селянину – потенційному утримувачу хліба надходила повістка з вимогою негайно виконати план хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повідомлень-вироків або ж частково їх задовольняти не рятувало селян від обшуків, вилучення наявного хліба, а в разі його відсутності, опису й продажу майна. В Уманській окрузі, наприклад, тільки за десять днів червня 1929 р. було описано і продано 993 господарства так званих «куркулів» [1, с. 390].

До селян, які відмовлявся здавати хліб та чинили опір, стали масово застосовувати ст. 58 КК УСРР. Ця стаття, за невиконання «загальнодержавної ваги повинностей», передбачала покарання – позбавлення волі, примусову працю, штраф подвійного розміру тощо [26, с. 152, 153].

Так, виїзною сесією Бершадського нарсуду за ст. 58 кримінального кодексу за «злісне невиконання хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, єдино-сільськогосподарського податку, одноразового збору» тільки з 1-го по 8-е березня 1930 р. були осуджені 17 селян [10, арк. 5, 6]. А впродовж жовтня-грудня 1930 р. вже більше сотні селян Бершадщини отримали різні терміни ув'язнення за невиконання фінансово-продовольчих завдань [10, арк. 32].

Не маючи змоги виконати все зростаючі плани і, щоб не потрапити під суд, більшість селян почали розпродаж всього, що у них було, компенсуючи

податки грішми і остаточно руйнуючи господарства.

Продовжувалася штрафна політика більшовицької держави і в трагічні 1932–1933 роки. Влада штрафувала і одноосібників, і колгоспників. Зокрема, у довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель за грудень 1932 р. констатувалося: «Застосування репресій до колгоспів. Накладено штрафів. По Вінницькій області – на 57 колгоспів... Оштрафовано одноосібників: грішми – 269 господарств, м'ясом – 16. Твердоздавців («експертників»): грішми – 2825 господарств на суму – 1153804 крб. (пересічно 410 крб. на господарство), з них стягнуто – 430610 крб. Позбавлено землі 57 господарств. Стягнуто безспірним порядком хліба 17306 центнер. Притягнуто до суду 1663 господарства» [2, с. 435-437].

Ще більше ускладнили економічну ситуацію в українському селі тотальні реквізиції усіх наявних продуктів харчування. Як відбувалося «форсування» місцевими керівниками виконання м'ясозаготівельних завдань, засвідчує доповідна записка уповноваженого по с. Пенківка до Томашпільського райвиконкому, у ній йшлося: «Коли ж почали голосувати по м'ясозаготівлі, жіноцтво кинулось бити активіста, а заможники вчинили нечуваний галас та масову давку. Це все змусило закрити збори, скласти відповідного акта, якого вже надіслано до міліції на предмет слідства та притягнення до відповідальності... Куркульня використовує жіноцтво та нестійку частину бідноти. Середняки на боці куркульні» [6, арк. 153].

Не дивлячись на опір селян м'ясозаготівельним кампаніям, більшовицька влада продовжувала нарощувати тиск, впроваджуючи методи контракції худоби та використовуючи робітничі бригади під час заготівлі м'яса. У грудневій 1929 р. директиві політбюро ЦК КП(б)У акцентувалося: «Зважаючи на те, що м'ясна проблема, після хліба, є найважливішою продовольчою проблемою, ЦК вважає необхідним щоб місцеві партійні організації вжили заходів по контракції тваринництва... Затвердити наступний план оперативних заходів на м'ясному ринку, контракцію великої рогатої худоби в кількості 390 тис. голів, контракцію свиней в кількості 980 тис. голів...» [7, арк. 320].

Стосовно робітничих бригад, то Наркомторг УСРР телеграмою Вінницькому окружному парткомітету, ще раніше, 14 квітня 1929 р. вказав: «Переключити увагу вашої діяльності на цю ділянку роботи, організувати робітничі бригади, відрядивши їх на периферію, взагалі вжити всіх заходів для поживлення м'ясозаготівельної роботи...» [3, арк. 159].

У подільських селах не припинялися реквізиції м'ясопродуктів навіть у роки наростаючого голоду. Більшовицький режим майже повністю спустошив

тваринництво краю. Так, лише у травні 1932 р. Вінницьким м'ясокомбінатом було заготовлено і вивезено 544,7 тонни м'яса. План на червень 1932 р. передбачав заготівлю ще 300 тонн м'ясопродуктів. Обласне керівництво змушене було звертатися з проханням у вищі партійні інстанції зменшити вивіз м'яса. Аргументацією цьому слугували: велика кількість підрозділів Червоної армії на Поділлі та широкомасштабна організація будівництва оборонних споруд [21, арк. 116, 117].

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. влада не обмежилася у своїх діях тільки реквізиціями хліба та м'яса, плани заготівельних організацій передбачали вилучення в селянських оселях й інших продуктів. Маслозаготівля, заготівля молока, яєць, картоплі та овочів (городини) проводилися систематично. Народний комісаріат торгівлі УСРР в телеграмі до окружних торговельних відділів від 14 березня 1929 р. вимагав: «З метою поживавлення маслозаготівлі, притягнути злісних нездатчиків до відповідальності... Мобілізувати робітників маслозаготівельних організацій, використавши тільки по призначенню – по контракції молока... Проти товариств, що не виконують план, провести рішучі кампанії, притягнувши до суду...» [3, арк. 193].

У справі заготівель продовольства найбільша відповідальність за виконання планових завдань покладалася на місцеві партійні організації. Тому окружні парткомітети в циркулярах до райпарткомів постійно наголошували: «Пропонується негайно від млявого стану переключити в ударний темп роботу заготівлі м'яса, яєць, масла, також вилучити худобу, свиней, молоко по контракції. Мобілізуйте актив, апарат... З 5 червня шліть кожних п'ять днів виконання планів» [9, арк. 57].

З початком насильницької колективізації вилучення продовольства не оминуло й господарства колгоспників. Зокрема, у резолюції Могилів-Подільського окружного парткомітету «Про централізовану заготівлю сільськогосподарських продуктів (м'яса, яйця та коров'ячого масла)» від 28 травня 1930 р. йдеться: «Секретаріат ОПК констатує, що внаслідок зменшення уваги до заготівель з боку РПК та РВК, плани по маслу та свинях майже зірвані. Заготовлено рогатої худоби 115%, свиней 45%, яйця 15%, а проти 4-х місячного завдання 60,8% коров'ячого масла – 8,3%... Відповідальність за виконання контракційних умов несе кожен член колгоспу...» [8, арк. 30].

Зубожілі колективізовані господарства змушені були виконувати ще й повинності на продукти харчування, яких і для власного існування залишалося обмаль. До невиконавців направлялись заготівельні бригади, як робітничі, так і

споживчої кооперації. Так, у січневому 1931 р. листі «До всіх голів виробничих товариств» керівництво Бершадського райспоживспілки відзначало: «Із закінченням виконання хлібозаготівлі, виробнича кооперація на сьогоднішній день почала спочивати на лаврах, стала байдуже дивитись на наданий їй план по м'ясозаготівлі, яйця, кур, молока, сіна, шкіросировини... Вам потрібно проробити всі плани заготівель та контракцій на президіях с/р та КНС, на осередкових зборах, на куткових зборах та зборах активу, жінок, добившись їх прийняття та затвердження. Виділити бригади, комісії і керувати цією роботою... Довести всі плани заготівель до куркулів, установивши термін не більше 3-х діб на виконання...» [11, арк. 2].

На той час вже десятки тисяч сімей «куркулів» були розкуркулені, виселені за межі України. Але для більшовиків боротьба з «куркульством» тільки розпочалася. Тому, така ж доля очікувала і на тих селян, які не зуміли впродовж 3-х діб (вимога влади) виконати продовольчі стягнення.

Вижити в цих нестерпних умовах певний час допомагала картопля, яка вважалася другим хлібом в українському селі. Вона, як і хліб, була основним продуктом харчування селян. Плани ж заготівель картоплі були надто надмірними, тільки один Вінницький округ повинен був здати 3 млн. пудів протягом 1930 року [5, арк. 201].

Документи партійних органів влади підтверджують, що картопля, овочі також підлягали вилученню. У директиві від 1 листопада 1931 р. «До всіх уповноважених та секретарів партосередків», секретар Бершадського райкому КП(б)У Бойко вказував: «Категорично, під персональну відповідальність партуповноважених проробити наступне: перевірити виконання завдань по бараболі куркульсько-заможницькими частинами села, надавши 24-х годинний термін виконання. В іншому разі застосовуйте безспірне стягання...; негайно запропонувати правлінням колгоспів про здачу бараболі; на 7-ме листопада, день святкування жовтневих свят організувати ЧЕРВОНУ ВАЛКУ під гаслом 100% виконання плану овочів. Особливу увагу звернути на заготівлю бараболі, капусти, цибулі. Навколо скупчити громадськість, втягнувши КСМУ та колгоспників» [11, арк. 13].

Місцеві заготівельні організації часто не справлялись з вивозом заготовленого продовольства і воно гинуло, не діставшись ні селянам-виробникам, ні пункту призначення. Про це в листопаді 1931 р. повідомляв виконуючий обов'язки секретаря Бершадського райпарткому Ромашко, а саме: «З настанням морозів, є випадки, що овочі, а особливо картопля, які ще знаходяться на глибинних пунктах, зіпсовуються. Дальніше перебування овочів на цих пунктах ні в якому разі не допустиме. Райпартком під особисту

відповідальність секретарів п/о, фракцій установ та уповноважених РПК закликає негайно вивезти продукти на пристанційні пункти і не пізніше 28 листопада повідомити РПК» [11, арк. 37].

Посилена кампанія по заготівлі картоплі в українських селах тривала і в 1932–1933 рр. У постанові Вінницького облвиконкому від 9 листопада 1932 р. «Про перебіг виконання плану заготівель картоплі по районах області» констатувалося: «Визнати, що перебіг заготівель проходить незадовільно, запропонувати керівникам організацій протягом однієї доби мобілізувати максимальну кількість своїх робітників, яких відрядити в райони, що найбільш відстають по заготівлі картоплі» [25, арк. 151].

Цілеспрямованість нищення селянства у 1932–1933 рр. підтверджують численні факти відбору продовольства, зокрема картоплі у колгоспників, яку вони заробили на трудодні. Так, подільські селянські родини, отримавши наприкінці 1932 р. на зароблені трудодні по 10–16 кілограмів картоплі, на вимогу влади змушені були повернути продукти. Приводом стало невиконання Вінницькою областю планів контракції картоплі, а підсумком цієї злочинної акції – повальні обшуки та вилучення продовольства у селян, які вже перебували на межі голодної смерті [29, с. 165].

Як відбувся відбір у колгоспників картоплі засвідчують також матеріали Літинського парткому за 1933 р., зокрема: «Організаційна робота, як правило, підмінялася адмініструванням: масові обшуки дворів, побої колгоспників та одноосібників, кидання селян у ляхи тощо» [24, арк. 3].

Виконавцям заготівельних кампаній з продовольства ставилося завдання максимально «напружувати зусилля» і щодо заготівель овочів, використовуючи при цьому контракцію. Ще у червні 1930 р. Вінницька райколгоспспілка прийняла постанову «Про контракцію садово-огородніх культур», у ній йшлося: «Необхідно звернути увагу на городину. Перевірити стан законтракованих культур та закінчити контракцію... Максимально звернути увагу на заготівлю садо-городини через закупку таких на корню. За зрив роботи товариствами Мізяківських Хуторів, Великих Хуторів та Якушинець, їхні правління передати до суду» [12, арк. 16].

Селянські господарства, які не повністю виконували «подвірні завдання на здачу капусти, моркви, буряку, цибулі, картоплі й іншої городини», місцева влада відносила до «куркульсько-заможних» господарств з усіма наступними наслідками [13, арк. 129].

У червні 1931 р. РПО (Рада Праці й Оборони) СРСР була прийнята постанова «Про заготівлю ранньої городини й ціни на неї» [27, арт. 295]. Постанова, у зв'язку з «ударним завданням», зобов'язувала республіканське

керівництво «встановити щоденні зведення про заготівлю городини».

Український Наркомат постачання, враховуючи «ударність» заготівлі городини та зростання потреб промислових центрів держави, визначив високі планові завдання для областей України на 1932 р., для Вінницької – такі: картопля – 3700 тонн; цибуля – 50 т.; морква – 100 т.; буряк – 1000 т.; помідори – 3000 т.; огірки – 4500 т. [25, арк. 87].

Розпочалось тотальне вилучення городніх культур, які вихолостили господарства. Партійні та сільські активи, апарати коопспілок, «буксирні» бригади у кожному селі здійснювали кампанії з контракції городніх культур і їх посиленої заготівлі [14, арк. 53]. А постанова Вінницького обкому КП(б)У від 31 жовтня 1932 р. вимагала „проводити і децентралізовані овочезаготівлі поряд з виконанням районами централізованих заготівель, шляхом організації червоних валок та відправки червоних ешелонів під гаслом: «Овочі Ленінграду до ХV-річниці Жовтня» [19, арк. 225, 226].

Щоб хоч якось протистояти тотальному грабежу, господарі селянських родин часто залишали свої оселі з примарною надією, що без них не буде проводитися контракція та вилучення продовольства [20, арк. 202]. Але ці надії були марними, адже самим експропріаторам заборонялося залишати села без дозволу райпарткомів [15, арк. 159].

Чинити фізичний опір озброєним заготівельникам було практично неможливо. До всього, за спротив владі селяни підлягали притягненню до кримінальної відповідальності. Так, за опір хлібозаготівлі, трьох селян села Щурівці Гайсинського району було позбавлено волі терміном від 6 до 8 років кожного із засланням за межі України [17, арк. 30, 31].

Прокуратура, судова система, органи юстиції більшовицької держави тільки сприяли наростаючій українській трагедії, узаконюючи пограбування селянства і проводячи судові рішення на користь влади. Навіть у випадках поодиноких рішень суду на користь позивачів у 1932 р. (за відбір продовольства у Літинському районі), слідували директивні вказівки працівників обкому партії про «загублення роботи» і «придивитися до цього чудернацького судді» [22, арк. 154].

Спроби селянства обрати до складу сільського керівництва людей порядних, які б захищали їхні інтереси, закінчувалися втручанням органів ДПУ. Наприклад, у селах Головеньки та Мухівці Немирівського району реакція влади була вкрай негативною на переобрання селянами голів та членів сільських рад [18, арк. 4-5]. У разі невиконання хоча б одного завдання – до новообраних керівників застосовувалися репресії.

Ні один вид продуктів харчування не залишався по за увагою

більшовицького режиму. Дійшла черга і до буряків. Спочатку влада примушувала збільшувати площі посівів під буряк одноосібників, у разі невиконання завдань вони притягалися до кримінальної відповідальності. Про це свідчать матеріали виїздної сесії Бершадського Нарсуду від 25 травня 1931 р. – за «ухиляння від засіву буряку» були оштрафовані та засуджені 26 селян, терміном від одного до п'яти років позбавлення волі [10, арк. 39, 40].

Наприкінці 1931 р. районні парткомітети отримали виписку з постанови ЦК ВКП(б) від 9 грудня про негайний розгляд (впродовж 5-ти днів) всіх судових справ про розкрадання буряків. Їхні копії одразу були направлені у районні прокуратури для виконання. Що характерно, цей документ підписав особисто Й. Сталін – секретар ЦК ВКП(б) – дійсно увага вождя була всевидящою [10, арк. 46].

У цьому ж році постановою Ради праці й оборони СРСР «Про контрактацію цукрового буряку врожаю 1932 р.» ставилось завдання засіяти під буряк площу в 1 млн. 400 тис. га, з них в Україні – 1 млн. 132 тис. га, що становило 81%. Це зобов'язувало українське партійне керівництво не менше 20% загальної посівної площі відвести лише під буряк, а в 16-ти кілометровій зоні цукрових заводів – 70% [27, арт. 341].

І це в критичний час, коли кожна десятина землі засіяна під зернові культури давала шанс для виживання, але більшовицьке керівництво не звертало на це уваги. До речі, з листопада 1930 р. постачання цукру в українські села припинилося [13, арк. 113], окрім вчителів, робітників і службовців, які мали продовольчі картки (з лютого 1929 р.).

Що ще могла віднайти для їжі селянська родина, після відбору бригадами всіх наявних продуктів харчування, щоб вижити впродовж багатьох місяців? Цим продуктом могла стати риба. Але на початку 1931 р. районні виконавчі органи отримали директиву про заборону рибної ловлі. Зокрема у постанові Калинівського райвиконкому «Заходи щодо поліпшення і розвитку рибного господарства та про боротьбу з незаконною рибною ловлею» відзначалося: «...Заборонити проводити ловлю риби будь-яким знаряддям, навіть вудками, а також перебувати поблизу ставків стороннім особам...» [15, арк. 144 зв.].

У листопаді 1932 р. постанова № 279 Вінницького облвиконкому «Про стан рибного господарства в області» вимагала від районного керівництва ще й збільшення площ водоймів за рахунок колгоспних земель для реалізації планів експорту риби [25, арк. 160, 161].

Заготівлям підлягало практично все, що знаходилося в селянських господарствах. Після експропріації майна та продовольства на селян ще

очікував так званий «другорядний експорт». У матеріалах Копайгородського райкому партії за серпень 1930 р. відклалися документи такого змісту: «Партією та урядом встановлено, що за останній час заготівля другорядного експорту... прядива, ганчір'я, кісток, рогів, копит, хутрини, кінволося, пухпир'я, лікрослин та ін. значно зменшилась, що ставить під загрозу виконання експортного плану» [16, арк. 9].

Посилена заготівля в українському селі тривала навіть у 1933 р. У зведеній відомості виконання експортного плану за перше півріччя 1933 р. Вінницькою областю, з грифом «Не підлягає оголошенню», вказані: птиця, масло, риба, яйця, мед, горіхи, раки, хрін, мак, хутро, селянське полотно, віск, кабакове насіння...» [23, арк. 28].

Які продукти ще залишалися в селянських оселях у 1932–1933 рр., чим харчувалися діти селян, щоб не вмерти від голоду? Відповідь на це запитання у листі секретарю ЦК КП(б)У Хатаєвичу від «червоного партизана, політкаторжанина, командира запасу Червоної армії, члена КП(б)У з 1917 р.» Войтюка. У листі від 14 листопада 1932 р. він акцентував: «Вважаю своїм обов'язком, як комуніст, заявити Вам наступне: в партії я перебуваю вже 15 років. Під час громадянської війни приймав участь в багатьох боях. У Червоній армії пробув 5 років, а до цього 3 роки в заслання... Любарському району необхідно здати 10600 тонн хлібозаготівлі, у районі 62 колгоспи, а виконали план лише 2. Інші колгоспи з трудом тільки на 45–50%... Зерна залишилося тільки на насіння, а що стосується видачі зерна на трудодні і для худоби, так про це говорити не приходиться, так як його немає... Сім'ї приготувляють собі їду на зиму. Вони ріжуть тоненькими кусками гарбузи, розвішують їх на теребки довкола своєї хати. В результаті цього по селах нашого району багато людей хворіє дизентерією – 50%, сипняком – 30%... Я написав далеко не все, що відбувається у районі... Прошу Вас т. Хатаєвич звернути на це увагу. За викладене мною перед ЦК партії я несу сувору відповідальність» [20, арк. 202].

Цей лист був повернутий ЦК КП(б)У Вінницькому обкому партії. Подальша доля Войтюка, який наслідився його написати, невідома, але серед партійних керівників району наступних років його прізвище відсутнє. Вражає і достовірний факт невиплати колгоспникам продовольства за вироблені ними трудодні. Вижити у таких, організованих владою, умовах – особливо взимку – було практично неможливо. Проте за життя боролися відчайдушно! Селяни Іллінецького та Гайсинського районів проявили неабияку кмітливість для схову зерна. Так, селянин с. Кіблич Цвігун замурував зерно у штандарах (ніша під піччю), а селянин Максименко закопав збіжжя у хаті, викопавши яму; у с.

Нараївка селянин Поляруш заховав пшеницю у матраці; селянин с. Карбівки Голованчук ховав борошно та пшоно в очереті на р. Соб; у с. Степашки активісти знайшли хліб на цвинтарі, закопаний у могилу, де були поставлені хрест і вінки; в с. Сокілець селяни перемішували зерно з половою та замурували у стіни [28, с. 263]. На жаль, ці схованки були виявлені «буксирними» бригадами, які, змінюючи одна одну, місяцями перебували у селах. А бажання поїсти було сильнішим від очікування.

Але, у селі Осіївка Бершадського району все ж таки селянська кмітливість допомогла вижити багатьом родинам. Іван Кукурудзяк засипав зерно в глечики, а зверху накрив клоччям і залив смолою. Глечики вночі виніс до ставка, який був навпроти його городу і опустив їх у воду. Марко Ільченко викопав у шопі яму, насипав туди зерна і вкрив дошками. Потім насипав землі та накрив купою гною. Взимку зерно пахло гноєм, але голодна сім'я врятувалася. Тодосій Кубко заховав зерно у дуплі верби, що росла у воді [28, с. 264].

Найтрагічнішими для селянства стали грудневі 1932 р. постанови більшовицької влади про запровадження паспортного режиму, який забороняв селянам залишати села у пошуках їжі (їх перетворили на резервації) та вивіз усіх посівних фондів у рахунок хлібозаготівлі (весною 1933 р. сіяти було нічим) [2, с. 530]. Саме тому – багатомільйонні жертви від голоду, який ще й старанно приховувався владою.

Таким чином, ще у 1928–1929 рр. сталінським режимом були запроваджені заходи – вилучення коштів, майна, продовольства в українських селах, які призвели до цілковитого зuboжіння. Впродовж 1930–1933 рр., у ході примусової колективізації та масового розкуркулення, систематичні реквізиції практично всіх продуктів харчування лише посилювалися, а це неодмінно вело до наростання голоду. Причому ліквідувати свою заборгованість селянській родині (достаток якої залежав лише від садиби, городу та тяжкої праці) було практично неможливо, тому що вона набула системи продуманої ланцюгової реакції: надмірне фінансове оподаткування призводило до боргів, які влада змушувала компенсувати продовольством, а невиконання зростаючих завдань призводило до суду, штрафу, вилучення коштів, реманенту, майна, продовольства, розкуркулення. Відбір продуктів харчування був систематичним і суцільним – у селянських оселях вилучалося все до останку. Цей реалізований більшовицькою владою у мирний час злочин, з метою колективізувати та упокорити селянство України, без сумніву має ознаки геноциду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Гол. ред. ради – В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2003. – 888 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор.: Р. Я. Пиріг; Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 470.
4. ДАВО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 479.
5. ДАВО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 480.
6. ДАВО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 563.
7. ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 485.
8. ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 557.
9. ДАВО. – Ф. П-33. – Оп. 1. – Спр. 1010.
10. ДАВО. – Ф. П-39. – Оп. 1. – Спр. 100.
11. ДАВО. – Ф. П-39. – Оп. 1. – Спр. 103.
12. ДАВО. – Ф. П-42. – Оп. 1. – Спр. 171.
13. ДАВО. – Ф. П-43. – Оп. 1. – Спр. 175.
14. ДАВО. – Ф. П-45. – Оп. 1. – Спр. 120.
15. ДАВО. – Ф. П-53. – Оп. 1. – Спр. 226.
16. ДАВО. – Ф. П-54. – Оп. 1. – Спр. 72.
17. ДАВО. – Ф. П-63. – Оп. 1. – Спр. 108.
18. ДАВО. – Ф. П-63. – Оп. 1. – Спр. 110.
19. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 1. – Спр. 25.
20. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 4.
21. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 10.
22. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 21.
23. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 99.
24. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 164.
25. ДАВО. – Ф. Р-2700 – Оп. 1. – Спр. 1.
26. Збірник узаконень і розпоряджень Уряду України. Офіційне видання народного комісаріату юстиції. – Харків, 1927. – Ст. 58.
27. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. – М., 1931.
28. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Монографія. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. – 320 с.
29. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації

Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ ст. – Вінниця, 2008. – 420 с.

30. Хлібозаготівельна політика більшовиків в Україні в 1929 р. / Петренко В. І. // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 10. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – С. 108-117.

Г. Т. Полякова
(м. Хмельницький)

ЧЕРЕЗ СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ПРАВДУ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ

Не голод, а голодомор. Голодомор 1932–1933 років став найбільшою трагедією українського народу за всю її історію, трагедією, яка не має аналогів у світі. Здійснений більшовицькою владою проти непокірного свободолюбивого українського народу, даний голодомор – це етноцид – вбивство народу за етнічною ознакою.

Вістря цього жакливого нелюдського апокаліпсису було спрямоване в першу чергу проти українського селянства. Не маючи змоги ні економічними, ні політичними важелями (серед них: розкуркулення, виселення, розстріли сотень тисяч українських хліборобів, так званих «куркулів») примусити селянство змінити свій світогляд, який формувався протягом сотень років, а також методи господарювання, яке вони вели з діда – прадіда, сталінський тоталітарний режим таким дикунським методом перетворив волелюбних, економічно незалежних селян – землевласників (тих, хто вижив) на покірливих наймитів в одержавлених колгоспах.

Одночасно, спричинивши Великий Голод в Україні, сталінське політбюро переслідувало злочинну мету – викорінення національної автентичності, самобутності українців. Масове фізичне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом було свідомим політичним актом більшовицької системи проти мирних людей, внаслідок якого зникли цілі покоління селян – землеробів, які любили землю, плекали її, як рідну дитину.

Селянство – як ворог «сталінізму». Саме селянство було і є не тільки годувальником та захисником рідної Вітчизни, а й носієм високих християнських вартостей, моралі, поведінки, джерелом духовності та культури, традицій, звичаїв і, звичайно, колискою мови та пісні.

Як коріння живить дерево, так селянство живить націю, а отже воно являлось носієм, ворожого більшовицьким вождям, націоналізму. Знищити

сутність селянства – і вирішиться національне питання. Недарма Сталін зазначав: «Національна проблема – це селянська проблема».

Таким чином, головною причиною штучного голодомору в Україні у 1932–1934 роках стало стійке протистояння національного свідомого українського селянства більшовицькій тоталітарній системі, яке в повній мірі проявилось під час проведення масової насильницької колективізації, розпочатої у 1929 році.

Кількість учасників антирадянських селянських повстань в Україні у цей час зростала з кожним днем. Якщо в січні 1930-го року в 45-ти селянських заворушеннях брали участь 13 тис. чоловік, то в лютому в 200 заворушеннях – 59 тис. чоловік, а у березні кількість антирадянських виступів сягнула до 3 тис., у яких взяли участь 877 тис. повстанців.

Масовий наростаючий опір селянства загрожував зірвати плани більшовицького режиму на шляху до суцільної колективізації сільського господарства та індустріалізації країни. А на той час саме українське селянство було найбільш потужною силою, яка протистояла кремлівській політиці панування над народами. Кремлівські вожді добре пам'ятали затяжну селянську війну проти їхньої політики «воєнного комунізму» в недалеких 1920–1922 роках.

Боячись посилення загального опору в країні своїй насильницькій політиці та зростання антирадянських настроїв, сталінщина вдалася до радикальних репресивних заходів – репресій голодом. Досвід уже був – це голодомор 1921–1923 років.

У голодомору – були свої методи знищення. Голодомор здійснювався шляхом постійних непосильних норм хлібоздач і вилученням до останнього продуктів харчування.

Разом із цими заходами запроваджувались: система внутрішніх паспортів, яка не дозволяла залишати села в пошуках продуктів; ретельний контроль на російсько-українському та білорусько-українському кордонах, щоб не допустити надходження харчів у голодуючі райони; арешти і розстріли селян за зрізані колоски; масове виселення селян зі своїх осель; безконтрольне свавілля та насильство над аграріями різного роду хлібозаготівельних бригад – судово-слідчих, робітничих, «буксирних», «похідних»; занесення сіл і колгоспів на так звану «чорну дошку», з усіма санкціями та наслідками; посилення контролю за місцевими партійцями, виконавцями цієї трагедії, – за найменший прояв лояльності щодо селян вони підлягали арешту.

Факти свідчать. Переконливим свідченням незацікавленості партійно-радянського керівництва у допомозі вимираючому населенню України є і той

факт, що вилучений у голодних селян хліб систематично надходив на міжнародні європейські ринки й продавався в Англії, Франції, Італії та інших країнах.

Партійний активіст-реквізитор, пригадував: «Я чув, як діти душилися, заходилися в криках від кашлю. І я бачив вигляд цих людей, – він був переляканий, благальний, ненавидячий, тупо байдужий, затьмарений відчаєм або палахкотів напівбожевільною зухвалістю і люттю... Разом з іншими я випорожнював скрині старих людей, затикаючи собі вуха від плачу дітей і голосіння жінок. Бо я був переконаний, що здійснюю великі та потрібні перетворення на селі...».

Один із перших дослідників Голодомору на Поділлі, професор Вінницького державного педагогічного університету Ілля Гаврилович Шульга писав: «Чорною хмарою насувалося на Україну страхітливе лихо. Трактами, широкими і вузькими шляхами, стежками та межами, не минаючи селянських осель, на Поділлі пробирався голод. У порожніх селянських засіках не було навіть мишей, «червона мітла» повимітала все до зернини. Спорожнялися льохи, люди доїдали картоплю та буряки, гарбузи і квасину. Це були останні місяці 1932 р., названі народом «гарбузень». Грудень і січень – «пухкутень» – піднесли українському селянинові тяжку чашу мук. Весняні місяці 1933 р. залишилися в пам'яті подолян під назвою «капутень».

Сотні тисяч селян в пошуках їжі бродили по своїй же рідній землі, благаючи допомоги продуктами хоча б їхнім дітям. Але голодомор жалості не мав, вмирав від голоду і діти. В листі до голови Сальницької сільської ради учень Свіргун писав: «Кузьма Петрович! Тиждень, як помер від голоду батько. Мати лежить хвора й вся попухла на печі. Окрім мене залишилося ще троє малолітніх дітей. Вони попухли. На мою долю випало бути Головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилося і буряків. Рятуйте маму, дітей. Ми вступимо у колгосп. І буду я так з мамою працювати, щоб забезпечити цих малих дітей хлібом. Не відмовте Кузьма Петрович. Невже я 7 років вчився, щоб померти голодною смертю...».

Діти помидали від опухання, хвороб, самогубств, ставали жертвами людодідів. Ганебними і злочинними стали вбивства дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Судові і позасудові органи масово вбивали і дітей, які піднімали з колгоспного поля декілька колосків.

Голод косив усіх підряд – дорослих і дітей, колгоспників і одноосібників, бідняків і середняків.

Людоїдство – страшний наслідок голодомору. Голод здійснював і постійний психічний тиск на людей, навіть матері починали ненавидіти своїх дітей. Досить часто голодуючі божеволіли, що призводило до людоїдства.

В спецповідомленнях Вінницького облвідділу ДПУ за 1933 рік йшла мова про масові факти людоїдства в Іллінецькому районі: «Село Кошаринці. Дівчина 9 років була зарізана колгоспницею – біднячкою з метою вживання для харчів... Село Ляцька Слобідка. Член колгоспу розрізав живіт своєму мертвому синові, щоб використати м'ясо для їжі... Село Райки. Одноосібника має 5 душ сім'ї, забила п'ятирічну дитину, м'ясо з'їла, годуючи ним і дітей... Село Тодорівка. Одноосібник – бідняк задушив сусідського хлопця та кинув у льох, щоб використати як їжу. Хлопець ожив, виліз із льоху і розповів про все в селі...».

Свої своїх і знищували. Місцеві ж активісти, які переважно складалися з люмпенізованого населення (представників комуністичних, комсомольських організацій та комітетів незаможних селян), проявляючи жорстоке насильство, нерідко, відбираючи останню крихту хліба у голодуючих дітей – харчувалися з реквізованого у селян продовольства.

Як так могло статися? Соромно за таких запопадливих виконавців! Виправдати їхні вчинки не можна, хоч і були вони поставлені в особливі умови. В разі відмови проводити більшовицьку політику, їх чекав арешт, вислання або розстріл.

Бачили цей жах своїми очима... З усіх свідчень, які залишились на сьогоднішній день, про страшні роки голодомору для моєї сім'ї, є лише спогади уже покійної моєї прабабусі Недбалюк Марії Антонівни 1927 року народження.

На ті часи їй було шість років. Батько Побережний Антон загинув на фронтах громадянської війни. У матері Побережної Наталі Степанівни залишилось на руках двоє дітей – Марія і її старша сестра Ніна, яка померла в трьохрічному віці.

Проживали вони на той час в селі Крижопіль, яке в 1963 році було перейменовано на село Високе, Томашпільського району, Вінницької області.

На щастя, сім'ю Побережних страшний голодомор 30-х років не так сильно зачепив своїм чорним крилом. Родина мала корову, яку мати переховувала в хаті. І хоча напівголодна худобина давала мізерну кількість молока, однак цього було достатньо, щоб прогодуватися самим та ще й врятувати від голодної смерті сусідських дітей, які пухли від голоду.

Живим свідком тих тяжких подій є моя бабуся, Штокал Ганна Броніславівна. Вона народилася в селі Іванківці Ярмолинецького району в

1927. Коли почався голод їй було шість років. Зі спогадів моєї бабусі : «... в сім'ї було шість чоловік.

Коли настав голод в 1933 році, батьки працювали в колгоспі, зарплату не платили. Поля не орали і не сіяли, бо не було зерна. Не було чого їсти, тому ходили збирати траву (лободу), яку потім варили. Найменша сестра померла з голоду, а старші і я – вижили... Ходили по полях і збирали гнилу бараболлю. Батько і мама приносили 200гр хліба, їм видавали, щоб працювали. Його ділили по шматочку кожній дитині. Від голоду в той час багато людей в нашому селі помирало».

Зі спогадів моєї другої бабусі Гнатюк Ніни Степанівни, що народилася в селі Малиничі Хмельницького району в 1937 році. Вона народилася після часів голоду, але пам'ятає його зі слів своїх батьків: «...в період голоду люди були дуже бідними. По сусідству жила сім'я, що дуже голодувала. Сім'я пережила голод, тримаючи в господарстві корову. Але були сім'ї, які помирали з голоду і цілі сім'ї вивозились на кладовище. Моя родина теж тримала корову, так і пережили голод. Мати з батьком працювали в колгоспі і отримували пайок. Навесні люди йшли збирати цибулю, цвіт акації, кропиву, також в полях шукали залишки торішньої картоплі».

Із розповіді моєї прабабусі Анастасії: «Народилася я у 1915 році. Сім'я наша була не дуже багатою і на початку 30-х років нас називали середняками – це середнє між куркулями і біднотою. Батько і мати не хотіли вступати до колгоспу, і як одноосібників, на них наклали дуже великий податок (контрибуцію). Податок повинен був сплачуватися натурою: це певна кількість зерна, картоплі, городини, м'яса, сала, птиці, яєць, молока, а за дерева та кущі треба було сплачувати грошми.

У сім'ї було 8 чоловік – дітей, батько і матір. Прибуток був невеликий, те, що вирощували – ледь вистачало нагодувати сім'ю. За несплату контрибуції, батька засудили і відправили на будівництво Біломор – каналу, де він і загинув. Все майно конфіскували, не залишивши ні зернини, ні картоплини.

Це була осінь 32-го року. Старші діти ходили по селах і наймалися на роботу в комуни, а за роботу платили не грошми, а рідким супом, який вони несли додому меншим дітям і матері. Так пережили зиму 33-го року

Найважча була весна 33-го року. На роботу не брали, бо вважалися класовими ворогами. Ми шукали на городах картоплю, яка була гнила і смердюча, сушили її і робили з неї млинці, їли лободу, а з цвіту акацій робили теж млинці. Мені вдалося найнятися на роботу в сусідній радгосп, в Буйволівці, де заробляли 400 г жому і 100 г хліба за 16 годин роботи в полі.

Саме важче було найменшій сестричці, якій було 3 роки. Вона так і не дожила до літа.

Як вижити в це лихоліття, один тільки Бог знає. Пухли з голоду, весь час хотілося їсти. Цей час забути неможливо, все пам'ятаю, ніби це було вчора».

Жахливі наслідки голодомору. Крім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод позначився на українській ментальності (соціально – психологічний та духовний світогляд людини, здатність відчувати та сприймати світ). З'явилися почуття страху, байдужості, недовіри, пасивності.

Відірваність від землі окреслила духовну підкореність і рабську направленість. Терором було розмито український етнос, знищено культурний генофонд української нації, що полегшило справу закабалення України.

Голодомор на багато поколінь паралізував національну свідомість українців, що дуже відчувається і сьогодні, в часи розбудови незалежної української держави.

Результати демографічних змін в СРСР мав визначити другий всесоюзний перепис населення, який планувалося провести в грудні 1933 року.

Однак у зв'язку з демографічними катаклізмами, пов'язаними з масовими репресіями, колективізацією сільського господарства, що призвело до переміщення і фізичного знищення величезної кількості людей, стихійною міграцією із сіл в міста, і врешті голодомором 1932–1934 рр., проведення перепису кілька разів відкладалося.

Перші ж закриті результати перепису 1937 року були вражаючими. Замість «передбачуваних» 180 млн. чоловік у країні налічувалося 162 млн. чоловік.

Організаторів перепису звинуватили в необ'єктивності і заарештували. Начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР І.Кравалю, який відповідав за перепис, розстріляли.[1, с.181]

Перепис населення країни відбувся тільки у 1939 році, його статистичні дані в основному задовольнили «товариша» Сталіна.

На Поділлі (сучасні Вінницька та Хмельницька області) від голодомору загинуло від 781 тис. 574 чоловіки до 1 млн. 127 тис. 761 чоловік. Архівні джерела містять суперечливу інформацію. Населення Поділля становило на той час 4 млн. 726 тис. 97 чоловік.

Голодомор розірваних сердець

Убиті люди, діти, браття

Життя погасло у душі,

Коли нікому і нічого...

Немає щастя на землі.

Роки голодні неминучі,

Хоча – це штучний світ.

Це вигадка, вона разюча,

І через неї люди всі

Вбивали тих, хто хоче жити,

І тих, хто бореться за хліб.

Невже, це те, що люд наш заслужив,

Невже не було іншої дороги,

Ніж голодом морити всіх отих,

Хто йшов по тих теренах долі,

Тих... хто жив.

Ходили по землі лиш душі,

Людей, що залишилися на смерть,

На ту голодну неминучу муку,

Голодомор розірваних сердець.

У серці бережи моменти,

Які прожив у щасті в наші дні.

Ну а за тих, хто десь лежить вже мертвий,

В часи скорботи свічку запали.

*Повзун Анастасія
учениця 7(11)А класу
гімназії №2*

Голодомор – страшенна кара

Голодомор – страшенна кара

Народу «лишнього» святого,

Коли людина та вбивала,

Морила голодом сліпого.

І люди гинули сказано,

Боліло серце у грудях.

Людина люду не жаліла,

І та згорала у серцях.

І якось розуміння всі втрачали,
Невже людина здатна так гнобити?
Та за крупинку теплоти вбивати,
І сльози навертались вміть.

Голодомор, поля завмерлі,
Зерно, окуте мороком страждань.
Страждали люди у пустоті, одні,
І вогник навіки згасав в очах...

*Ревєр Вероніка
учениця 7(11)А класу
гімназії № 2*

Список використаних джерел та літератури:

1. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2002.
2. Мала енциклопедія етнодержавства. – К. : Довіра, Генеза, 1996.
3. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60 річчя голодомору 1933 р.). – Віниця, 1993. – 220 с.
4. ДАХО. Виконавчий комітет Хм. обл. ради народн. Ден – в – Ф.Р. 1160 – 30 арк.
5. Всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Кам'янець-Подільський, 1998.

О. О. Приходько
(м. Кам'янець-Подільський)
Р.П. Урсав
(м. Кам'янець-Подільський)

ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У статті йдеться про трагічну сторінку в історії України – а саме голод 1946–1947 років, висвітлюються причини, що привели до цієї події та наслідки, які вона мала для українського народу.

Ключові слова: розруха, колгосп, хліб, голод, хлібозаготівля.

Тема мого дослідження є надзвичайно важливою для встановлення

української моральної та національної думки. Ми, молоде покоління, маємо знати і цінувати усю проблематику цієї події. Усвідомлювати наскільки це було жакхливе післявоєнне дійство. Адже після довгих чотирьох років безжальної війни з фашистсько-німецькими загарбниками, в період тяжкого економічного становища, на долю нашого народу випадаю ще важче випробування – голод.

Голод в Україні 1946–1947 років – масовий голод, який влаштувала народам СРСР російсько-комуністична диктатура 1946–1947, був спричинений не так повоенним неврожаєм, як спланованою акцією сталінського Політбюро з метою відібрати в селян залишки зерна і продати чи віддати його братнім режимам у соціалістичному таборі. Так у 1946 з СРСР вивезено 350 тисяч тонн зерна до Румунії, у 1947 – 600 тисяч тонн зерна – до Чехословаччини, за два роки Польща отримала з Радянського Союзу 900 тисяч тонн хліба. А в Молдові, Бессарабії й південних областях України стрімко поширювався голод і лише за перше півріччя 1947 офіційно зареєстровано 130 випадків людодіства.

Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками найвищу ціну народ України сподівався на поліпшення матеріального і духовного життя, ліквідацію колгоспів, які ніколи не могли забезпечити населення нормальним харчуванням. Однак усе повернулося до старого, Відповідно до планів комуністичної партії СРСР, в тому числі й Україна, за 1946–1950 рр. повинні були, пройшовши відбудовчий період, досягнути в економічному розвитку довоєнного рівня. Навіть за фальшивою радянською статистикою цього не сталося. Промисловість, враховуючи й роздуту військову, перевищила рівень 1940 р., але сільське господарство хронічно відставало.

Після Другої світової війни в Україні панувала розруха: в руїнах лежало 28 тис. сіл, близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і машинно-тракторних станцій. Різко скоротилося поголів'я худоби. Коней залишилися 30% довоєнної кількості, великої рогатої худоби – 43%, овець і кіз – 26%, свиней – 11%. Значно постраждали тракторний і комбайновий парки. Аграрне господарство республіки було зруйнованим. У ньому залишилось дуже мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах війни, тривала демобілізація з армії. Головами колгоспів, директорами радгоспів ставали, як правило, некваліфіковані партійні чиновники або демобілізовані вояки. Скрізь на селі відновлювали терористичну адміністративно-командну систему. Практично повернулася політика «воєнного комунізму». Це також стало вагомою причиною голоду [1, с. 164].

Варто відмітити, що повоєнне сільське господарство знаходилося у важкому стані. Не вистачало не лише тракторів, комбайнів, автомашин, а й простих сільськогосподарських знарядь праці, тяглової сили. В плуг впрягали корів, а іноді й самих жінок-колгоспниць. А згідно партійних постанов посівні площі необхідно було розширювати.

Урожайність зернових культур в колгоспах знизилася в 1946 р. до 3,8 ц з га. В деяких областях колгоспники на свої трудовні отримали по 50–100 г зерна, недостатня кількість продуктів, а чимало з них взагалі нічого не отримали (така видача почалася лише у серпні 1946 р.). Почався масовий виїзд селян у місто (навіть без наявності паспортів) [1, с. 213].

Отже, основними причинами голоду можна назвати: розруха сільського господарства після Другої світової війни; засуха, яка сприяла неврожаю; політика експорту радянсько-комуністичної влади, спрямованого на розвиток і допомогу країнам соціалістичного табору; надмірне збільшення податкового навантаження та цін на продукцію; намагання радянської влади швидко створити продовольчий резерв на випадок ще однієї війни.

Також, 19 вересня 1946 року Радою Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б) було прийнято постанову «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». Там висувалася вимога – вилучити в селян ділянки землі – надлишки понад встановлені Статутом норми. Ця вимога мала на меті послабити особисте господарство, а відтак змусити селян краще працювати на колгоспній ниві. Низький рівень техніки, нестача тяглової сили привели до того, що колгоспники повинні були працювати на межі своїх можливостей. Кожен колгоспник мав відпрацювати максимум трудовнів, близько 250, мінімум у 50 трудовнів було встановлено для підлітків з 12 років.

На розвиток особистого господарства негативно позначилась і податкова політика держави. Селян змушували здавати значну кількість виробленої в особистих господарствах продукції. Окрім того, колгоспник повинен був сплачувати високі грошові податки від розмірів прибутків, отриманих з кожної голови худоби, площі посівів, кількості фруктових дерев. Податки ці зростали. Крім того, кожен селянин повинен підписатися на державну позику. Таким чином, ці платежі у багато раз перевищували оплату за роботу в колгоспах. Це все привело до того, що селяни, щоб якось зменшити податки, змушені були різати птицю, худобу, вирубувати дерева, згортати особисте підсобне господарство, що ставало збитковим.

Продовольчі труднощі наростали з кожним днем, а «основний закон» – будь-що виконати обов'язковий план хлібозаготівель – ніхто й не думав скасовувати, навпаки, партійні органи закликали вести нещадну боротьбу з

«саботажниками». Частина «виметеного під мітлу» у селян хліба йшла як «допомога» до країн «народної демократії» – Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. «Радянський Союз врятував нас від голоду», – зазначав президент Чехословаччини К. Готвальд. А голод в своїй кращій вже стукав «у вікно». Він був викликаний воєнним розоренням села, сталінською, справді феодальною системою організації та керівництва сільським господарством та жорстокою посухою, якої Україна не знала понад 50 років. Найбільше постраждали від голоду Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Вінницька, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Чернівецька області та сусідня Молдавська республіка.

Літо 1946 року було надзвичайно посушливим. Високі температури – 36–39 градусів призвели до страшної засухи. Замість глибокого аналізу ситуації що склалася, пошуку шляхів виходу липневий (1946 р.) Пленум ЦК ВКП (б) зажадав безумовного виконання хлібозаготівель і оголосив це найважливішим державним питанням [2, с. 133].

Хлібозаготівельна компанія 1946 р. проводилась під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Уповноважені від партійних органів пильно стежили за заготівлею Голови колгоспів, які приховували хліб, піддавалися репресіям.

А в цей чай голод посилювався. За офіційними, далеко неповними даними, загальна кількість голодуючих досягла 2,7 млн. чол. Дуже різко зросла дитяча смертність. Своєї апогеї голод досяг в березні і тривав аж до серпня 1947 р. Місцеві органи влади іноді осміювалися допомагати голодуючим, звільняючи від хлібозаготівель безнадійні колгоспи. До ЦК КП(б) надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. «Незабаром, – зазначив М. Хрущов у мемуарах, – стали надходити офіційні донесення про людей, які померли від голоду. Відмічались випадки людодійства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обкому партії, сказав мені, що він їздив до одного з колгоспів перевіряти, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки. Ось як він розповідав про це «Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємось ще трішки». Уявляєш собі все це, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей!».

Але замість реальної допомоги в голодні 1946–1947 роки урядом посилюється кримінальне переслідування «розкрадачів» соціалістичної власності, які за 18 статтею Конституції 1936 року кваліфікувались як «вороги народу», а 18 статтею Статуту сільгоспартії як «зрадники загальної справи

колгоспів» і «підрильники основ колгоспного ладу», яких слід карати за «законами робітничо-селянської держави». Однак партійні і державні верхи жорстоко переслідували «м'якотілих». Більшість цих нещасних «ворогів народу» було засуджено відповідно до закону від 7 серпня 1932 року, як його називали в народі, «закон про п'ять колосків». До 10 років таборів давали за десяток колосків, зібраних на полі попухлими від голоду дітьми. Селяни вмирали від голоду. Тисячами, сотнями тисяч. В Україні, як підтверджують сучасні дослідження, від голоду приблизно загинуло 800 тисяч людей [6, с. 64].

Тільки у моєму рідному Чемеровецькому районі Хмельницької області від голоду у 1947 році померло близько 600 людей. Згідно даних архівного відділу Чемеровецької райдержадміністрації в селі Жердя – 204 людини, в Жабинцях – 107, Залуччі – 80, Вівсі – 77, Біла – 56, Степанівка – 25, в селах Голенищевому та Романівці голодною смертю померло 25 селян. Така ж доля спіткала й інші села мого Надзбручанського краю та й усієї України.

Становище більш-менш нормалізувалося в жовтні місяці, коли Микита Хрущов і Лев Каганович відрепортували Йосипу Сталіну про «дострокове» виконання хлібозаготівель. Через дев'ять місяців перебування в Києві, завершивши свою «місію» по «вибиранню хліба» (грудень 1947 р.), Каганович повернувся у Москву.

В 1948 р. з нагоди 30-річчя УРСР, а точніше за «перемогу» на хлібному фронті, Каганович і Хрущов отримали по ордену Леніна.

Життєвий рівень народу та деформація соціальної спрямованості реформ тоталітарної держави привели до масового зuboжіння населення України. В спустошених містах і селах не вистачало буквально всього. Карткова система, введена в повоєнні роки, не забезпечувала нормального харчування. Реальна заробітна плата була нижчою від довоєнної в два рази.

В 1947 р. була здійснена грошова реформа, внаслідок якої населення втратило свої заощадження. Відміна карткової системи – в грудні 1947 р., – поступове зниження цін пропагувалося як турбота «батька народів» про трудящих. Однак, зниження цін в містах відбувалося за рахунок пограбування селянства, яке складало 2/3 населення України. Рівень же життя селян, їх реальні доходи неухильно падали.

Соціальна політика уряду була досить суперечливою. Заходи по покращанню матеріального становища «врівноважувалися» іншими, які являли собою наступ на соціальні інтереси народу. Наприклад, примусове введення державних позик, високий податок на бездітність, податок на кожне дерево в садку селянина, відміна виплат фронтовикам за бойові заслуги тощо.

У ході мого дослідження я спілкувався із своїми родичами, чий життєвий шлях переплітався із цією трагічною подією, саме із своїм дідом, який народився на початку Вітчизняної війни, і з сім'єю проживав на півночі України, на берегах річки Прип'ять.

Із скорботою він розповів про своє важке дитинство: «навесні не було взагалі що їсти, збирали мерзлу картоплю, яка залишилася з осені, в ній був крохмаль який мама додавала до перемеленого сіна, з якого виходила мука, і ліпила маленькі млинці. Під кінець весни не було і цього. Ми з братом, рвали кропиву і лободу, з якої варили суп. За літо люди виловили в річці всю рибу і раків. Ми з братом лазили по річці цілий день, що аж шкіра бабилась, і як два рака зловимо, то вже добре, а бувало що за цілий день нічого і не злапаємо. Коли зацвіла акація, їли цвіт, він був дуже солодкий. Після нього, як води нап'єшся, то дуже нудило. Така ж історія була і з липовим цвітом. І так ми виживали аж до серпня, на траві, кропиві і цвіті. В містах дітям на руки давали по 25, бувало по 50 г соєвої муки. Приносили цю муку додому, мама через жорна молола сіно і додавала цю муку та воду. З цієї суміші пекли млинці, то як були гарячі, можна було їсти, а як вистигали то мов резину жуєш. Але їли потрохи, щоб шлунок не зводило і заворотів не було. Ну, а в серпні місяці почались жнива. Йшли жінки з серпами і збирали зерно, а ми за ними і зі землі збирали ті колоски що падали на землю. Уже було легше. На городі повиростали гарбузи, морква. Як мама візьме гарбуза побільше, всуне його в піч, як їси, то такий солодкий і смачний аж облизуєшся. Пам'ятаю, раз заліз до сусідки на город і моркви накрив, ще мала була як ниточка, дуже боявся, якби мама побачила сильно би біла. Тяжко згадувати ці моменти, все я бачив, як люди і коней, і псів, і котів їли, а часом і людей. Стільки людей помирало, що аж сумно казати. Не дай Бог, пережити комусь такої біди» [3, с. 134]. Даючи мені ці настанови, закінчив мій дід.

Як наслідок, найсильніше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 людей хворих на дистрофію. Голодомор породив масове сирітство. Рятуючи від голоду своїх виснажених дітей, голодуючі селяни відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що малюків заберуть до дитбудинків. За наявності цілого комплексу причин виникнення голоду, поширення й масовості найголовнішою були конфіскаційні хлібозаготівлі.

Голодоморне лихоліття свого піку досягло в першій половині 1947 р. У часи інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав (за даними різних дослідників) від 100 тис. до 2,8 млн. життів, в основному, українських селян-хліборобів. У багатьох місцевостях голод продовжувався майже до кінця 40-х

років. Смертельною мірою відчули голодоморне жакіття жителі південних областей: дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Своїми страшними, смертельними обіймами голод стискав населення Дніпропетровщини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Кіровоградщини. Тяжко потерпали від голоду мешканці сіл і міст Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Люди виявилися беззахисними перед системою, що приводила їх до виснаження, мук голоду, дистрофії, загибелі. Тяжкий голод тримав у своїх лещатах області чорноземної смуги РРФСР, Білорусію, Молдавію, але найсильнішим він вкотре виявився в Україні.

Найважливіший висновок з подій 1946–1947 рр. полягає в тому, що коли б не поспішне форсування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення скасування карткової системи, реформ грошей та цін, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи провести роком пізніше. Саме в цьому проявилася деформація соціальної спрямованості держави.

Це був черговий неймовірно важкий період у історії України, який випав на долю наших дідусів і бабусь. Ми повинні цінувати і пам'ятати їх страждання і не уможливити настання такої ж ситуації для наших наступників. Ми молоде покоління і саме нам будувати наше майбутнє і добробут у нашій державі. Свідомість і розуміння свого минулого, той чинник що повинен допомогти створити гідне майбутнє для наших дітей і онуків. Адже, розумний вчиться на своїх помилках, а мудрий – на чужих. Не допустімо помилок наших попередників [5, с. 64].

Список використаних джерел та літератури:

1. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.–Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000.
2. Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 роках // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8.
3. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату // Наук. зб. Укр. Вільного у-ту. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен. – 1992.
4. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946–1947 років // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6: 1996. – № 1, 2.
5. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія

України і світу : підруч. / За ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вікар, 1999. (Вища освіта ХХІ століття).

6. Відродження краю. Голод 1947 року / Кундис М. // Чемероветчина – перлина Поділля. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. П. – 2009. – 64 с.

Л. Г. Рева,
*кандидат філологічних наук
(м. Київ)*

СПРОБА ВІДТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА УКРАЇНЦЯ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНА»)

Велику роль у докорінному поліпшенні загальної культури суспільства є читання кращих надбань вітчизняної та світової класики, і сучасної літератури. Її популяризації покликана сприяти періодика, зокрема, «Літературна Україна», на шпальтах якої об'єктивно, за допомогою різних жанрів газетних публікацій ведеться інформаційна робота про матеріали, присвячені видатним митцям України та світу, орієнтуючи читачів у духовно-культурологічному, морально-психологічному житті сьогодення. Комплект газети зберігається в газетному фонді НБУВ з часу її виходу, тобто з 1927 року, і до нинішнього часу. Літературна біографіка в безперервному русі є найбільш чутливою до всіх культурно-мистецьких процесів країни. Часопис «Слово і час» та газета «Літературна Україна» є незамінними джерелами в її дослідженні. Ми дослідили підбірку газети останнього часу і пересвідчилися в тому, що літературна біографіка розвивається в руслі тих проблем, якими живе Україна в непростому просторовому відрізку часу, невіддільна від політичних колізій світу та еволюції особи та суспільства в країні.

Наукова та художньо-публіцистична періодика для шляхетної України завжди була і залишається на помітних позиціях літературно-культурно-інформаційного простору. «Літературна Україна» – основний орган Національної Спілки письменників України, літописець письменницько-біографічного життя. На її шпальтах відбивається і фіксується історичний час з усіма його найхарактернішими ознаками. Газета передає наступним поколінням достовірні свідчення доби – документи, за допомогою яких дослідники таких галузей як критика та літературно-мистецький процес

можуть скласти об'єктивну правдиву картину духовної культури суспільства. Не останню роль зіграла газета у формуванні та представленні колективного портрета українця (мається на увазі, письменство та критику). На шпальтах «Літературної України» зустрічаємо роздуми про книги, які почасти не знайдеш у фондах бібліотек. Найчастіше в коло інтересів авторів історико-біографічного жанру української літератури потрапляють постаті письменників. Діапазон героїв їхніх творів значно розширюється. Репрезентоване до того Григорієм Сковородою, Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими майстрами слова, ще в 60-80-ті роки воно поповнюється десятками інших, зокрема такими, як один із перших наших поетів Іван Журавницький, як друкарі письменники XVI–XVIII ст. – І. Федоров, Феофан Прокопович, Ілля Турчиновський, Василь Барський, письменники XIX ст. – І. Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка, Маркіян Шашкевич, Віктор Забіла, Михайло Максимович, Осип Бодянянський, Амвросій Метлинський, Марко Вовчок, Леонід Глібов, Анатолій Свидницький, Степан Руданський, Панас Мирний, Михайло Драгоманів, Іван Манжура, Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Павло Грабовський, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина, Степан Васильченко, Ольга Кобилянська та ін.

Однією з прикметних тематичних особливостей історико-біографічної літератури кінця XX ст. стала поява творів про письменників пореволюційної доби – Василя Чумака, Павла Тичину, Максима Рильського, Івана Кочергу, Юрія Яновського, Олександра Довженка, Миколу Куліша, Остапа Вишню, Миколу Трублаїні, поетів Другої світової війни – Петра Артеменка, Володимира Буласенка, Миколу Шпака, дослідження про життєписи Олександра Гаврилюка, Степана Тудора, Петра Козланюка, Андрія Малишка, Василя Симоненка...

Все частіше стали звертатися наші письменники-біографи до постатей українських діячів зарубіжжя – до Нестора Кукольника (повість Юрія Мушкетика «Жовтий цвіт кульбаби», 1984), до М. Гоголя (романи Григорія Колісника «Прелюди Гоголя», 1984 та «Осії Гоголя», 1986; роман-есе Мирослава Поповича «Микола Гоголь», 1989), до В. Короленка (повість Ганни Ігнатенко «Володимир Короленко», 1986, до Василя Єрошенка (повість Надії Гордієнко-Андріанової «Запалив я у серці вогонь...», 1973), дрогобичанина – польського письменника Бруно Шульца (Мних Р.В., 2006), Ярослава Івашкевича в книзі Сухомлинова О. М. «Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича» (топіка і функціональність)

(Донецьк, 2006) – тощо.

Неабияку допомогу надає довідник Марунчака М.Г. Українці в СРСР поза кордонами УРСР (Вінніпег, 1974. – 248 с.).

Також у полі зору українських дослідників присутній досвід суміжних з Україною культур, та торування біографічних розробок їхніх видатних творців – Гомера (повість Євгена Шморгуна «Дорога до Іліона», 1989), Овідія (роман Валентина Чемериса «Скандал в імператорському сімействі», 1988), Горація (повість Андрія Содомори «Наче те листя дерев», 1982), Алішера Навої та Нізамі (однойменні драматичні поеми Олександра Петькуна, 1983, 1989), Данте (однойменна поема Бориса Нечерди, 1983), Івана Вазова (драматична поема Віталія Колодія «Північний вирій», 1978), поета-декабриста (повість Ганни Ігнатенко «Кіндрат Рилсєв», 1979), «Вічна загадка Шекспіра» (літературознав. дослідж. Д. В. Затонського. – К., 2005) тощо.

Не забуваючи про данину революціонерам та партійним діячам, біографічні дослідження в повній мірі зосереджували свою увагу на відтворенні образу ліричного героя, перш за все, людини, риси якої набували відтінків того десятиліття, в яке вони створювалися.

Часопис «Вітчизна» першої половини 70-х років, коли здійснювався компартійний наступ на українське історико-біографічне письменство, публікує твір про Мікеланджело І. Стоуна – «Агонія та екстаз» (1970. – № 3), А. Лану «Любий друг Мапассан» (1971. – № 5-11); А. Моруа «Байрон» (1975. – № 8-11; 1976. – № 1, 3-6).

Передуючи епосі зламу «застою» – перебудові, українська біографічна наука, а, точніше – письменники, головні «виконавці» української історії, стояли на порозі створення нового образу ліричного героя, який прийшов би на зміну попередньому. Нова епоха вимагала відповідно і нових героїв. Уже в кінці 70-х років ХХ ст. чітко намітився «злам» стереотипів. В 1972 р. журнал «Всесвіт» публікує в скороченому вигляді роман М. П'юзо «Хрещений батько», а 1976 – «Історію кохання» Е. Сігала. В полі зору американського письменника М. П'юзо – зрощення злочинного і ділового світу, боротьба проти мафії, наркобізнесу, які намагаються проникнути в усі клітини суспільного організму, втягують у свої сіті політичних діячів і митців, простих робітників і бізнесменів. Публікація в Україні була зустрінута з великим інтересом і викликала суперечливу реакцію критики.

Книга «Історія кохання» – лише в 1971 р. у США була перевидана 15 разів, а загальний наклад її перевищив 10 млн. примірників. Коли викладач античної літератури Е. Сігал написав роман, «молодь» уже була «зіпсованою» – а тут Ромео і Джульєтта кінця 60-х років. Але українські читачі, певно,

бачили в героях цих книг себе.

В період «перебудови» в Україні потребували кардинальних змін не лише в літературі, а, перш за все, у своєму світогляді.

Підняті теми повторювали у своїй трагічності романи Е.-М. Ремарка, Е. Хемінгуея та інших письменників повоєнної доби. У героїв Е. Хемінгуея немає минулого і вони не уявляють собі майбутнього. Живуть і діють у теперішньому (майже за Кораном). Але, на жаль, до улюбленого письменником прийому – принципу айсберга – у діалозі – льодяних гір, які пливають океаном, вражаючи своєю величністю – і немає нічого прекраснішого в світі, ніж ці гори, не спромігся ніхто. І якщо письменник добре знає те, про що він пише, — він може і має право багато чого опустити в описі відтворюваних явищ. Але читач при цьому нічого не втратить у сприйнятті художнього твору. Це – заклик до віддавання переваги підтекстам над текстом. Натяками, недомовками, вигуками – та вісімдесятники, повторимось, не досягли рівня Е. Хемінгуея, не лише не перевищивши його, але й не піднявшись. У реальному ж житті подібний айсберг розколив «Титаник».

Принципи наукового аналізу, естетичних критеріїв, введення нових імен, що творили поза межами Вітчизни, розгляд складних, суперечливих явищ, процесів – постало на першорядне, особливе місце в процесі розбудови України як суверенної демократичної держави. Відбувається переосмислення всієї нашої історії, її досвіду, і історії української літератури.

Сенс проекту «цивілізації любові», висловлений безпосередньо католицьким християнством (папою Павлом VI, Іоанном Павлом II), розвивається в християнській соціальній думці та етиці. Цей проект є протиставним «цивілізації смерті», яку породжує людська діяльність, позбавлена духовних основ.

Конкретно-історична ситуація визначає моральні завдання особистості. Людина патріархату дотримувалася табу, звичаїв, сакральних ритуалів, встановлених в спільноті корпоративного порядку.

В період індустріалізації – людина стала вільніша у виборі поведінки, тому й змінюються моральні вимоги до неї.

В 70-х роках ХХ ст. – закон спільноти скоріше нагадував звичаєво-традиційні норми. Але не змішаний зі свідомістю індивіда, а поставав як питання комфортності, престижу, особистого успіху і розходився за змістом вимог з «велінням совісті», тобто моральності в повному значенні цього слова.

В 70-х роках, виходить, застій виявився не сплеском «відлиги», а вже чимось іншим, що ще окресленіше дав себе знати в наступні, 80-ті. Але вже в 70-ті роки біографіка звертається до гуманізаційних процесів. Людина стає

об'єктом дослідження в многогранях свого ества. Причому тут з'являються цікаві розвідки, які, «чіпляючись» за твори попередників, все з відчунішим «наступом» завойовують літературознавчий Олімп, опановуючи і переносячи на сучасний ґрунт надбання класиків-гуманістів XVII–XVIII ст.: Л. Барановича, А. Радивилівського, І. Галятовського. В їх полі зору – людина з її слабкостями і, навпаки, – зі здобутками. Життя і творчість І. Федорова, першого друкаря в Україні, припадає на добу Ренесансу, нехай і незначного й запізненого в Україні, та Реформації. Уже в ті часи культура прагнула вивільнитися від середньовічних утисків і догм. Акценти зосередилися на боротьбі за людину (в ідеалі її «всебічного розвитку»), оживалася, одухотворювалася природа. Вся творчість – художня, мистецька й інша – набували нового змісту. Епоха середньовіччя закінчувалася, поставала нова доба. Щось подібне відбулося і в другій половині ХХ ст.

В «застійний» період, ніби вслід за книгою Д. Лихачова «Человек в литературе Древней Руси» (1958; 2-ге вид. – 1970), з'являється книга М. Жулинського – «Людина як міра часу: Концепція людини і проблема характеру» (К. : Дніпро, 1979. – 275 с.). В розділі «Гуманістична концепція людини і сучасний літературний процес» (с. 190-274), автор звертається до народнопоетичного начала в літературі, як це робили М. Грушевський та В. Перетц, говориться про літературний процес ХХ ст.: «Найталановитіша проза прагне закріпитися на народнопоетичних основах творчості, бути активною силою в духовному самопізнанні народу, «захоплюючи» багатющий досвід традицій, переосмислюючи народні легенди, перекази, повір'я, фантастичні сюжети, казки – найхарактерніші витoki і русла художньо-поетичного мислення народу» [1, с. 194]. Основним рушієм історичного ходу літератури будь-якого часу є людина.

Тобто, в історії літератури, а також – біографії, іде «злам» і перетворення звичних «правильних» процесів, відмова від заскорузлості, заангажованості, – натомість зростає потреба у вивільненні героїв від догм – у позапартійне русло, в простори свободи – не відрікаючись, проте, від досвіду традицій.

Однак, зауважимо, і в часи «застою» пошуки істини не припинялися. Головний акцент завжди несла у собі сила слова: «Могутня сила слова. Вона може утверджувати істину і облагороджувати людину, та може цю істину компрометувати, а людину принижувати. Для нас найважливішим здається те, як слово може художньо синтезувати враження від світу, утверджувати концепцію героя» [2, с. 247].

«Літературна Україна», про яку йшлося в нашій попередній публікації, не лише не стояла осторонь у пошуках та спробах відтворення колективного образу середньостатистичного українця. Вона активно інформувала про вихід найпомітніших взірців української книги, де, на наш погляд, цей образ вимальований якнайокресленіше. Керуючись її постійними рубриками, ми проаналізували кілька таких презентацій, простежуючи еволюцію колективного образу на тлі сучасної доби. Хто ж він такий – герой, який можна вважати колективним образом українця? Колективний образ, на нашу думку, постає з образів конкретних героїв.

Проаналізувавши кілька матеріалів ХХІ ст., спинемося на кількох із них. Це – книга М. Плахотнюка Коловорот: статті, спогади, документи / Упоряд. В. Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2013, яка, базуючись на словах матері автора в статті Є. Сверстюка «Ми українці, дитино»: хто згадає свою домівку та вчителів, хто вивчатиме історію за детальними спогадами про шістдесятників (Літ. Україна. – 7 лют. – 2013), для того поняття «українство» є наскрізним і діагностичним, як у середовищі медичному. У книжці виразно зображено національний опір українця темним силам, які спротив приривнювали до ворожнечі й «зоологічного націоналізму».

В рубриці «Книжкова ятка» ЛУ великого резонансу набула книга В. Лиса «Століття Якова», яку було висунуто на здобуття Шевченківської премії 2013 р. В образі 100-літнього поліщука Якова Меха автор ніби простежує сторінки століття. Звертаючись до родинної саги, п. Лис розповів про людину у вирі реальної історії. В біографії поліського селянина Якова – велика любов, тяжкі втрати, невідпокутні помилки, й страшні небезпеки, про що відмітив Є. Баран у статті «Буття Якова на тлі століття української історії». Перебуваючи під впливом книги, він ніби бачить, що «перед очима ще отой дивний поліщук Яків Мех, який зі свого столітнього досвіду оглядає-переосмислює власне життя... «Це той камертон, за яким звирятимемо свої здобутки і втрати». А О. Забужко відкрилася у тому, що такої людини, як п. Лис, вона очікувала уже 17 років. Книга В. Лиса «Століття Якова», на її переконання, – «справжнє століття української історії», і вже має три ознаки бестселера: якісний текст, відповідність світовим трендам, та образ сильного чоловіка, якого досі бракувало в українській літературі». В. Агеева резюмує: «В. Лис майстерно вписує інтимну біографію героя у велику історію». Д. Павличко взагалі побачив у долі героя своє власне життя: «Я прожив життя Якова й був не раз подивований тим, що автор начебто взяв до книжки деякі епізоди з мого життя». В. Вербіч завбачив, що автор довів долею героя, що «наш народ приречений на нездоланність» (ЛУ. – 24 січ. – 2013). Це тим паче

вірогідно, що історія налічує багато випадків, які підтверджують факт невмирущості на прикладах окремих достовірних героїв.

І. Гирич у статті «Поезія Юрія Буряка очима історика» (ЛУ. – 17 січ. – 2013), аналізує книгу поезій «Амальгама», зупиняючись на біографічних джерелах його творчості. Буряк – неперевершений співець краси й історії Києва. І. Гирич впевнений, що з часом вірші поета «увійдуть до усіх хрестоматій поетичних текстів про нашу столицю». Картину щоденного проходу поета від Сирця, де він живе, до місця праці у видавництві «Український письменник» зафіксовано в низці віршів «Дві прогулянки Ярвалом», «Львівська площа». Для нього мандрівка від Золотих воріт до будинку письменників на вулиці Гончара нагадує якийсь захоплюючий фільм у стилі Фелліні. Це – подорож у просторі і часі, подорож крізь роки, будинки і людей, які тут бували, жили й творили.

Базилевський В. у статті «Книжка глибокого дихання» (ЛУ. – 10 січ. – 2013), розмірковує про книгу М. Дочинця «Криничар» (Мукачеве: «Карпатська вежа», 2012) – книжку із загадковою підназвою «діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії», «книжку-філософему, книжку-енциклопедію ремесел із життійської мудрості, незалежної чи майже незалежної від примх часу». Звіряється й тим, що, прочитавши книжку філософської прози, хочеться дізнатися про автора більше. Це – «латиноамериканець із європейцем в одній особі». Книга не є 100-відсотковим історичним романом. Історія тут присутня не в її усталених формах із твердим опертям на джерела та відомі персоналії. Це – історія людини в тягlostі календарного строку, що випав на її долю. «Вилущування з історії того, що було, є, що буде. І в цьому сенсі вона персоналізована, а Криничар – історична постать». Книгу названо «історичним, етнографічним, соціальним, звичаєвим, подеколи – мовним» матеріалом. Широка й географія твору: Мукачеве, Єгипет, Туреччина, Військо Запорозьке. «Не дає заблукати в лабіринті подій, пригод, екзотизмів жива душа в її поступовому зростанні з намулу низин до вищих, просвітлених форм життя, нарощування нею сонячної енергії, імунітету супроти світового зла. Віднадходження того опорного стрижня, що не дає нам зламатися й за екстремальних обставин».

В. Шкляр статтю «Я, син землі, встаю із праху або портрет художника в інтер'єрі української революції» (ЛУ. – 13 груд. – 2012) присвятив Романові Ковалю, який є автором книги «Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії», за яку його вважали батьком цілої історико-літературної школи. Мова йде про нову книгу майстра, яку В. Шкляр назвав «відкриттям» – «Михайло Гаврило: і стеком, і шаблею» – життєпис воїна-митця з Полтавщини, якому доля

відміряла 38 років земного життя (1882–1920). 1907 р. він емігрував до Австро-Угорщини, де, за підтримки Наталії Кобринської та митрополита Шептицького, здобув освіту в Імператорській академії мистецтв у Кракові. Там же він видав книгу віршів «На румовищах», а потім, як митець українського експресивного реалізму, подався до Парижа стажуватися у Вільній художній академії «Гранд Шом'єр» на Монпарнасі. Книга присвячена борцям України за волю, про героїв, чий імена несправедливо загубилися в атрофованій пам'яті народу. Р. Коваль для України славний ще й тим, що брав участь на конкурсі кращого пам'ятника Т. Шевченкові серед скульпторів усієї Європи, і його проект виявився найкращим.

Стаття Михайла Пасічника «Я люблю вільху як посвідку свого дитинства» (ЛУ. – 20 груд. – 2012), відзначає, що його книга «У вільх цих кров моєї групи» – ювілейна для нього: невдовзі календар зафіксує 40-річчя його творчої діяльності і 60-річчя від дня народження.

Стаття Т. Синьоок «Біографії самотнього мандрівника» розповідає про книгу, в якій представлені як уже відомі й знані «Романи Куліша», так і біографії, опубліковані вперше. Таким, зокрема, став романізований життєпис Вінсента Ван-Гога «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі». Цю ж назву упорядника В. Агєєва обрала як заголовок для книжки. До видання увійшли також різножанрові оповіді про життя Франциска Ассізького, Рільке, Гете, Вацлава Ржевуського. Документальна основа всіх творів взята з-під пера Віктора Петрова-Домонтовича і не постраждала від домислів. При цьому його присутність, виражена в коментарях, не менш цікава для дослідження, ніж сам текст. В. Домонтович різний у своїх творах: іронічний у «Романах Куліша», співчутливо-сентиментальний у «Самотньому мандрівнику...». Але мета в нього одна: представити психологічний портрет тієї чи тієї персоналії. Природно, не обійшовся увагою любовний трикутник Микола Зеров – Софія Зерова – Віктор Петров. Листування із Софією Зеровою потребує окремого розгляду науковців (щоправда, епістолярій Петрова й Зерової з понад 300 листів повністю не опублікований). Завдяки цій жінці збережено архів В. Домонтовича, що дав змогу дослідникам і надалі відкривати письменника. Віктор Петров хоча й пов'язав з радянською системою своє життя, але не творчість. Як же йому вдалося уникнути соцреалістичного методу? В. Агєєва пояснює це так: він просто перестав писати, «вбивши В. Домонтовича». Свідомо знищивши себе як літератора, колишній «шостий у гроні неокласиків» знайшов прихисток у науковій (археологічній) діяльності. Цікаво, що творчість В. Домонтовича ніколи не заборонялася, не вилучалася з бібліотек. Однак вона все одно до кінця 80-х років минулого століття

лишалася майже невідомою, а його твори досі не видані повністю. Багато біографічних фактів Петрова зберігаються білими плямами, породжуючи низку легенд стосовно як розвідницького минулого письменника, так і його особистого життя. В. Петрова звинувачували у причетності до розстрілу Миколи Зерова, хоча документально це ніяк не підтвердилося. Важко пояснюється й те, що радянський розвідник, нагороджений орденом Вітчизняної війни, написав книжку під промовистою назвою – «Діячі української культури – жертви більшовицького терору». Це тільки частина нерозгаданих таємниць життя майстра інтелектуальної української прози, одного із засновників жанру т. званої романізованої біографії, своєрідність таланту якого привертає увагу дедалі більшого числа читачів і дослідників, адже творчість митця – неординарна і водночас доступна для розуміння.

В. Баранов, який є головою НСП України, головним його редактором, обмовився про насущні проблеми, які існують в державі. Так, наприклад, – пише він, – святкуючи 30-річчя журналу «Київ» і є (ЛВ. – 17 січ. – 2013), він зупинився на добрих традиціях ювілейних дійств навколо «круглих дат» на шпальтах журналу. Обмовився й про те, що наші державці самоусунулися від знаменних ювілеїв В. Симоненка, А. Малишка, Є. Гребінки, М. Стельмаха, М. Вінграновського (це – пам'ятні дати лише останнього часу). Натомість, – з сумом говорить, – відсвяткувавши 75-річний ювілей, перестав виходити журнал «Вітчизна». Майже непомітно минуло 85-річчя самої «Літературної України». Про «Київ», якому лише 30 років, і говорити поготів. Автор проаналізував, що за час існування журналу були оприлюднені найзначиміші матеріали, які мали право першого оприлюднення: «Спомини» М. Грушевського, «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Київський літопис» та літописи Аскольда і Самійла Величка, роман В. Сосюри «Третя Рота», недруковані за життя поета поеми «Мазепа», «Марія», «Каїн», листи та щоденники з творчої спадщини П. Тичини, М. Зерова, Г. Епіка, В. Поліщука, Л. Курбаса, Л. Первомайського, І. Сенченка, Д. Нитченка, Б. Харчука, «Записки на схилі літ» Л. Первомайського. Часопис вперше видрукував роман польського письменника Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або родовід генія», присвячений молодим рокам Тараса Шевченка. Журналові «Київ» було довірено першодрук художньо-публіцистичних роздумів «Бог, люди і я». А М. Слабошпицький видрукував роман-біографію «Поет із пекла». Не лише художньо-публіцистичними та біографічно-документальними добірками обмежується журнал. Неповний перелік рубрик – «Тарас Шевченко в моєму житті», «Київський Монмартр», «Незабутні», «Київ і кияни», «Критика», «Книжковий калейдоскоп» та інші, складають багатюще джерело

інформаційного ресурсу біографічної інформації, яка подеколи не доходить за швидкоплинністю часу та недостатнім фінансуванням до книжкових фондів читалень. Не лише добрі вишукані текстові матеріали окунають нас до розмаїття життєвих подій. Досить цікаві й значимі представлені думки багатьох авторів – від академіків – до «живих класиків» і початківців, що вже саме по собі є унікальним джерелом подеколи інтимного, просопографічного змісту. Як же тут пояснити характер колективного образу українця?

ЛУ, по можливості, виправляє ці помилки. Так, окремі рубрики «ЛУ» присвячені ювілейним датам та некрологам: наприклад, В. Брюгген у статті «Знайомий і незнайомий Муратов: До 100-річчя від дня народження письменника» (ЛУ. – 27 груд. – 2012) на основі своїх спогадів зізнавався, що у кожного був «свій Ігор Муратов». Письменникові було притаманне контактне світосприйняття, він легко сходився з людьми, був простим у спілкуванні, мав багату натуру, «умів негайно настроїтись на душевний контакт із найрізноманітнішими людьми, побачити в них цікаве й відповідно викликати цікавість до себе, це й природна невситима допитливість до людини, її світу, її турбот, це й величезна здатність до співпереживання, співрозуміння».

Часом «ЛУ» висвітлює численні акції, патровані обласними письменницькими організаціями, події, що не лише прилюдно демонструють обличчя літератури, а й підвищують її авторитет, згуртованість письменників різних регіонів. Так, на Сумщині відбулися заходи з нагоди 130-річчя основоположника російського футуризму Давида Бурлюка, а на Хмельниччині – Ахматівські читання, у Криму – дні Максиміліана Волошина, в Ніжині – літературно-мистецький фестиваль «Гоголівка» за участю письменників, краєзнавців, режисерів, акторів, у Вінниці – «Поетичні трамваї» – проект студентів місцевого Національного аграрного університету: упродовж дня містом курсували спеціально облаштовані іменні трамваї: кожен із наочною агітацією про творчість того чи того популярного поета. А студенти в національному одязі декламували пасажирам поезію, дарували роздруковані вірші. Також у Вінниці є «Дім поета» – із щотижневими засіданнями, презентаціями, прийомом гостей з інших міст України та світу на базі бібліотеки № 13, щорічний Міжнародний вінницький молодіжний поетичний фестиваль «Підкова Пегаса». Ці всі заходи значною мірою доповнюють біографізм певних персоналій мистецького арсеналу.

Не лишаються поза увагою «ЛУ» біографічні «зізнання», сповіді відомих письменників. З великою цікавістю громадськість зустріла матеріал Ю. Щербака «Передчуття тексту», в якому він згадує своє дитинство, родину, становлення.

Франкознавець Є. Пшеничний виступив з різкою критикою книги Оксани Забужко «Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002» (К. : Висока Полиця, ВД Факт, 2011. – 504 с.) – епістолярій поміж О. Забужко і Ю. Шевельовим. Окрім кількох обережних інтернетівських відгуків, ця книжка, – говорить він, – ширшого резонансу не набула. Проте сторінки того листування, на думку критика, достойні належнішої оцінки, а не обережних інтернетівських відгуків.

В. Радчук спробував дати оцінку життєписові та творчості Дмитра Павличка. Приводом цього стала книга перекладів віршів українського поета англійською мовою.

Таким чином, ми свідомо не торкалися повномасштабного критичного аналізу сучасного книжкового ринку України, а відтак і наявного в книгах колективного образу. Піврічний аналіз шпальт «Літературної України», на нашу думку, не лише яскраво представив повнокровний колективний портрет українця на тлі сучасної доби, а якщо це – романи початку століття, то сучасний образ ніколи не виникав з голого місця, а мав коріння й початки свого виникнення задовго до сьогодні. Те, що ми маємо нині – свідчення великих уроків та самовідданої праці над собою, над тим, чого нам очікувати від співвітчизника завтра. Сподіваємося, що публікація матеріалу якимось чином додасть до кращого осягнення і розуміння себе, і постане продовженням у досліді еволюції особи на різних проміжках часу, в даному випадкові – початку ХХІ століття.

Документальні матеріали – статті Ю. Щербака, Є. Пшеничного та В. Радчука – подаємо з нагоди їх актуальності та малотиражності «ЛГ» у (Додатку А). І хоча вони, ці матеріали, присвячені конкретним постатям, все ж не важко вдатися й до узагальнення – від конкретного до спільного. Оскільки, світові завжди потрібні герої. Також до «Додатку А» включено нами матеріал відомого російського політолога О. Дугіна «То, что мы имеем сей час в Украине и России – приговор всем надеждам, которые были у людей в эпоху перестройки» (ВВ. – 8–14 квіт., 1913). Матеріал суперечний, його можна абсолютно або прийняти, або й відкинути. Та цей матеріал – уже від загального. І хоча він – не з рубрик «ЛУ», ми вирішили і його долучити, як такий, що є своєрідним документом доби та людини в ній з погляду іноземця. З публікацій наявно простежується колективний образ українця:

Додаток А

Ю. Щербак. Передчуття тексту.

«Навчившись читати в 4–5 років (1938–1949 рр.), я упродовж життя вибирав у себе безліч текстів – від передвоєнних статей у газетах «Правда» та

«Известия», що їх уголос читав розчуленим батькам, – до пророцтв 2012 року про майбутнє людства, опублікованих на американському сайті «The Futurist. A Magazine of Fore sasts. Trends and Ideas about the Future». Читаючи жадібно і безсистемно, ігноруючи будь-які списки «рекомендованої літератури», я зберігав для себе невеличкий простір свободи в тоталітарно-ідеологічній в'язниці, в якій ми перебували до початку 1990-х років. Велику роль у прилученні мене до заборонених джерел вільної інформації відіграв мій друг – світлої пам'яті Флоріан Неуважний, професор україністики Варшавського університету (1929–2009), сьогодні, на жаль, забутий багатьма зірками київського інтелектуального істеблішменту, які свого часу липли до польського гостя, який так багато зробив для популяризації української літератури за кордоном у найтяжчі роки скабізму-маланчуківщини.

Буваючи у Варшаві в 1960–1970-ті роки, я зупинявся в квартирі Флорека, що нагадувала радше книгосховище, де проводив безсонні ночі, читаючи заборонену в СРСР літературу: тут я вперше прочитав Орвелів «1984», вражений похмурими пророцтвами автора, тут я поглинав твори О. Солженіцина, Б. Пастернака, А. Амальрика, А. Авторханова, Лешека Колаковського, документи «Солідарності», читав українських поетів Розстріляного Відродження, спогади про визвольну боротьбу 1918–1920 років, свідчення про Голодомор та винищення української інтелігенції. Ці тексти, разом із тими забороненими творами, що давали мені читати в Києві Г. Кочур, І. Дзюба, І. Світличний та інші, творили певний канон – основу політичної філософії. Фахове вивчення історії епідемій, проблем екології та генетики суттєво розширювали й доповнювали моє розуміння соціально-біологічних процесів. Звичайно, на той час (1960–1980-ті роки) читав дуже багато українських текстів – від «молодих» (!) однолітків – М. Вінграновського, І. Жиленко, Є. Гуцала, В. Дрозда, В. Шевчука – до «старих» класиків – А. Головка, П. Тичини, В. Винниченка, В. Підмогильного, М. Бажана та інших. Моя літературна едукація різко перервалася у 1989–2006 роках, коли перебував на дипломатичній і державній службі. Працюючи послом України в Ізраїлі, США, Мексиці й Канаді, я вивчав історію і політичні процеси країн перебування, увійшовши в англомовний інформаційний простір. Знайомство з публікаціями Зб. Бжезинського, Г. Кіссинджера, Б. Клінтона, Дж. Сороса, Дж. Стігліца, Дж. Ная, Б. Оксворда, Е. Гідденса, Т. Фрідмана, Д. Ландеса, Дж. Розенау, Р. Каплана, С. Гантінгтона та інших – усіх не перелічиш – допомогло глибше осмислити причини і наслідки всесвітньо-історичних подій, що призвели до падіння «Імперії зла» й визначають великою мірою логіку сьогоденніших конфліктів. Прошу прощення за такий довгий відступ у далеке вже

минуле, але без інформаційних перевантажень я навряд чи зміг би написати такі книжки, як «The Strategic Role of Ukraine» (Гарвард, 1998), «Україна: виклик і вибір» (2003) і «Україна в зоні турбулентності» (2010). Сьогодні я вже не можу дозволити собі всеїдне, жадібне, безлімітне поглинання величезної кількості текстів – особливо так званої художньої літератури – бо сам останніми роками працюю над трилогією, перші дві частини якої – «Час смертохристів» (2011) та «Час Великої Гри» (2012) вийшли друком у видавництві «Ярославів Вал». Доводиться робити вибір між читанням та писанням. І все ж, кожную вільну хвилину продовжую присвячувати читанню, нерідко «проробляючи» водночас дві-три книжки. От і зараз – читаю надзвичайно цікаву і мудру книжку М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя» про Михайла Коцюбинського, в якій поставлено вічні «українські» питання, актуальні й сьогодні, і водночас перечитую книжку Річарда Кларка та Роберта Нейка «Третя світова війна. Якою вона буде?» та дослідження Петера Концена «Фанатизм» – це явище брудною повинню заливає сьогодні світ і Україну.

Вірним супутником була і залишається Біблія, подарована мені автором українського перекладу отцем Рафаїлом (Р. Турконяком), чим пишаюся. Святе Письмо є постійним джерелом натхнення, захоплення і роздумів. Дуже багато часу приділяю читанню не книжкових текстів: щодня проводжу по кілька годин за комп'ютером, виходячи на українські, російські, польські, американські сайти, вивчаючи нові системи зброї та структуру спецслужб, знайомлячись із геополітичними теоріями та проектами побудови держав і суспільств у майбутньому, заглиблюючись у діяння тиранів й теорії Платона, Макіавеллі, Хабермаса та Фукуями, осмислюючи наслідки ядерних катастроф у Чорнобилі та Фукусімі і світові енергетичні та продовольчі проблеми.

Нещодавно випадково надібав детальний опис подій вересня 1942 року – найтяжчого, найкритичнішого місяця Другої світової війни, коли точилися бої в Сталінграді, – й серце пойняв біль: згадав, як у вересні 1942 року я, евакуйований малий киянин, пішов до першого класу російської школи у місті Сизрань...

Регулярно читаю газету «День», журнал «Український тиждень» і, звичайно ж, «Літературну Україну»: в одному з недавніх чисел вразили свіжістю й новизною вірші, написані на початку минулого століття Езрою Паундом – у конгеніальних перекладах Юрія Буряка. Уявити цю публікацію в часи СПУ-КПУ-УРСР не можна було б і в найсміливіших снах. Ціную інтравертного, небагатослівного Ю. Буряка, поезії якого могли б стати окрасою будь-якої європейської літератури.

З недавно прочитаних книжок – «Чого не гоїть огонь» Уласа Самчука, «Зустріч у Сан-Франциско» Євгенії Кононенко (гарна і сумна сучасна «жіноча» проза), «Час сутіні» Леоніда Капелюшного (публіцистика високого патріотичного звучання). З Канади отримав книжку, видану 1981 року у Вінніпезі: «Армія без держави» отамана Тараса Бульби-Боровця – одного із засновників УПА, легендарної постаті, біографія якої могла б лягти в основу телесеріалу, – розповідає про страшні обставини братовбивчої борні на Волині. Якщо торкатися часів Другої світової війни, то одним із вражаючих історичних досліджень є книжка Костянтина Курилишина «Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.)», видана у Львові.

Дуже точно, із соковитими, забутими вже деталями тих років описує Юрій Чикирисов («Шпана з Євбазу. Комуналка») життя в окупованому Києві – я пригадав і своє воєнне дитинство (ми повернулися до Києва навесні 1944-го). І ще одна вражаюча історія, пов'язана з минулим нашої сім'ї. У 1973 році, незадовго до своєї смерті, мій батько – Микола Павлович Щербак – розповів мені одну зі своїх таємниць: десь у 1914–1915 роках його вчителем в Умані був Юрій Йосипович Тютюнник, згодом – бойовий офіцер Першої світової війни, славнозвісний генерал-хорунжий війська УНР, якого більшовики підступом, завдяки зраді найближчого друга, заманили в Україну і тримали у Харкові, де його заарештували 1929 року й розстріляли у Москві 1930-го. Батько, який мешкав у Києві в 1925–1926 роках навпроти Оперного театру, випадково зустрів Юрія Тютюнника на вулиці. Генерал упізнав свого учня, й, відірвавшись від чекістських нишпорок, прийшов на зустріч до моїх батьків, розповівши сумну історію свого життя. Ось чому з таким інтересом узяв я до рук документальну книгу «Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ППУ», яку подарував мені її видавець Леонід Фінберг. У цьому трагічному документі нашої історії я знайшов свідчення того, що Юрій Тютюнник збирався у 1926 році переїздити з «пролетарської столиці червоної України» до золотOVERХого Києва. Можливо, саме тоді, під час відвідин Києва, він зустрівся з моїм батьком. На жаль, батько, який усе життя боявся червоних убивць, був людиною мовчазною, а я виявився недопитливим сином... ..Читаючи старі й нові тексти, серед яких трапляються справжні перлини і безліч «спаму», інформаційного сміття, весь час ловиш себе на думці, що кожне нове читання – як зустріч із небаченим континентом, який принесе тобі не лише знання, що помножує сум, а й подарує радість надій, щастя досягнення істини. І хоча розумієш, що це ілюзія, що до Істини дуже важко докопатися крізь плетиво слів, часто порожніх, ти живеш передчуттям тексту. Справжнього, живого й неповторного. Передчуттям свободи від страху і пропагандистської брехні. І

це передчуття знову і знову кидає тебе до нових, ще нечитаних книжок і статей».

Є. Пшеничний. Рецензія на книгу Оксани Забужко «Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002» (К. : Висока Полиця, ВД Факт, 2011. – 504 с.).

«Останніми роками поживавішав інтерес до українського епістолярію: 2003 року у Львові було оприлюднено том листування відомого славіста Олекси Горбача, у Києві видано епістолярій Леоніда Первомайського, у Харкові вийшло листування Віталія Коротича, «Смолоскип» подарував читачам епістолярний діалог Валерія Марченка із Сандрою Фап'яно... Підготовлене ж О. Забужко її листування з Юрієм Шевельовим мало б достойно продовжити цей ряд. І справді, передмова чи «інтродукція» до книжки і та перша «порція» епістол, хронологічно окреслена О. Забужко 1992–1995 роками, справили враження, заохотили до читання. Приємно було вникати в розлогі коментарі до листів, які часами нагадували ґрунтовні й вичерпні енциклопедичні гасла, а головне – талановито передавали атмосферу літературного процесу початку 90-х років, де О. Забужко відігравала не останню роль. Епістолярна стилістика О. Забужко і Ю. Шевельова 1992–1995 років радше традиційна, класична, без «істерій, фанаберій», як і личить сивочолому старцеві, з одного боку, і молодому адептові – з іншого. Листи О. Забужко того періоду зовсім не нагадували «стрибки кошеняти», як вона сама називала їх в «інтродукції» до видання (тут і далі цитоване з книжки береться в лапки). Переломним – таким, що суттєво змінив парадигму епістолярної стилістики адресантів, – став 1996 рік. Геніальній людині, але не менш геніальному цинікові Ю. Шевельову, найімовірніше, набридли інформації від О. Забужко про загибель «Сучасності», гроші Сороса, першого її чоловіка, і він вирішив розпочати зі своєю дописувачкою гру, оскільки сам був глибоко переконаний, «що кожен лист виникає зі співгри двох особистостей», а в тому, що О. Забужко – особистість, він, здається, сумніву не мав. Зауваживши, що О. Забужко в листі до нього 15 травня 1996 року злегка «хвицнула Гриця Грабовича», у відповіді своїй зазначив, щоб Грабовичем вона не переймалася, оскільки Ярослав Дзира вже «проробляє його на сторінках Л[ітературної] У[країни] в гангстерсько-партійно-ортодоксальному стилі». «Старий лев» потрапив у десятку. Така оцінка Ю. Шевельовим рецензії відомого історика Я. Дзира на книжку Г. Грабовича «Поет як міфотворець» викликала в О. Забужко шалену «циркуляцію жовчі», і вона в листі-відповіді «в поросячий голос» завершала: Дзира – «казьол!» А щоб Юрій Володимирович не сумнівався в тому, що знаний, сумлінний і чесний історик, учений, якого за принципову

позицію було звільнено з роботи в Академії наук УРСР, зрештою, приятель її тата, таки – «казьол!», О. Забужко це слово в листі набрала жирним шрифтом і поставила знак оклику. Утім, така оцінка Я. Дзири сподобалася Ю. Шевельову. Гра почалася. Юрію Володимировичу вже не потрібно було докладати якихось особливих зусиль, щоб розкрутити свою адресатку, – вона «заводилася» з півоберта. Скажімо, Ю. Шевельов у листі до О. Забужко, де йдеться про Єрусалим і «панівну» в ньому націю, згадав львівське «єврейське» число журналу «Ї». О. Забужко у відповіді тут-таки дає розгорнуту оцінку редакторові часопису Тарасові Возняку: «сам Тарасик [...] «непрошибаемая» містечкова самовпевненість «государственного человека», от і виходить – мос загальне враження – що понад усе «некоторые хочут свою образованность показать и оттого говорят непонятное». Утім, Т. Вознякові, як і В. Скуратівському, ще пощастило. Останній «припечатаний» О. Забужко, всього-на-всього як людина з «цитатним мисленням». А далі: «Можна цитатами розмовляти, – що він зазвичай і робить, і не завжди дотепно, – можна ними щось аргументувати, але мислити ними, а значить і в окреслених ними межах, – тут і «получається» розгардіяш [...], культурологічна «кунсткамера» без усякої єдності, бо єдність буває тільки власна [...]». Отак! Щоб знав, хто він є, і не задавався. Тут-таки, у контексті презентації книжки В. Скуратівського, – оцінка Миколи Рябчука, який, на думку О. Забужко, «бідака, якое останньо взагалі вдурів – хоч, може, й завжди такий був, тільки замолоду воно менш помітно...» Такі «витончені» оцінки ровесників і людей набагато старших у листах О. Забужко до Ю. Шевельова після 1996 року спостерігаються доволі часто. Із патологічною послідовністю О. Забужко чіпляє палички й панібратські клички багатьом. Борис Олійник у неї «Боб», В'ячеслав Брюховецький – «Брюх», Юрій Мушкетик – «Мушкетон», Григорій Грабович – «Гриць» і «чоловік із нього дрібненький», прекрасна жінка і чудовий редактор, яка зопалу, мабуть, видала «стішки» і прозу О. Забужко, – «дама трошки з прибабахом, «із зигзагами» непередбачуваности...», І. Бондар-Терещенко – «вщерть залкоголізований «бывший інтелігентний человек»... О. Забужко, мабуть, не знає, що професія розліплювача паличок погано пахне, точніше – смердить. Утім, може, їй пахне. Усяке буває...

У листах до Ю. Шевельова О. Забужко виступає не тільки розліплювачем налічок, а ще й санітаром українських мас-медіа. Коли Роман Корогодський повідомив «польову дослідницю», що Ю. Шевельов досі лояльно читає «Літературну Україну», то за океан, у той-таки «пороссячий голос» долинуло волення: «Юрію Володимировичу, дорогий, «од всіх своїх нервів» благаю: киньте! Передплачуйте экс-кагебівський «День», рябчучу

вбогу «Критику» [...], та навіть і чорноволячий «Час-Тіме», читайте з журналів, хоч безпретензійний «Кур'єр Кривбасу», хоч претензійний «Art Line» (в «просторечії» вимовляється з наголошеним «о» наприкінці, що по-своєму «соответствует...») – тільки не той розсадник ментальної інфекції (а точніше — трупного яду): їхня інформація не просто викривлена, вона викривлена – злоякісно (синдром туберкульозника, що плює іншим у тарілки)...» Із неприхованим азартом чорнить О. Забужко єдину письменницьку газету, роль якої в становленні нашої державності – величезна! Скільки бруду викидає на інші видання, словом, «і задком, і передком», щоб тільки сподобатися заокеанському адресатові. В одному з листів О. Забужко нарікає, що «родина платить їй «наразі», все більше тухлими яйцями». Що ж, яка робота – така й плата.

Вершиною цинізму в епістолярії О. Забужко є ставлення до Олеся Гончара й Ліни Костенко. Очищена від «трупного яду» «Літературної України», біла й пухнаста О. Забужко всю свою ненависть переносить на знакові постаті української культури. Робить це, як і належить нечемі, бридко й вульгарно.

Історію, що розсварила О Гончара та Ю. Шевельова, знають, мабуть, усі. У ній – правда, як мені видається, на боці останнього. Записочка з проханням порятунку, яку важко хворий бранець фашистського концтабору харківської Холодної гори червоноармієць Олесь Гончар кинув за колючий дріт, сподіваючись, що хтось її підбере й передасть улюбленому викладачеві, могла бути затоптана тисячами тих, хто приходив до того концтабору з надією віднайти своїх родичів, могла потрапити до людини, що ніколи не чула про того викладача, зрештою, її могли просто викинути або використати для цигарки. Ю. Шевельов, я гадаю, тієї записочки не одержав. Перед лицем смерті, наляканий, хворий, ще зовсім юний Олесь Гончар не міг збагнути, що його улюблений викладач, якби та записочка навіть потрапила до нього, бігти визволяти з полону колись найкращого свого студента не поспішив.

Справа зрозуміла. Тут можна було б обійтися коментарем на три-чотири рядки, однак О. Забужко присвячує тій історії кілька сторінок звинувачувальних докладних приміток, притягаючи до тих інвектив супроти О. Гончара «мораль та «психоаналітику». Притягнімо й ми. Але не мораль, оскільки О. Забужко, не сумніваюся в цьому, не переобтяжує себе таким «пережитком». В одному з листів вона пише Ю. Шевельову: «Мені тут днями надав лихий погортати деякі тексти Вашого все ще незабутнього, хоч і покійного, «НЕКОЕГО» Гончара, бо треба було написати дещо «за соцреалізм», – враження виявилось, «сверх всяких ожиданій», грандіозне: на звук мого

реготу мій переляканий бойфренд прибіг аж із третьої хати, бо йому здалося, ніби я риджаю...» Регіт, та ще такий, як описує його О. Забужко, здатен налякати будь-кого, не тільки її виснаженого бойфренда. Коли О. Забужко в такий дикий спосіб відреагувала на, хай навіть і недоладну, фразу з публіцистики О. Гончара, то психоаналітик їй не допоможе, – тут потрібен психіатр, хоча, думається мені, вже трохи запізно.

Роль фіглярки О. Забужко вдалася. У листах до Ю. Шевельова вона блазнювато кепкує, намагаючись висміяти Гончареву поетику. «Нервово підхихикуючи», О. Забужко виставляє на посміх фразу із «Прапороносців»: – «Шелестить, чоботи, шелестить...», зазначаючи, що «...цей «шелест чобіт» [...] – «мало кому, крім самих «чоботоносців» чутний». В іншому місці цього-таки листа О. Забужко знову згадує ті чоботи, але тепер уже «з усіма їхніми запашними онучами всередині», що мене переконало: професія розліплювача паличок їй таки — пахне. Воно зрозуміло, у тих «чоботях», що прошелестіли пів-Європи разом із союзницькими черевиками, визволяючи її, між іншим, від нацизму, – поезії мало. Тут слід віддати належне спостережливості кандидата філософських наук. О. Забужко в полоні інших звуків та запахів і передає їх у своїх письменах зі знанням справи. В останньому її романі – «Музей покинутих секретів» — описано любовну сцену в одному зі схронів УПЛ: «...в темряві її тіло випромінювало жар, що здавався видимим [...], і він поспішно, майже грубо вдавив її в необтесаний дерев'яний зруб, не встигши навіть зрадіти з її зустрічної готовності, – то було так, наче вона чекала на нього віддавна, весь свій вік, і наперед прибрала вигідних для нього кшталтів, щоб умить облягти його, як рукавичка, жадібно й ненатло вхлипнути його в себе, мов усіма отворами й порами нараз, у пульсуючу вогненну ущелину, так що він і не стямивсь, як опинився всередині, іно захарчав, тлумлячи стогін, – і вже було по всьому...»

Жаль, що цього не дожив прочитати Ю. Шевельов. Переконалий, він сказав би: «Оте, Оксанко, «іно захарчав» посильней «Фауста» Гете...» Справді, куди вже тим чоботям...

Коли тему Олеся Гончара в листуванні з О. Забужко Юрій Шевельов ще якось підживлював, на що мав підстави, то на інвективи проти Ліни Костенко він не реагував. О. Забужко не вгавала: Ліна Костенко для неї – «укр. поетка [...] із цілком марксистсько-ленінським темпераментом», тексти якої для політичної цнотливості – «шизофренічні послання». У листі від 23 листопада 1999 року, згадавши своє покликання «бавити публіку», О. Забужко вирішила розважити «дедушку»: «Що б Вам іще такого смішного сказати? Ага, втішає [...], що дехто ще щось пише, і не тільки Ліна Костенко про Берестечко

(кошмар і ужас!) – десь із місяць, як з'явилося друком, але, дякувати Богові, ніхто вже того якось не завважає...» Блазнювати О. Забужко сяк-так навчилася, а от «сміхотворця» з неї не вийшло: побачила б вона, як понад два роки тому на презентації нового видання «Берестечка» Ліни Костенко в Українському домі, в залі на 2 тисячі місць, яблуку не було де впасти, – люди стояли і три години слухали улюблену поетесу. Україна була вже «в огні», була «в диму», зараз, здається, у нашу домівку вповзає «густий чад хамства». Колись Еріх Фромм писав, що інтелектуал може перестати ним бути, якщо втратить моральні орієнтири. Цей вислів ученого хай стане крапкою в оцінці листування між О. Забужко та Ю. Шевельовим. Листування, яке, на жаль, так і не стало епістолярним діалогом інтелектуалів.

«Літературна Україна» № 39 (5468). 11 жовтня 2012 р.

В. Радчук.

(ЛУ. – 28 лют. 2013 р.).

«Чув його щирі, чемні декламації не тільки на творчих зустрічах, вечорах, ювілеях, а й за обставин, де чиясь муза напевне б не знайшла опори на контекст і зацікавила. Тільки не Павличкова! Поезія краси, цнот і драми світу з ним скрізь – у кожному його слові як літературознавця, політика, дипломата, публіциста, у кожній інтонації, яка буває то піднесеною, то ніжного, то вдумливою, то радісною, то журливою, то іронічною, то уїдливо-викривальною, то навіть гнівною, але ніколи – немічною, ніколи – фальшивою, ніколи – грубою, жовчною, солодкавою, скиглійською.

Дмитрові Васильовичу йде вже 84-й рік, та голос він має потужний, виразний і цілком упізнаваний — ні з чим не сплутаєш! Як і належить класику. На жаль, мало з тих самопрочитань поета мені вдалося принагідно записати для фонотеки. Хотілось би мати всі твори чи бодай чималу вибірку на авторському диску. Коли сам читаю Павличка, неодмінно чую його знайомий голос. Тут нікуди не дінешся: без того самотнього голосу поезії Павличка для мене просто не існує. Як пісні без музики.

А пісня мандрує і за океан, і то часто з голосом. І навіть повертається додому з новими голосами. «Два кольори» у неповторному виконанні Квітки Цісик беру в подорожі по меридіанах, хоча вдома залюбки слухаю і Дмитра Гнатюка, Анатолія Мокренка, естрадні записи та навіть захмелілого сусіда, чия душа оживає після «получки». Мені цікаво й те, як декламують Павличка відомі артисти, і навіть те, як завчено читає той чи той вірш якийсь школяр на уроці, вечорі або лінійці. Як кажуть в Англії, на королеву дозволено дивитися будь-якій киці. Поезія – це намолений храм, де слова мають значення тому, що їх вимовили тисячі людей. Вона примхлива й багатовимірна. А тому не знає ні

школи психологів творчості чи біографістів, ні рецептивної естетики, герменевтики чи візіонерства, ні «нової критики», структуралізму, дискурсології або що. Даруйте, Сент-Беве, Гадамере, Яусе, Бахтіне і вся хрестоматійна тусівко, – ітиметься не про вас. Зелене дерево життя, де прекрасне живе й поза відбиттям у слові, – миліше за теорію, хай би вона і була без тієї сірості, з якої насміхався перед Фаустом гетевський Мефістофель.

Павличкові я таки вірю більше – як людині, з якою доля звела в час здобуття Свободи, і як поетові, попри загальну девальвацію українського слова. Не погоджуватися, дискутувати з ним – можна, не покладатися на його непересічну інтуїцію – гріх. У слухну мить це добре втямив Л. Кравчук. Твердість і гнучкість дивовижно здружилися у поетовій вдачі. Його вічно юний «дух, що тіло рве до бою», здолавши чимало ілюзій, лиш зміцнів і витончився. Близький кожному українцеві часопростір його віршів стремить у безкінечність і вселяє надію – на краще в людях, на правду й щастя. Тому він знаходить відгук і за межами нашої мови та українського світу. Торік Майкл Найдап видав у Сполучених Штатах англomовну вибірку поезій Д. Павличка «Два кольори душі». Інтернет умить розніс звістку про новинку по світу, де півмільярда людей вважає англійську мову своєю рідною та ще півтора мільярда знає або вивчає її як нерідну. Сам факт появи першої англomовної книжки Павличка помітний. Принаймні в Україні, де на англomовний переклад покладають тепер значно більше сподівань, ніж на тлумачення іншими мовами. Мало того, він і давно очікуваний, бо поезія – посол народу, актуалізація і множення її в далеких краях розширюють її сенс, а сукупний світовий резонанс додає неабиякої сили. Кожна нова мова для творів поета – це його нове народження, адже мова, за О. Потебнею, «засіб не так виражати вже готову істину, як відкривати досі невідому».

Можна було б порадіти, якби ту книжку, хоч би й меншу, переклав поет рівня Генрі Лонгфелоу або Роберта Фроста. Бо поезія – це поклик до умів та сердець, а не статична замкненість буквеного узору. Та схоже, що американці не дуже охочі до перекладу, не вважають його мистецтвом чи й незвичкi до художньої емпатії. Або ж у них тепер просто немає поетів, здатних дотягтися до української поетичної класики. А може, ті поети зледачіли в розкошах і славі? Мабуть, і англійська мова, попри її 500 тисяч слів в Оксфордському словнику та 450 тисяч у звичному для Америки Вебстерському, занадто немічна в царині передачі українського духу, щоб змагатися тут з питомою українською. Це й утішає, бо гарантує сякий-такий суверенітет нашій культурній самобутності, отже, і гідності, яку, не знищивши русифікацією, узялися глобалізувати. Але втіха та замала, коли йдеться про поетичний

космос Павличка. Тому ця перша книжка – подія.

Та ж її автор – сам перекладач! Йому природно кортить знати, що зробили з нього тлумачі, як відтінили його образи, що в них підкреслили, притлумили, опустили. Зрештою, чи не перекрутили, чи не виставили на посміх перед світом. І він спитав про це в мене. Мовляв, ти жив в Англії, краще від мене знаєш їхню мову, вишколюєш в університеті перекладачів, оцінюєш їм творчі спроби – тобі це знати належить.

На обкладинці критика насторожив арктикль у фразі «Translated from the Ukrainian», що без іменника «language» зазвичай зайвий. Такий академічний еліпс – у сусідстві з маркером Нового Світу, словом *colors* (у британській орфографії – *colours*), – ураз посіяв підозру, чи не ставляться в Америці до української класики так, як до фольклору аборигенів-індіанців. Я не став ділитися тим з поетом – розгорнув книжку і спробував проспівати улюблену в нашому народі пісню. І ти спробуй, читачу, якщо бодай трохи чвй інгліш: ну як? вдалося? Не знаю, який треба мати вокал, щоб витягти такий переказ слів! Строфіка тут зайва – немає ні рим, ні ритму в складах довільної кількості. Переклад астматичний. Це не пісня й навіть не вірш у його класичному розумінні. Чи це поезія? Сумніваюся. Може, і так, але не тутешніх стандартів. Та якщо це не пісня і не вірш, то хіба це переклад?

Ти й сам, читачу, зможеш так перекласти Павличка, коли вже опанував дух мови Шекспіра з оголошень у київському метро, тисяч вивісок, лейбелів. Чи й узяти якийсь вірш Едгара По, Томаса Еліота, Роберта Ловела, Сільвії Плат та й перефразувати його по-наському на манір: «Як я малий був і шукав нових стежок, мати весною взяла червоні та чорні нитки і вишила мені сорочку». Або так: «Коли я був малий хлопчак, охочий звідати нові дороги, мені матуся рідна навесні... сорочку вишила червоно-чорним узором». Або так: «Як я ще тільки підростав і мріяв про шляхи незнані, мені сорочку ненька навесні розшила... червоно-чорним гарним візерунком». Дерзай!

Я погортав сторінки. Ні, це не космічний Волт Вітмен, хоча в його бік тягли, і то за вуха, ніби хотіли сховати навек або для «мишиної гризучої критики» у потаємній шухляді відлюдної Емілі Дікінсон. Це була книжка передусім верлібрів, чесний філологічний звіт про сюжети, думки та образи поета-віртуоза. Кого хотіли схвилювати, вразити, захопити цим лексичним звітом? Куди він кличе і на що подвигає? Я знайшов свій улюблений сонет «Коли помер кривавий Торквемада». Хто бодай раз чув його авторське озвучення, злободенне для обставин, той зрозуміє: це – візитка генія. У перекладі – ні розміру, ні рим, безкрила фабула з мораллю прозової байки. Вразив грубий підтекст епітета: «*When bloody Torquemada died*». Двозначне

bloody (кривавий, клятий) по-думки виправив на однозначне *bloody minded* (кровожерний, жорстокий) – рядок ураз виструнчився до розміру оригіналу. Втім... рубана мова коротких слів – лаконічніша за нашу, тож І. Франко, на відміну від Д. Павличка, мусив видовжувати рядок у Шекспіровому сонеті. Для нас поети – народні співці, кобзарі, світочі і пророки, у них поезія – здебільш предмет смакування у вузькому колі обраних шанувальників. Закрався сумнів: може, я хиблю в критеріях? З одного боку, навіть переказ прозою залишає щось від поезії. А з іншого, увесь шарм отого «ледь-ледь» втрачено, недарма ж Р. Фрост колись кинув: «Поезія – це те, що не піддається перекладу». Так чи так, годі зупинити людський талант – хто пробує, той і знає, на що здатен. М. Найдан же вдумливо держав над музикою П. Тичини, щось таки з неї зумів передати, а по тому закликав читати українського Орфея в оригіналі й робити вдаліші версії перекладу. Тичину і видали в паралельних текстах – чи має англофон сам шукати Павличкові першотвори? Певне ж, вони були б дуже до речі. Принаймні хтось би узявся вивчати по них українську мову. Чи вдосконалювати за перекладами свою англійську. Як супровідний підрядник, як заготовка для поетів, більшість тлумачень у книжці прониклива і майже бездоганна. Мені було невтямки, чому мудрий поет-віртуоз, ще й неабиякий критик, старший від мене на ціле покоління, довіряє моєму смаку. Він бо вже напевне звирив усі тексти – хто б утримався від такої спокуси? – і подивувався з того, який він має вигляд. А може, і жахнувся – як перепаскудили! Та він, природжений дипломат, уміє мовчати, він, філософ, похвалить і танець каліки, якому Бог дарував натхнення. Йому ближче діяльне конфуціанство: «Аніж нарікати на темряву, краще запалити свічку». Ні, він не метатиме громи, як це зробила Ліна Костенко на форумі українців у Чернівцях, коли їй показали майданові досліді над її поезією. Її самозахист категоричний: «Не перекладайте мене зовсім, доки не знайдете рівного мені поета». І поетесу можна зрозуміти. Вона відмовилася ганьбитися в перекладах перед Нобелівським комітетом. Там багато мов не знають, щоб оцінювати всім оригінали. Я перекладав подання професора М. Наєнка на ту премію поетеси. Мені гірко, що багата геніями Україна не спромоглася на жодного лауреата. Це оцінка здатності нації мобілізуватися – увінчувати у Стокгольмі українців може лише своя добре згуртована толока. Критерії Шведської академії, м'яко кажучи, специфічні. Ми не цінуємо геніїв за життя – вона байдужа до їхнього безсмертя. В. Стус уже ніколи не поповнить її почесний список. До відома: зі 109 нобелівських преміантів у літературі 27 писало англійською мовою (2 з них були двомовні), 14 – французькою, 13 – німецькою, 11 – іспанською, 7 – шведською, 6 – італійською, 5 – російською, 4 – польською, 3 – данською, 3 –

норвезькою, 2 – грецькою, 2 – японською, 2 – китайською. На одного лауреата здобулися такі мови: фінська, окситанська, португальська, ісландська, сербо-хорватська, чеська, їдиш, бенгальська, арабська, угорська, турецька. Ось де попрацювали перекладачі!

Вимогливість і завзяття Павличка добре відомі. Пам'ятаю, як 1988 року І. Драч, П. Осадчук, Д. Білоус, В. Затуливітер, С. Йовенко, М. Рябчук і я їздили до Москви на огляд у СП СРСР перекладів української поезії, щоб відстояти творче обличчя наших найяскравіших поетів. Добре дісталось там І. Драчеві за... авторизацію перекручень своєї музи. Про Л. Костенко навіть не йшлося – через її вето на переклад. Д. Павличко ж знайшов свій заслін від нівеляції й халтури. У чималій «обоймі» він виявився єдиним поетом, який доскіпливо і напосідливо підправляв російські переклади Л. Смирнову. Гірко розчаровувати улюбленого класика, а бути його речником може хіба що конгеніальний перекладач. Що я міг сказати, коли англійська мова навіть не слов'янська, а перекладали нею не для українців? Бо російською все наше досі перекладають і для нас, щоб ми свою забули, а дехто робить це й сам, забуваючи пояснення Шевченка до «Кобзаря», чому він не пішов шляхом Гоголя. Чи не тому «Кобзар» нам досі подають без програмної передмови автора? Зрештою, Гоголь значно полегшив завдання перекладачам тим, що увів у мову Пушкіна нові стильові ресурси, чого той не зробив у «Полтаві». А що ми маємо в англійській поезії, крім «Мазепи» Байрона, вихопленого уявою романтика з історичної праці Вольтера? Творчий цех кривиться, коли порушують припис: перекладати своїх художників слова нерідною мовою негоже для тих, кому вона рідна. Хай це і гарна вправа, але такі краще нікому не показувати. Та й узагалі, за Р. Бартом, переклад на закордон – це ознака тоталітарного суспільства. Отож і оцінити чужий переклад мають там – свої. Сам я радше довірився б критику американському, хоч би й діаспорянину, який в Америці народився або давно призвичаївся, як-от Марта Тарнавська, котра сама чимало перекладає. Та на таких цінних знайомих ні поет, ні я не розжилися.

У ту мить я дуже пошкодував, що поруч немає моєї вірної Віри Річ. Її чуття англійської мови могла б позаздрити більшість освічених англійців. Поетка оксфордського гарту розібралася б у всіх нюансах і все розставила б на місця, адже витлумачила віршем чимало українських класиків. Щоправда, і вона перекладала радше для Англії, аніж для Америки чи й усього світу. Справа не у власне мові, а в оперті на поетичний код, де традиції, розділені океаном, розбіглися. А треба ж на ґрунті того коду зберегти код Павличків!

Два місяці я носився з тією книжкою, звіряв тексти, тицяв колегам, щоб

перевірити своє враження. Я не поет (пишу лиш кумедні експромти для дитячого журналу «Вінні»), та спробував ужитися в роль перекладача поезії. Міркував так: куди в палітрі тягло Павличка, коли він вибирав собі для перекладу англомовних поетів? Може, саме в них є ключ для відтворення його стилю? Цей напрям думок виявився хибним. У «Світовому сонеті» Павличко й не прагнув розчинитися в розмаїтті поетик – він давав їм таке потрактування, яке годі шукати в І. Франка, М. Рильського, М. Зерова, Г. Кочура, Д. Паламарчука чи будь-кого з наших сонетярів. Те саме, до речі, в антології болгарської поезії Д. Білоуса та французької – М. Терещенка. У них теж усі поети трохи схожі на перекладача. І то забезпечує вибірці цілісність, якої б не було, коли б кожен класик мав єдиного повпреда. Двох схожих поетів, які б цілком переклали один одного, історія не зафіксувала. Показав книжку професорці Р. Зорівчак, яка очолює у Львові кафедру перекладознавства імені Г. Кочура. Вона почитала й мовила: «Мені сумно. Невже в діаспорі немає для Павличка перекладача?»

Зрештою, як перекладати поета – може показати лише перекладач, а не критик, якому доволі розмаїття зробленого. В укладеній З. Гончаруком англомовній «Антології української радянської поезії» («Дніпро», 1982) є 10 перекладів з Павличка, з числа яких перейшли до Найданової збірки два білі сонети – «Освенцим» (пер. Гледіс Еванз) і «Море» (пер. Волтер Мей). Це таки взірцеві спроби, де рими, від яких автор відмовився, «не заважали» передати думку й образи. Та й правка М. Найдана, наскільки можу судити, не зашкодила. Більше нічого не взяв він з того давнього видання, повтореного 1986 року в скороченій версії під егідою Юнеско, куди дібрали 6 творів Павличка. До речі, її видали з поетовою передмовою.

Показово, що М. Найдан відмовився від «Аратату» у викладі Г. Еванз, натомість запропонував свій неримований переказ – з аббревіатурою *Mt* замість *Mount*, отже, не для голосу. Що у віршах є розмір (в «Арататі» – анапест), якому треба шукати функційно відповідний, – тим школа «оголювачів образу» не переймається. Загалом вона так і не дійшла до розв'язання того рівня творчих проблем, на які вказав у відгуку на згадану антологію в журналі «Теорія і практика перекладу» 1988 року професор Ю. Жлуктенко: «Серед перекладачів поезії... поширена думка, що український і російський рядок в англійському перекладі має обов'язково подовжуватися, а хорей або ямб змінюватися на якусь із трискладових стоп. ...Це переконання ґрунтується не на справжньому співвідношенні двох різномовних поетик, а на існуючій практиці перекладу, а вона, ніде правди діти, далеко не завжди обирає той шлях, який найважчий».

До «Двох кольорів душі» увійшов 71 твір у викладі 8 перекладачів. Окрім названих, 44 спроби належать Альоні Сидоренко, 8 – Майклу Майдану, по 5 – Світлані Беднаж, Марії Скрипник і Марті Трофименко, 2 – Дзвіні Орловській. Двоє перших, чиїх перекладів понад дві третини, і визначили характер видання, – очевидно, у творчому тандемі, де тон вимог задавав М. Найдан. Про нього у книжці є довідка (україніст, славіст, професор з Пенсильванії, видав 20 книжок перекладів тощо) – про киянку А. Сидоренко, як і про решту тлумачів, – ані слова. Хто вони, яку мету собі ставили в перекладі, чи мають свої вірші, за якими мірками відбирали спроби – читач може лише здогадуватися.

З передмови упорядника Павличко постає чутливим традиціоналістом, відданим римі, метру, усталеній строфіці, а надто сонетам. Чому ж подано лише білі? Життєпис поета здається довільним і кучим на тлі довідок в інтернеті. Навчання під німцями в Коломийській гімназії (1942–1944) віднесено до «радянських часів». Журнал «Жовтень» названо «Октябрюм» (*Oktiabr*). Обрання до парламенту України датовано 2005 роком. Але ж це був третій прихід туди поета! Він уже в 1990-му році очолив Комісію ВР у закордонних справах, де працював ще і в міжпосольський період у 1998–1999 роках – після Словаччини перед Польщею. Був у 1989–1991 роках і депутатом ВР СРСР – щоб здобути волю Україні. Вклонімося ж Герою України! Хто бачив у тих подіях притчу про те, як комар переміг слона (заліз у хобот і покусав), того не дивусь, чому тепер наш незалежний слон такий божевільний.

Збірку ніяк не циклізовано, лише 4 твори на єврейську тему зійшлися до купи. Сім пояснень до реалій у виносках – це й увесь коментар. А тим часом до багатьох творів коментарі не завадили б, бо не все, що добре знайоме нам тут, доступне сприйняттю деінде. Символіку кольорів М. Найдан тлумачить у передмові тільки так, як пояснює їх сама пісня. Та це ж і кольори прапора ОУН, а на вишивці треба бачити і третій – білий. Цю тріаду оспівано в народних піснях і думках, нею ретельно «малював» «Плач Ярославни» та «З передсвіта до вечора» Шевченко. Словом, ширшого контексту знань перекладам з Павличка для належного сприйняття не створено. Ні українського, ні американського, ні світового.

Взірцем чи й докором, принаймні доказом проти вибілювання вірша та верлібризації класичної строфіки здійснюється у книжці над більшістю спроб перекладу «Сучасна колискова» у натхненному тлумаченні М. Трофименко. Із цією перлиною лірики стає врівень вірш «Є жінки...» – дерзновенний ліричний дослід перекладачки М. Скрипник, теж канадської. Їй можна закинути хіба що слабкість рим, можливо, надто модерних на тлі сильних. Але скорочення числа

рим з 8 до 4 для нефлективної мови, де є і ґрунт відповідної традиції, – цілком прийнятне. Оце й уся римована поезія у збірці. Щоправда, в інших версіях М. Скрипник трапляються рими спорадичні. Це можна було б зрозуміти, якби вони мали якусь стильову функцію. Скажімо, Шекспір у п'єсах або підкреслював ними важливу думку, або закінчував епізод. Але безсистемні, у контексті білого вірша та верлібрів вони лиш нагадують про недопереклад.

Усім цим критик не претендує на вичерпність та остаточність оцінки. Америка сказала планеті: читайте нашого Павличка. Нам же янкі каже: ви могли, верлібристи голі. Не ображаймося – шукаймо талантів! Скарга – жанр рабський.

Дугин А. То, что мы имеем сей час в Украине и России – приговор всем надеждам, которые были в людей в эпоху перестройки (ВВ. – 8–4 квіт., 1913).

Відомий російський політолог О. Дугін на нелітературних шпальтах, характеризуючи сучасне покоління та час, прохопився про те, що взагалі ті, хто очікував на якусь новизну чи перебудову, на жаль, розбив всілякі надії.

Думка про кончину Березовського, який вважається символічною фігурою, а його кінець ніби втілює безславний кінець безславного періоду, проходить опосередковано крізь свідомість і підсвідомість усього нашого мистецького арсеналу. Смерть Березовського – ніби смерть цілого комплексу афектів, пафосу. Насправді, його покоління – це досить посередні пізньорадянські люди, які володіли певною мірою радикального хуліганства, – мішугини такі («мішугене», «мішугин» походить від івритського слова «нешуга», що означає божевільний). 1990-ті роки – це час мішугиних. Не можна сказати, що дурачків, але таких дивакуватих атипових людей, які не вписуються в суспільство. В школі бувають люди, які періодично пританцьовують на уроках, вигукують... Як правило, вони потім поступово стають звичайними людьми. Або маргіналами. В 90-ті роки вони задали економічний, політичний, естетичний, культурний порядок денний. До цього племені належать і інші мішугини – від Полонського до Жириновського: також галасують, падають, б'ються в істериці, діють на грані фола і навіть поза його межами. Вони можуть змінити стать, можуть кинути якусь справу, всіх обікрасти, вбити – їм усе сходить з рук. До певного моменту...

Березовський хоча й був впливовим російським політиком, але поступово за роки його боротьби з Путіним (вона теж дуже символічна) з'ясувалось, що час такого типу людей уже відходить. Це були дві епохи: епоха мішугиних і епоха більш осудних, можливо, більш передбачуваних, більш практичних, відповідно, і більш раціональних, без зіпсованих генів чиновників – прагматиків та реалістів. Мішугини програли. І обставини смерті

Березовського символічні в цьому сенсі. Його покаяння в листах, його розорення, його смуток. Все йшло до того, що він визнав свою поразку. Епоха визнала свою поразку. Звідси й той факт, що він помер, практично ні на що вже не впливає. Він же останні роки ні на що вже не впливав, нічому вже не шкодив, він нічого не міг зробити. Всі його ініціативи закінчувалися повним крахом. Вся його двірня, яку він фінансував і підтримував, від нього розбіглась. Доренко, Білковський, навіть Лимонов – всі, кого він годував, його підлегли, кинулися в боки, побігли хто до Суркова, хто до Путіна, хто шукав просто якихось нових людей. Березовський помер лузером.. Це дуже важливо. І, відповідно, він помер, бо ця епоха скінчилась. А далі найцікавіше. Путін у цій історії виграв насправді, як нуль виграє у мінуса. Відбувся такий собі перехід від цілком буйної фази до не те щоб м'якої, а просто нормальної, банальної.

Банальність порівняно з аномалією – це, звісно, прекрасно. І ресурс досить великий. Коли, наприклад, все перемішати, потім розставити по полицях, то відбувається ніби відчуття порядку. Хоча він і був, цей порядок, але якщо ти прибираєш, розставляєш все на місця, спочатку це викликає ефект ейфорії, а потім зникаєш, оскільки відбувається те ж саме. Насправді це дуже-серйозно. В Росії та й в Україні цілком зрозуміло, що ні у Путіна, ні тим більше у Януковича реальної позитивної програми подальших перетворень немає. В Росії та Україні – повна невизначеність у майбутньому. І ідентичність незрозуміла, і місце в світі незрозуміле, і місце в регіоні, і роль, і функції, і що робити, і система, і ідеологія – нічого не зрозуміло. Чи достатньо нормальних, осудних, раціональних людей для того, щоб відповісти на ці питання? Путіну не вистачає темпераменту, історичного масштабу. Він – реаліст, нормальна людина. Але історичне діяння – це справа не нормальних, а великих людей. Це справа значних, серйозних історичних діячів. Тому що об'єднати Євразію, створити особливий цивілізаційний простір, сприяти побудові багатомірного світу – це завдання для великих людей. І тут Путін стикається з дуже принциповою внутрішньою проблемою. Те, що він робить зараз, на третьому терміні, є абсолютно адекватним. (Причому я навіть не виключаю, що він робить наперекір собі.) Він би хотів просто займатися Росією, тим, що у нього виходить, перекладати з місця на місце, одного злодія замінювати років через десять на іншого злодія. Це у нього прекрасно виходить, він не дає розпастися країні. Все робить позитивно, але в цілому це все настільки повільно, що ясно: до історії так ми не доберемося ніколи. Проте якщо ми зараз не включимося в неї, а будемо просто інерційно рухатися, то в якийсь момент ситуація стане критичною. От раніше було хороше, середнє і погане, і

поки погане існувало, то середнє було практично таким же, як хороше. Середнє з хорошим заключили пакт проти поганого. В. Цой колись співав: «Мы ждем перемен!». Яких змін? Щоб ділили майно дружини і коханки Березовського? За ці переміни бились? За мразь, за «Вечірнього Урганта», за жирного Цекало, за ці напівтрупи, за всю цю сутінкову свідомість? Це все просто маячня. Це – вирок. Те, що маємо сьогодні в Росії, в Україні, – це вирок усім надіям, які були у людей в епоху і перебудови, і реформ. Сьогодні ми виходимо поступово на середній рівень, і тут виникає, здається, нова ділема – хороше й середнє. І ось це середнє, друге, завдяки Путіну, гарантоване й забезпечене, бо, в принципі, повернися все інакше, переконати його віддати владу Медведеву на другий термін – знову би був Березовський, знову всі ці мішугини... Але Путін повернувся, і тепер уже зрозуміло, що навіки. Далі він просто свою реалістичну систему уже в граніт увіб'є. Просто так він уже ніколи не піде.

Та далі – нова проблема. Чи є у Росії якийсь інший проект? Путін вважає, що населення – це сукупність матеріальних об'єктів, яких треба нагодувати, дати їм можливість переміщатися, щоб у них не протікав дах, щоб вони могли купити квиток на трамвай, щоби не переходили вулицю на червоне світло, не кричали, не робили якісь акції безглузді, поводили себе пристойно. Тобто – тілесний світ. Також Путін пропонує об'єднати і пострадянський простір. Наприклад, Україна чогось не хоче робити – закрутити вентиль. Газу мало, холодно, тіло починає тремтіти, і країна йде на поступки. Тобто – політика тіл. Весь пострадянський простір для нього – також тілесний. У чомусь він правий. Я вважаю, що Путін зараз стоїть на рівні інтеграції тіл: Митний союз, економіка, включив-відключив, натиснув, відпустив, запропонував. Все поки що на рівні конкретних тілесних іреальностей. Я гадаю, що потрібно переходити до політики душ. Людина складається, звичайно, з тіла – це, напевно, найпростіше. Дав по голові – людина впала. Потім руку простягнув – вона піднялася. Гаряче, надто гаряче – погано, надто холодно – також погано. Так що знайшов температуру – і тримай. Така робота котельної. Проте далі повинна бути політика душ, політика світової історії. Є політика певних історичних ідей, які втілені на Заході. Є ідентичність пострадянського простору. Є певні духовні запити, які в певний момент (коли температура більш менш нормальна, немає ні холоду, ні спеки) починають підніматися. Питання в тому, чи зможе Путін знайти у собі ресурси для політики душ чи ні? У собі, навколо себе.

Україна зараз звичайна держава: нуднувата, передбачувана, нецікава. Тобто, якщо Путін щось зробив, то весь світ від цього здригається, плаче чи

радіє. А те, що зробив Янукович, нікому не видно. Бо це нікого за великим рахунком не цікавить, окрім українців. А українці дивляться на нього й гадають: а чого він там сидить? Набрид, давай нового!

У Путіна з Януковичем різний масштаб. Приїжджає Путін і говорить: «А давайте, Янукович, подумаємо про нашу подальшу долю!» А той не хоче про це думати, бо щось не до цього. А чого думати, як воно є – так і є. Думки Януковича б'ються одна об одну і тут же розходяться. Тому він продовжує, але трохи в сновидному стані, їздити в Європу. Я думаю, вони заходять з Баррозу, Ромпеем чи ще з кимось, хто його приймає, до переговорної кімнати, подрімають трохи, бо і що сказати один одному, і виходять до журналістів для ритуального рукопожаття. Захід, Брюссель нічого не можуть запропонувати українцям, і Україна нічого не може.

І тут Путін говорить: добре, це кіно дуже цікаве, але ми його уже бачили при Кучмі, нам це вже набридло, нам потрібна динаміка. Янукович робить вигляд, що не розуміє. Він мовить: та ми ще трохи подрімаємо. Путін відповідає: ну тоді я краще до Хірурга поїду, там хоч якась динаміка, а з тобою мені не пристало дрімати, ти ж мені нічого сказати не можеш.

Янукович нічого не хоче говорити Путіну і нікому не хоче говорити, він хоче, щоб взагалі його не чіпали, від нього відстали. А Путін уже в іншій фазі. У нього третій термін, лишилось 12 років всього, і йому потрібно за цей час багато істотних речей зробити. Хоч тілесно, але він очікує якихось відповідей на свої питання. Янукович їх не збирається давати. Він не хоче розмовляти і робити щось при цьому – ні для Росії, ні проти Росії. Він хоче, щоб все застигло. Він хоче, щоб Путін не приїжджав, з Європи щоб не дзвонили... А Путіну уже цього мало. І я думаю, що зараз Росія буде виступати з неочікуваними для неї функціями. Сама в собі все присипляючи, вона буде пробуджувати ситуацію в Україні просто тому, що у Путіна час пішов.

Ось таким, здебільшого, неоднозначним постає перед світом українець. Чого у ньому більше – плюсів чи мінусів – часом, ми й самі утруднюємося в такій оцінці. Тому працюємо над собою далі і наполегливо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Жулинський М. Гуманістична концепція людини і сучасний літературний процес // Жулинський М. Людина як міра часу: Концепція людини і проблема характеру. – К. : Дніпро, 1979. – 275 с.
2. Жулинський М. Там само. – С. 247.

Л. А. Сердунич,
(сmt. Стара Синява, Хмельниччина)

ГОЛОДНЕ ЇДЛО

Відходять у небуття свідки трьох голодоморів в Україні, зорганізованих комуністичною системою. Стають історією сторінки великого мору, минають дні всенародних відзначень цієї трагедії. Проте нам ніяк не можна забувати втрат, спричинених советськими голодоморами, етноцидом та лінгвоцидом, метою яких було винищення української нації. Доба голодомору 1932–33 років у кількавіковому періоді геноциду російськоімперської та комуністично-радянської системи проти українського народу виявилася настільки тривалою за своєю жахливістю, що в цей не великий за обсягом час народилося чимало словотворів різних лексичних груп.

Вимирали люди – народжувалися слова. Втім, їх і словами важко назвати, адже слово народжується з природних умов. Словотвори ж доби голодомору виникали штучно, як і створений штучно сам голодомор.

Роки голодоморів, штучно створених советською людиновинищувальною системою, породили і назви їдла. Саме їдла, бо неможливо назвати стравами те, з чого воно готувалося: з *листя дерев, із бур'яну (коренів, бадилля, насіння), з браги, жому, з лушпиння, з кукурудзяної лупи (шкіри зерен), тирси, равликів, слимаків, з червів, гусені, зі шкіри тварин...* Знесилені люди, діти і дорослі, паслись у траві, їли калачики. А витвори із подібних сурогатів називали в різних місцевостях по-різному: *марципани, галети, заколотка, бурда, тюра, полов'яник, лопушаники, мартопляці, чуряги, хроняники, дертяники, затірка, жолудяники, похльобка, малаї, лінда* [1].

Їли також *макуху, магару, фрамугу, бовтанку, мантули, підпали, пляцки, замішку, лободяники, лип'яники, вишкребки, ліпеники, чуреки, побовтюху (юшку), заколоти, кльоцики. Їли струпи на власному тілі, здохлятину, екскременти!* Зварити сяке-таке їдло з нічого отримало назву «*спартолити*», «*зварганити*» або «*змантулити*» [2].

Коротенький словник, наведений нижче, тлумачить назви слів на позначення їдла, яке побутовало чи не в кожній селянській родині України у голодні 1930-ті роки. Наводиться не як методичний порадник для виживання – нехай у тому ніхто й ніколи не має потреби! Наводиться передусім – для розбудження пам'яті деяких людей, котрі досі мають ностальгію за сталінськими часами, а також – як збереження правди для сучасної памолоди,

яка не завжди вірить у свідчення очевидців, а слова «бевка», «затірка», «баланда» чи «маторжаники» їй ні про що не кажуть. «Рецептура» цього їдла приблизна і найпримітивніша. Однак інколи декого й воно рятувало від смерті, хоча іншим додавало нестерпних мук і прискорювало смерть.

«Г'арешта́нти» – печене з будь-чого, гірше того, що їли в'язні («арештанти») [3].

Бала́нда – суп із відходів; на воді зварені висівки; кропива і спориш або інша трава. Вариво з трави. За СУМом, «дуже рідка, пісна юшка».

Бе́вка (бевха) – бовтанка з борошна, розведеного у воді. Часто не відомо, з чого, бридке, від чого бевкали (блювали), тому й – «бевка».

Бе́ці – млинці зі смердючої гнилої картоплі.

«Блюва́кі» – млинці з гнилої картоплі з домішками.

Бовту́шка – на воді зварене борошно, переважно з бурякового насіння і т. п.

Брі́нчики – млинці з кукурудзяних качанів.

Водя́ники – те, що зварене на воді, тобто са́ма вода.

Во́лок – варена лобода чи інша хопта, іноді з часником.

Груше́ник – хліб зі зварених і перетертих груш із додаванням полови, зелені, кукурудзяного осердя чи макухи.

Жолудя́ники – коржики з жолудів і бур'яну.

Жо́мники – млинці з жому.

Замі́шка – вода, лобода, інший бур'ян.

Затиру́ха, заті́рка – вода, затерта борошном; рідке пійло: вода і трішки грубо змеленого борошна.

Зелені млинці – млинці зі свіжого листя чи трав.

Зі́льник – хліб із зілля і полови, макухи чи тертого буряка.

Кандьо́р – суп: на відро води пригорща дерті (якщо була); лобода і гнила картопля. Від слова «дерти, дьо́р».

Ко́лза – очищена від кори гіллячка або коріння, яке їли.

Кользя́ники – коржі з кользи (ріпаку) і тертого буряка.

Коржа́ники – третій буряк і листя.

Лату́ра – куліш із кукурудзяного борошна й води.

Лі́нда – рідке вариво з води і борошна.

Ліпля́ники, ліпе́ники – млинці з липового листя, жолудів тощо.

Марципа́ни – деруни зі шавлю, липового листя, горішини.

Маторже́ники – млинці (коржики) з полови, жому, акації.

Млинці – торф на мелясі. Будь-що, що можна пекти і жувати.

Ничі́с – зварені на воді третій буряк і гичка.

Плеска́чики – коржі з полови, насіння хопти, буряків.

Пля́цики, пля́чки – млинці, смажені на голій, сухій сковорідці.

Навіть корені хрону (!) терли на тертці і пекли пляцики.

Полов’я́ник – млинець із меленої полови та хопти.

Пота́пці – хліб, покритий у підсолону воду з рідкими скалками олії.

При́пс – смажений ячмінь і вода; круто посолений – чорний припс; трохи з молоком – білий.

«*Розхрі́станці*» – печене їдло, що «не трималося купи, розповзалось на пательні» [4].

Сьо́рбавка – рідке вариво, пійло.

Хе́лики – печиво з вимерзлої картоплі і тертого буряка з додаванням трави, меленого сухого липового листя і т. под.

Хлі́б – полова, тирса, мелене осердя кукурудзяних качанів; макуха; горох, сочевиця, домішки – що було.

Чи́брики – тирса з облущених кукурудзяних качанів, жменька зерна; пекли на черені.

Шлі́хта – рідке вариво з круп чи борошна.

«*Щушварки*» – недоїдки, непотріб.

Щодо́єнники – щоденне їдло з трави та домішок.

Юшка – лобода, щавель, вода.

«*Видої́ли мако́гона*» – присмажене конопляне сім’я розтирали маконом у макітрі, розводили водою, проціджували; на вид нагадувало молоко.

«*Ні́зчійний (невмі́ваний) бо́рц*» – вода, хопта (ні з чим їстівним) [5].

«*Вирі́шальник*» – черпак бурди, що став прикметною ознакою третього, «вирішального», року п’ятирічки.

«*Голо́дний пайо́к*» – черпак рідкої баланди чи затірки, що видавався для заохочення селянам, які працювали в колгоспі.

«*Лі́ндик*» – від «лінда». Народжене у 1930-х, це слово тепер вживається у значенні «бути на застіллі, безплатно попоїсти».

«*Спасе́ники*» – прихована їжа, якою вдавалося «протягнути» дні.

І цей словничок-перелік – далеко не повний у лексиконі тих страшних років [6].

Відомі випадки, коли люди їли людські або тваринні *екскременти*. Про це, крім інших очевидців, згадував і Т. С. Лозовий, 1912 р. н., с. Воронівці (Вінниччина): «Бачив раз, як стара жінка визбирувала кізяки з-під коня. Спитав, що вона з ними буде робити, а вона сказала, що переміє їх у воді і з не перетравленого конячим шлунком зерна зварить дітям похльобку. Ось до чого

влада довела!».

Їдлом ставали діти!!! На них, безпритульних або осиротілих, нерідко нападали людолови – ті, хто від голоду й розпачу втрачав людську подобу і розум, ставши вбивцями-людододами. Таке траплялося майже в кожному голодному селі.

Трупи, людські і тваринні, теж ставали їдлом. Їх голодні люди навіть викопували із землі.

У голодні роки народився і вислів «на чорний день», як і звичка заготовляти продукти про запас, робити сухарі, котра збереглась у старших людей до наших днів.

...А над усім тим чорним мором іронічно вивищувалися, як насміхання, цинічні партійні гасла і лозунги поета Дем'яна Бедного й убивчі газетні заголовки: «Лишки хліба здай державі!», «Розтрощити опір куркулів!», «Спасибо рідному Сталину!», «Знищимо куркуля як клас!», «Даеш хлеб!», «П'ятирічку за три роки!», «Зробимо колгоспи багатими, а колгоспників заможними!», «Жити стало краще, жити стало веселіше, товариші!» (Сталін), «Хто не з нами, той проти нас!», «Ворогів народу судити суворим пролетарським судом!», «Даеш урожай!», «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм», «Замість хліба кулацького – хліб соціалістичний!», «Нездатчик хліба – ворог Радвлади»... [7].

А над радянськими концентраційними таборами висіло вбивче гасло: «Железной рукой загоним человечество к счастью!»...

Встановлені нині не всі імена:

З землею рівняли найменшу могилу.

Та буде звучати набатами нам:

Мільйони життів людомором скосили!

Список використаних джерел та літератури:

1. Різників О. Їдло 33-го: Словник голодомору. – Одеса : Юридична літ-ра, 2003.
2. Зі спогадів А. Ю. Крота, с. Теліжинці, Старосинявський р-н. Записала Л. Сердуніч 1992 р.
3. Зі спогадів Л. П. Бучко, с. Теліжинці, Старосинявський р-н. Записала Л. Сердуніч 1998 р.
4. Зі спогадів Л. П. Бучко. Записала Л. А. Сердуніч 1998 р.
5. Зі спогадів Л. П. Бучко. Записала Л. А. Сердуніч 1998 р.
6. Сердуніч Л. Вустами правди і болю (Український фольклор періоду голодоморів). Редактор-упорядник – Л.Сердуніч. – К. : Вид-во С. Пантюка,

2009.

7. Сердунич Л. «А пухкутень ніс капутень...» (словотвори доби голодомору) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. Вип. 18, спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу». Відп. ред. С. Кульчицький. Упоряд. О. Веселова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.

А. Стовпець
(м. Вінниця)

ІВАН ПАВЛО II ТА ЙОГО РОЛЬ В ІНФОРМУВАННІ ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА ЩОДО ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ

Проблема визнання голодомору в Україні 1932–1933 років світовою спільнотою залишається досить гострою. Адже досі деякі держави не зробили відповідних заяв щодо подій, які ввійшли в історію України під назвою «геноцид української нації». Тому розглядаючи це питання варто згадати особистість, думку якої поважають мільйони людей на Землі – папа Іван Павло II. Його життєвий шлях надзвичайний. Понтифікат Кароля Юзефа Войтила (світське ім'я папи) припав на важкий і драматичний період історії людства, коли католицька церква занепадала в результаті атеїстичної ідеології багатьох держав та зневіри людей в Церкву. Суспільство потерпало від зловживання засобами масової інформації, матеріалізму і споживацтва, сексуальної революції та рухів проти приросту населення, проникнення комунізму в політичні і суспільні структури та утвердження секуляризму як панівної ідеології розвиненого світу. І в такій складній ситуації папа одразу ж зарекомендував себе як глава Церкви, сповнений свіжих ідей і нових задумів. Незабаром стало очевидним, що він поєднує традиційний релігійний консерватизм з безпрецедентними рішеннями та вчинками. Його понтифікат був позначений двома визначальними рисами: велика кількість опублікованих праць та постійні подорожі, протягом яких Святіший Отець відвідав із пастирським візитом майже усі країни, де є католики. Іван Павло II та його курія написали стільки праць, які за кількістю і якістю дорівнюють працям таких великих богословів, як Святий Тома Аквінський.

Папа Іван Павло II – перший понтифік, який умів вибачатися. Підраховали, що усього з моменту обрання Папою Іоанн Павло II вибачався з різних причин приблизно 100 разів. Найперше вибачився перед італійцями за погане володіння їхньою мовою. Перед китайцями вибачався за допущені

католицькою церквою помилки часів колоніалізму. Вибачався перед індіанцями та африканцями. Перед юдеями за антисемітизм церкви. У 1992 році публічно вибачався перед покійним не одне століття Галілео Галілеєм, оголосив рішення інквізиції помилковим і реабілітував вченого, повернувши йому «право бути законним сином церкви». Потім були реабілітовані Джордано Бруно, Ян Гус і Мартін Лютер. У зверненні до жінок щиро каявся у співучасті церкви у їх пригніченні, приніс вибачення за несправедливість і дискримінацію в оплаті праці, кар'єрі і у всьому, що стосується демократичних прав і обов'язків громадян. У 1995 році від імені католицької церкви попросив пробачення за зло, вчинене «братом з інших конфесій». У Києві відразу ж по приїзді в аеропорт визнав провину за «помилки, довершені католицькою церквою у далекому і недавньому минулому».

Папа не обійшов увагою трагедію українського народу 1932–1933 років. 23 листопада 2003 року надійшов лист «Слово Папи Римського до українців з приводу Дня пам'яті загиблих під час Голодомору». У ньому Іван Павло II зазначає про необхідність нагадувати народу про драматичні сторінки його історії для виховання прийдешніх поколінь в руслі любові до Батьківщини, людяності та прагненні до добра: «Спогад про драматичні події народу, що сам по собі є необхідним, сьогодні як ніколи виявляється корисним для розбудження в нових поколіннях прагнення того, щоб за всіх обставин стояти пильними вартовими гідності кожної людини. Молитва за вічний упокій усім тим, хто був несправедливо позбавлений блага життя, пом'якшує наш біль, а належна пам'ять про минуле переходить кордони однієї нації, доходить до інших народів, які також були жертвами подібних згубних подій». «Високодостойні Брати, прошу вас висловити державній владі та вашим співгромадянам, особливо дорогим для мене, вираз моєї солідарної та молитовної співучасті. Передбачені відзначення зміцнюють справжню любов до Батьківщини; вони не звернені проти інших народів, а радше спрямовані на те, щоб оживити в людській душі почуття гідності кожної людини, хоч до якого б народу вона належала.

Як у зв'язку з цим не згадати про руйнування стількох сімей, про страждання незліченних сиріт, про нищення всіх соціальних структур? Відчуваючи себе близьким до усіх тих, хто постраждав внаслідок сумних драматичних подій 1933 року, бажаю ще раз підтвердити необхідність збереження пам'яті, щоб ще раз разом наголосити: «Хай ніколи більше не повториться!» Усвідомлення помилок минулого стає постійною спонукою до того, щоб будувати майбутнє, більш придатне до людських потреб, щоб

протидіяти будь-якій ідеології, що спотворює життя, гідність та кращі прагнення людини.

Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю українського народу на шляху до злагоди та співпраці. На жаль, комуністична ідеологія зробила свій внесок в поглиблення поділів між людьми у сфері суспільного та релігійного життя. Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: тільки в такий спосіб можна відповідно пошанувати жертви, які належать усьому українському роду.

Християнське почуття скорботи за тими, що померли внаслідок божевільного смертоносного задуму, повинно супроводжуватись прагненням будувати таке суспільство, в якому спільне добро, природний закон, справедливість для всіх та людські права будуть постійними дороговказами на шляху оновлення сердець та умів усіх тих, хто має честь належати до українського народу. Таким чином спогад про минулі події стане джерелом натхнення для теперішнього й майбутнього поколінь.

Понтифік убачав у вшануванні українцями їхньої історії шлях до розвитку національної свідомості, самоповаги, об'єднання заради майбутнього: «Хай ніколи більше не повториться!».

«Під час незабутнього візиту до вашої країни два роки тому, вказуючи на печальний період, який протягом сімдесяти років переживала Україна, я пригадав жакливі роки радянської диктатури й страшний голод у тридцяті роки, коли ваша країна, «житниця Європи», не могла прогодувати власних дітей, які гинули мільйонами. Сподіватимемось, що з Божою поміччю уроки історії допоможуть знайти порозуміння заради спільної побудови країни, яка б розвивалася в гармонійний та мирний спосіб.»

Іван Павло II різко критикує ідеологію тодішньої влади, називаючи її божевільною та людиноненависною.

«70-ті роковини сумних подій Голодомору ще раз нагадують мені, що мільйони людей зазнали жакливої смерті через згубну діяльність ідеології, яка впродовж усього XX століття стала причиною страждань і горя в багатьох частинах світу. Мова йде про жакливий задум, здійснений з холодним розрахунком можновладцями тієї епохи».

Його завершальними словами було побажання, «щоб український народ умів дивитись на історичні події примиреними очима» і те, що відбулося в першій половині XX століття, стало поштовхом для побудови національної ідеї на засадах співчуття, пам'яті, добра з ціллю неповторності тих жакливих подій.

Цей погляд на Голодомор є важливим в контексті сприйняття України

та історії українського народу світом. Адже він став визначальним в багатьох європейських державах, де католицизм вельми поширений. Папа Іван Павло II шанується і протестантами, тому його думка стосовно цих сторінок історії України є надзвичайно авторитетною, важливішою за патетичні виголошення політиків. Основний аргумент – благочестиве життя понтифіка, пронизане любов'ю до Бога та людей, вміння визнавати помилки та служити ближнім, як заповідав Ісус Христос. Цей лист відіграв важливу роль для якісної побудови іміджу України в світовому суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кароль Войтила. Святиня / В. Кароль. – К. : Дніпро, 2001. – 149 с.
2. Промови і проповіді Папи Івана Павла II в Україні // Визвольний шлях. – 2001. – № 8. – С. 9-19.
3. Слово Папи Римського до українців з приводу Дня пам'яті загиблих під час Голодомору // День. – 2003. – 29 листоп.
4. Яроцький П. Папа Іван Павло II «слуга єдності» і великий гуманіст / П. Яроцький // Віче. – 2001. – № 5. – С. 120-131.

Л.А. Сердуніч

(сmt. Стара Синява, Хмельниччина)

«ЇЛИ ЛОБоду, РАВЛІКІВ І ЗДОХЛУ ХУДОБУ...» ГОВОРЯТЬ ОЧЕВИДЦІ ГОЛОДОМОРУ НА СТАРОСІНІЯВЦІНІ

Україну обрамлено у терновий вінець, одна з колючок якого вп'ялася страшними штучними голодоморами у Старосинявщину (Хмельниччина). Імперська система намагалася знищити всі докази геноциду проти українців, засекречувала документи й архіви, навіть переписувала історичні книги, проте пам'яттю людини, як і думкою, не скеруєш. А пам'яттю народу – й поготів. І тому ні найсуровіша заборона говорити на тему голодоморів, ні політична установка, яка пережила своїх творців, не змогли викоренити спогадів про це лихо із пам'яті людей, яким удалося вижити. Серед них – *Филимон Семенович Мазурець*, 1924 р. н., сmt. Стара Синява:

– Голодовку пам'ятаю. Ми жили коло кладовиська, бачили, як багато людей звозили туди, як матері носили в ряднах померлих дітей. Восени 32-ого був недовиконаний план хлібозаготівлі. Ходила бригада з 5 – 7 чол. із гострими залізними палицями. Ми мали 60 соток городу, мали воза, гарбу, які

батько здав у колгосп. То ми й вижили. Було двоє дітей: я і Микола, 1922 р. н. А в сусіда багато дітей. Явдошка була з 1923 р. н., то Маріка посадила її на хустку з квасолею. А хтось із бригади помітив. Я їх знаю: Камінний, Приступа, який сам себе називав: «Я – світло села!». Їх боялися. Йде бригада, то страх: усі від них ховалися і страшилися. Навесні 33-ого дуже довго йшли дощі, люди не мали що посадити і що їсти. Рятували нас жорна чи ступа, руки-ноги і воронята з гнізд. Весна була затяжною. Росла лобода, з неї мати шось пекла. Була в нас корова, яка у квітні втелилась. Молоко я носив жидам. Візьму 2 пляшки і босим біжу. Жиди нас не любили, казали: «Ой, мужик... Фу! Свиня!». Жидів у Синяві тоді було більше, як українців. Несу те молоко, щоб шось дали, бо жиди не голодували. У 33-ому навчання не було, бо не було що їсти, багато було спухлих. Ноги – як валянки. Наші жорна побили, але батько скрутили їх дротом і знов мололи. До нас навіть люди йшли молоти, давали за це пригоршу борошна чи зерна. Потім хтось доказав владі. Коли вже почали пекти коржі, багато людей помирало. Аби ж то було знаття, що треба давати дітям спершу трошки... Я з мамою раз йшли виміняти хустку на їдло і бачили, як дикий кабан вирив яму, в якій неглибоко була закопана людина, гриз ногу... В 33-ому заклали могилками все кладовисько [1, с. 45].

Свдокія Мусіївна Василенко (1925 – 2012), с. Паплинці:

– Пам'ятаю все, як сьогодні! Кілька років дуже трясли людей, забирали все до зерниночки, до ниточки. А потім почався голод. Був такий чоловік, що їв дітей людських, – Петро Лук'янчук, бо батько – Лук'ян. Петрова донька ходила вулицями і заманювала: «Йди до мене, в мене такі сливки». І нема. Мама якось прибігла і обіймає нас: «Ой діти, ви живі!». Раз пішли ті, в кого пропали діти, до нього. В мисках холодець, а в ньому – дитячі пальчики. В баняку посолені стегенця, посмалені голівки. Його забрали і все, не чути досі. Донька залишилася сама, то люди ще й жаліли її, давали їсти. Пізніше працювала секретарем сільради. Ох і злющою була, поплакали ще від неї! Чи то від людського м'яса та ненависть? Рід їхній зупинився. Їде, як бачу, грабарка з мерцями. Ноги висять, белембаються, з них вода скрапує: спухлі. Йдемо ззаду воза, а вздовж поскрапувано. «То ноги плакали», – кажемо. Яюсь іду, а в рові лежать напівмертві люди. Чую, тоненький голосочок безсило: і-і-і... і-і-і... Дівчинка хлипає, тягнеться до трави, намагається зірвати, а не може. Йду назад – ручка вже заклякла... Хто не з'явився у школу – так і знали: або вмер, або батька забрало НКВД. Пішли ми до однокласника – Жур чи Жмур. Мати каже: «Чого ви прийшли?» – «Бо в школу йому треба». – «То забирайте його». А він лежить мертвий, голісінький, на соломі, на землі, тільки в штанцях... Везли в яму, а чути було, як у ній стогнуть... Яюсь зайшли до нас

трясти. З собакою. Питають: «Де батько м'ясо заховав?». А братик (5 років) випалив: «У собаки під хвостом». Вони прийняли це як жарт або грубощі. А справді так і було. Мама вмиє почорніла! Бо якраз перед тим мама закопали м'ясо в кімнаті, замастили глиною і присипали соломкою. А собака сів саме на тому місці, над м'ясом. У нас ще корова була, якось не забрали. Восени 32-ого року батько закопав бараболю на березі, і нічого їй не завадило... Склянка молока і одна картоплина була на цілий день. Ще сусідам давали молоко. Ходили чужі, міняли одяг: за відро картоплі – кожух. Їли конюшину, варили вишневе листя. Так вижили [2].

Ганна Василівна Крот (Гончарук), 1929, с. Теліжинці:

– Була малою, але знаю, що їли річкових черепашок і черепах. Їх колись було багато в піску. Скубали і варили траву. Липове листя сушили, перетирали на порошок і мама пекли лип'яники. Я ходила в ясла, то щодня хоча б щось старалася принести, сама все не з'їдала. А в яслах на стіні висів великий портрет Сталіна [3].

Петро Семенович Кицун, 1930, смт. Стара Синява:

– Жив у с. Уласово-Русанівка. В кого була корова – ледь зводив кінці з кінцями. Молока не всім припадало, бо не було чим годувати її. 1947 р. навесні рятувалися бараболю, яку закопали 1942 р. в кагатах. За 5 років вона не погнила, була білою, але як порошок. В Бабині померло дві третини мешканців: 811 чол., у т. ч. 200 дітей. Однак при відкритті пам'ятного знака голова села навіть не назвав ні цього числа, ні винуватців голодомору. У моєму рідному селі від голоду померло порівняно не багато людей. Односельців рятувало те, що вони вміло приховали збіжжя від пограбунку. У сусідстві з нами жила родина Микити П'ятака. Одного ранку він вийшов на город і побачив біля грядок лежачого горілиць напівживого чоловіка, який тримав у руці біля рота цибулиння. Він пішов у сільраду і заявив голові Д. Скотенянцеві. Той прийшов до непритомного і заговорив. Незнайомець розплющив очі і напіврухомою рукою наблизив стебло до рота. «Перевірю, чи він живий», – сказав голова, взутий у військові ялові, з підковами, чоботи, і стрибнув нещасному на живіт. Тоді наказав господареві вивезти покійника на цвинтар, пообіцявши включити за це до списку на отримання у колгоспній коморі 1 фунта (410 г) хліба. Одним із 14 мільйонів жертв голодомору був 25-річний син священика бабинської церкви Іван, батька якого вивезли в Сибір. У Ст. Синяві, розповідали колишні медпрацівники Гавриш і Красій, у 1933 р. голодні йшли в лікарню, щоб вижити. Але на ніч її зачиняли, нікого не пускали. На ранок 2 – 3 чол. під лікарнею лежать мертві. Спершу кудись вивозили, потім біля лікарні викопали яму, там ледь присипали землею.

Пізніше НКВДисти звозили туди розстріляних. Кажуть, там не менше 500 – 600 чол. лежить. І ні горбочка землі. Тепер там танцмайданчик, щоправда, вже не діючий, і пустир. Ганебно, що і зараз прокомуністичні сили досі перекручують правду про голодомор та інші злочини советської системи. Мета була одна – винищити українську націю різними методами [4].

Василь Дмитрович Рикун, 1930, кол. економіст, с. Красносілка:

– В нас була корова, вона і спасала. А в селі не дуже тиснули на людей. Головою колгоспу був свій – Володимир Сопілко. Мій батько, Дмитро Варфоломійович, був бухгалтером. Тоді в селі було 52 родини. Один одному допомагали, носили молоко тим, у кого не було корови. Жили дуже дружно, хоч і заселені з різних сіл: зі Щербанів, Сьомаків і Чехів. Село саме утворилось: у 1924 – 25 рр. Всі записалися до колгоспу. Не записалася тільки одна родина: Печінка (Безпалько). Вся ця родина вимерла в голодовку. Йшли на роботу, там давали якусь баланду. Я прибігав до мами поїсти з нею баланди. Мали одну конячку, то з сусідом спрягалися, разом обробляли землю. Люди ще й здавали своє молоко в колгосп і на поставку. Так село заробило на автомобіль «ЗІЗ» – за здане молоко і м'ясо. В селі не було розкуркулених, а в 1937 р. забрали мого батька і нема по ниньки [5].

Лідія Кирилівна Польова (Крот, 1929 – 2013), с. Теліжинці:

– Ай набідилися!.. З'їсти нема, вкритись нема, голодно і холодно. Мама казали: «Лягайте спати, може, не так їсти буде хотітись». А спати теж біда: так холодно, аж на стінах сніг. Мама вранці зі стін на печі зішкрябувала миску снігу. Нас було 4 дітей, спали всі на печі. Прийшов до нас родич, Степан Кручок (він помер у голод 46-ого), і просить: «Дай, Катеринко (це мама), шось з'їсти, бо я коло коперації вкрав 2 барабольки, саме привезли в колгосп, то вже з'їв. А так хочу їсти!». Мама, бувало, шось дадуть, як не було тата. Бо тато сварилися: своїм дітям нема. Мерли люди, але не знаю, хто. В Іванківцях, жінка з'їла свою дитину. Ніхто її не судив [6, с. 387].

Василь Дем'янович Куць, 1926, кол. гол. Пилявської сільради, с. Миколаївка:

– От пережили!.. Якби не Президент В. Ющенко, то ще не говорили б про цей геноцид! Їли коріння з рогами. Ловили в річці і смажили черепашки. Тато вночі ставив сітку, було, півмішка риби принесе. Продавали в Пиляві жидам. Жиди не голодували. Ми трохи крали з млина. В Пиляві було 3 колгоспи: ім. Молотова («жидівський», бо входила вулиця, де жили самі жиди), ім. Жданова і «Зоря соціалізму». Ходили трясти комнезамівці (комітет незаможних): Мусій Гриневич, Франц Скаржинський і Шпак Янко Й.. З райкому був присланий жид Коган, очолював групу, ходив з комнезамом.

Забрали в нас прядиво, шукали зерно. Була корова, то ми й вижили. Але померла сестра Ганя. Потім народилася ще сестричка, назвали Ганею. І ця Ганя померла [7].

Мотря Панасівна Чукань (1918 – 2013), кол. колгоспниця, с. Дашківці:

– Ой як же я розкажу, як це так страшно!.. Голод я пам'ятаю добре, бо мала вже 15 років. Висохла на скелет. У сім'ї всі попухли. Але я ще й ходила на норму, полола буряки. Якби не я, всі померли б... Приносила буряків, які напрориваю, варила їх, їли гичку. Свині такого їдла не їли б зараз. Бурякове насіння, гречану полову мололи на жорнах і парили окропом, бур'ян – все, що принесу. Вдома всі лежали попухлі. Людям ще гірше. Було, що вся родина вимирала, рід зникав. Як зараз бачу: іде жінка, впала і вже не встала. Везуть на кладовисько, а не знаємо, кого: підвода раз за разом торохтіла. А яку тернову хустку виміняла я за 8 буряків!.. Люди поїли котів, собак. Їли з річки черепашок, прямо коло річки смажили і там же їли, щоб дорогою ніхто не забрав. В Іванківцях Бурлачук, чули, що з'їв свою дитину. Ше був людодід Заграйчук. Він заманював людей до себе, різав і варив. Нічого їм не було за це. У війну ще й старостою був. Але здох собачою смертю. Тепер не знаємо, де ті братські могили, все зрівняли тоді [8, с. 787].

Андрій Юхимович Крот (1928 – 1993), кол. колгоспник, с. Теліжинці:

– Сам голоду майже не пам'ятаю, малим був. А батьки дещо розказували. Батьки трудилися, як воли, чорно робили від зорі до зорі, а нічого не мали. Батько, Юхим Степанович, 1900 р. н., помер голодною смертю від виснаження у березні 1946 р.. Пройшов усю війну, під Берліном був тяжко поранений. Повернувся кволим, ще й їсти не було що. Батькова мати залишала щодня кружку молока, якого не вистачало на нас, онуків. А одного разу він не дійшов до неї з роботи, сів у гайку відпочити і заляк. Мама його і знайшли... Голова колгоспу Яків Крот раз був виписав 5 кг гречаної лупи на суп. Другий раз тато пішов, а він сказав: «Як ти їсиш так скоро?» – і не виписав. Їсти не було що, а нас четверо дітей, мама і тато. Їли «водяники», бо всяка бурда була на воді, ріденька. Тоді казали: «Їжте ягли». – «А які це ягли?». – «Такі ягли, що без вечері спати лягли»... На окупованих німцями землях та й то голоду не було, були картки. А свої фашисти стільки люду виморили [9].

Ганна Миколаївна Сердунич, (1931 – 2005), кол. колгоспниця, с. Дашківці, жила на Дашківському хуторі (ім. Петровського), згадувала:

– В голод померли дві мої сестрички. Мама багато розказували про голодовку. Ми весь час просили «гаму». На хуторі не мерли люди так, а в Дашківцях дуже (це був один колгосп. – Л. С.). Бо там не всі записувались до колгоспу. В нас усе здавали, що вимагали. А голод 46 року я вже добре знаю.

Їли акацію, лободу, гнилу бараболю, перебили котів і собак. Почали красти в колгоспі. Ось ізвідки почалися крадіжки в державі – своє забирали... [10].

Лідія Петрівна Бучко, 1925, кол. завferмою, с. Теліжинці:

– Все пам'ятаю, бо мала 8 років. Рятувалися хто чим бачив, що можна було пожувати. Листя з липи заготувати, насушити, перетерти – це було дітям завдання. Пекли лип'яники. Їли воронят, їх було багацько в гайку. Варили черепашки, равликів. Вони так пінилися, пищали на пательні: живі. Їли траву, прямо паслися. Дехто навіть у лісі закопував зерно. А в 33-ому вже не було що ховати. Коло нас жили Ачковські, 11 дітей було в батьків, майже всі вимерли в голодовку. 2 сестри, самі ще малі, несли меншу ховати, воно випало на землю... В нашій родині не дуже голодували, бо ще була корова. В СОЗі (спершу – ТСОЗ) раз на день давали баланду тим, хто робив: голодний пайок. То брали на буряки всіх дітей, навіть малих. Сапу в руки – поле, не поле, а, може, шось дадуть. По ложці муки давали. Її несли додому. А хто не йшов у колгосп, з тих дуже знущалися. Ходило кілька активістів. В одних у печі знайшли глечик квасолі. Питаються один в одного: «Шо, будемо брати?» Активістка: «Брати-брати! Всьо под мільолку!». Як побачимо, що вже йдуть у формі, ховаємо що є. Яка форма? Галіфе, чорна шкірянка, кашкет із червоною зіркою. В нас ніхто не помер, але були попухлі ноги... Співали сатиричні пісеньки – тихенько, аби, борони Боже, ніхто не чув: «Поробила я сім день – записали трудовень». В 32 – 33-ому в селі померло 70 чол., а в 47-ому – 2. Недорід у 46-ому, може, й був, але й не давали нічого. Люди робили тяжко, а їм нічого не платили, все – державі. За маленьку провинку суворо карали. Мій батько був бухгалтером, у 32-ому році нарахував людям по 100 г проса, то заслали на 8 років. Спершу на Дал. Схід, потім на Біломорканал. Прийшов у 40-ому, говорити не міг. Тоді й помер [11].

Ганна Феофанівна Тишук (дів. – Поворозник), 1935, с. Теліжинці:

– Жили ми в с. Бабині. Мій батько возив мерців. За це давали йому 100 г хліба за день. Мій покійний чоловік, Федь Тишук, був родом із Теліжинців, то казав, що ходив із сестрою на Іванківщину збирати горох. Треба було йти через річку кладкою навпроти кар'єру. Тільки перейшли на той берег, як із кар'єру вискакують чоловік і жінка, довгі, худючі, страшні, на тичці серп прив'язаний. І стали бігти за ними. То вони вскочили вбрід і так втекли. А були б постинали їм голови тим серпом. В Іванківцях мати з'їла дитину [12].

Григор Пилипович Гавришко, 1927, ветеран праці, с. Паплинці:

– Жив я у Нов. Синявці. В нас було багато жидів. З липового листя ми суп варили, черепашки ловили, бабуня окропом заливала їх. «Хай там дитина (мама) більше з'їсть» – казав мій дід, бо в неї мала дитина, молока не мала.

Баба кругом тримає мене за руку, бо чули, що їли дітей. Приїхала безтарка з кіньми, там нога звисає, там голова. Все дуже цвіло, був урожай. Але біда була зроблена. Нас досі росіяни не люблять. Цінуймо свою націю [13].

Палажка Омелянівна Крот (П'ятак, 1908 – 2011), с. Теліжинці:

– Я тоді жила в Русанівці (сусіднє село. – Л. С.). Голова зробив голод. Збирали черепашки в ночви, вони пишцять, їмо. Так люди мерли! Ше й самі мали копати яму, та туди його. Всіх у яму закидали, як ломак. Якщо є рядно, то в рядні. Брати померли. Тата в жолобі поховали, то досі сняться: в чому ти мене поховала? В тому, що коні пос...ли. Моя корова калічкою була, лежала, то її не забрали. Я її лежачою доїла. Так вижили. Біда була велика [14].

Любов Тимофіївна Миколаєць (Синиця), 1923, смт. Ст. Синява:

– Ми були заможна родина, трудяги. Жили в Олексіївці. П'ятеро дітей і батьки. До совєтської влади було добре. Нас вважали середняками, бо віз був. Не розкуркулювали, бо в хаті були портрети всіх вождів: Ленін, Каганович, Берія, Молотов, Постишев. Так пристосовувались, аби вижити. Бригади активістів забирали все. Іду – лежить людина при дорозі. Мухи на ній – отже, померла. Забирали їжу, щоб поздихав народ. Коней забирали в колгосп. Тато не ховав нічого, все віддав. Їсти нічого нема. Тато помер. У Пиляві жидів було повно. Там сестра вмерла. В колгоспі зарізали бика, всі біжать за м'ясом, ми про сестру вже забули, бо ж голодні. Дали нам кишки, ми виполоскали в річці, зварили в печі, дали татові, він з'їв і помер. Викинули на голий віз, як колоду. Сестру привезли, Віру. Кажуть: везіть на цвинтар, вкиньте в одну яму, бо хто вам викопає. Ми її на тачку, мучимось, веземо. Вася, брат, через 2 чи 3 дні помер і Ананій ще через 2 дні помер. Всі тоді крали один в одного. В нас усе вкрали, тільки коромисло осталося, яким підпирали двері. Ходили ми в Ганжівку (ліс, де козака Ганжу поховано) за яблуками, зелепухами. В нас були жорна, стоїмо обоє коло двох ріжків хати, щоб ніхто не почув, бо люди нам носили молоти. В с. Берегелі ходила шось з'їсти. Там безтарка їздила за мертвими і напівживими. Обминаю її, щоб мене не забрали. Полоти в колгоспі не могу: мала, сил нема. Кажуть жінки: йди, Любо, на один рядок буряків, то дадуть хоч баланди, ти нам настрясай бур'янів, а ми за тебе сполемо рядок. Жида в Пиляві не голодували [15].

Ганна Семенівна Федоренко (Ємець), 1946, смт. Ст. Синява:

– Народилася я в с. Бабині в голодному 46-ому. Про голод багато розказувала моя мама, Антоніна Іванівна Ємець (Гарник). Було нас у батьків четверо. Їсти не було що. Мали коней, віз, поле, плуга. Обробляли все своїми силами. Дядько Яків порадив татові здати все до колгоспу, бо «вони» сильніші, батько не вірив. А за кілька днів прийшла комісія розкуркулювати.

Забрали коней, воза, плуга. Розшили хату, нишпорили у скрині, забрали всі запаси. Прийняв нас до себе татів брат. Мама була вже дівкою на виданні, мала придане: велику білу тернову хустку і козушок. Їх теж забрали. А через якийсь час мама пішла на вечорниці, то впізнала хустку і козушок на доньці одного з членів комісії. Тоді батьки й зневірилися у правді про колгосп і в тих, хто його створював. А голод 46-ого і 47-ого років сама перетерпіла. Від німців ще залишилися кагати гнилої картоплі, то ми щодня дерлися там. Обшморгували листя на деревах, на бур'янах, потім перетирали, мочили і пекли млинці. Було торішне поле, на якому зібрали горох, то шукали там хоч кілька горошин. Потім брат найнявся за харчі пасти корову. Давали йому в поле пляшку молока і кусинчик хліба. Коли гонив корову, сестра і менший брат чекали його за селом, трошки випивали молока з хлібом, а решту залишали йому на день. І так вижили, але страшно згадувати ті часи, бо померло багатько старих і малих безневинних [16].

Макар Денисович Польовий, (1923 – 2007), с. Теліжинці:

– Їли черепашки (скойки), лободу, кінський щавель, усяку хопту. Навесні пшеничка в гайку з'явилася – ми паслися. Почали лупитися горобенята – їх збирали і варили. Назбираємо равликів у торішньому листі, мама запарює їх у мисці, вони вилазять, їх варили. А іванківські люди їли черепашки не вареними, бо далеко від річки було нести додому, то дуже багато їх помирало... Заbrane зерно звозили в с. Адампіль. Там воно довго лежало. Ай скільки там його погнило, скільки закопали!.. [17].

Катерина Юхимівна Дорошук (Крот), 1940, смт. Ст. Синява:

– На мій пам'яті – голод 47 року в Теліжинцях. Мама пекли лип'яники. Ми на липах обшморгали все листя знизу. А ще їли млинці з гнилої картоплі. Я хвалила, що дуже добрі. Ту гнилу картоплю ми збирали на колгоспному полі. В 46-ому спух від голоду тато. Ходив до матері (б. Саврони) за кружкою молока. Пам'ятаю, лежав на печі слабкий. У 46-ому і помер [18].

Ганна Сергіївна Кочелаба, смт. Ст. Синява, 1920, жила в с. Паньківці:

– Ай страшний суд був! Спухлі були, що страшно дивитися. Збирали ракушки у ставку. Вода холодна, а доводилось по пояс баблятися. Їли здохлу худобу. В селі не було чути ніякого шуму, тихо, німо. З коминів не йшов дим: не було що варити. А якщо в когось і задиміє, то туди сходилися ті, хто ще ворушився. Йшли з надією, що щось дадуть, або й зі страхом, бо було, що смажили людське м'ясо. У 33-ому померли троє моїх братиків і батько... [19].

Напевно, на Старосинявщині деякий час ще не така була картина, як у сусідній, Вінницькій, області. Про це є свідчення *Марії Семенівни Лемберг, с. Петриківці Хмельницького р-ну*: «Щоб якось вижити, люди йшли в сусідню

область, у Стару Синяву в радгосп до кагату змерзлої картоплі. Розгрібаючи руками те смердюче місиво, десятки і сотні людей з усіх-усюд знаходили сяку-таку поживу». Відомі навіть випадки, коли люди їли людські або тваринні екскременти. Про це згадував *Т. С. Лозовий*, 1912 р. н., с. Воронівці Хмельницького р-ну (Вінниччина): «Бачив, як стара жінка вибирала кізяки з-під коня. Спитав, що вона з ними буде робити, а вона сказала, що переміє їх у воді і з не перетравленого конячим шлунком зерна зварить дітям похльобку. Ось до чого влада довела!». *Андрій Кирилович Лемберг*, 1921, с. Сміла, Хмельницький, р-н: «Сильніші ходили за 30 км у місто Синяву за померзлою гнилою картоплею, з неї пекли смердючі «беці» і їли їх».

... І так мало не в кожній розповіді моїх краян: свідчення про людодійство і труподійство. Однак влада приховувала це. А у зведеннях ще й применшувала числа смертності. У листопаді 2003 р. Хмельницьке обласне радіо повідомило, що в області було зафіксовано 71 випадок людодійства і 9 – труподійства. Насправді ж ці цифри стосуються 1 – 2-ох районів, але не всієї області. Бо майже в кожному селі були такі випадки. А що трупи їли – то й не злічити. Про окремі з них – у свідченнях, наведених вище і далі.

Текля Григорівна Березюк, 1926, кол. колгоспниця, с. Дашківці: «Мерло багацько людей. Ми корову були продали, то купили пуд пашні, щоб було що їсти. Вмерли тоді мої дід і баба. Чули, що в Іванківцях якийсь їв дітей». *Микола Васильович Собур*, 1928, с. Красносілка: «У Щербанях ще є та жінка, що їла дітей. Її були зловили, засудили на 2 чи 3 роки тюрми. А за крадіжку судили на 5 – 7 років». *Ганна Тодорівна Гордова*, 1930, с. Сьомаки: «У Щербанях була Югина, вона з'їла свою дитину. Власть водила її селом, та й усе, відпустили. За жменю колосків була гірша покара. А людина для влади була ніщо». *Мотря Панасівна Чукань* (1918 – 2013), с. Дашківці: «Чула, що в Паплинцях чоловік порубав своїх дітей, варив драгли з них. Міліція приїхала, забрала його в Синяву. Ше був Ярема, він теж здурів, не знав, що робив. Двох дітей своїх з'їв і все одно помер».

Психіка людей була доведена до таких мутацій, що мати з'їдала рідну дитину. До якої ж межі, до якого стану треба було довести розум і чуття! Світова історія голоду подібних випадків не знає!

Список використаних джерел та літератури:

1. Ф. С. Миколасць//Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Кн. 2. Упор. : О.Веселова, О. Нікілев, відп. ред. В. Смолій. – К. : ВД «КАЛИТА», 2009.
2. Є. М. Василенко. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.

3. Г. В. Крот. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1992.
4. П. С. Кицун. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1995.
5. В. Д. Рикун. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.
6. Л. К. Польова/Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Кн. 2. Упор. : О. Веселова, О. Нікілев, відп. ред. В. Смолій. – К. : ВД «КАЛИТА», 2009.
7. В. Д. Куць. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 2003.
8. М. П. Чукань//Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Кн. 2. Упор. : О. Веселова, О. Нікілев, відп. ред. В. Смолій. – К. : ВД «КАЛИТА», 2009.
9. А. Ю. Крот. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1992.
10. Г. М. Сердунич. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1990.
11. Л. П. Бучко. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1995.
12. Г. Ф. Тищук. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.
13. Г. П. Гавришко. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.
14. П. О. Крот. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.
15. Л. Т. Миколаєць. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 2006.
16. Г. С. Федоренко. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 2008.
17. М. Д. Польовий. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.
18. К. Ю. Дорошук. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 2005.
19. Г. С. Кочелаба. – Свідчення записала Л. А. Сердунич, 1998.

А. М. Трембіцький,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(м. Хмельницький)*

МУЗЕЙ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 1932- 1933 РОКІВ (ДО 5-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СТВОРЕННЯ)

Вже бозна скільки сотен років з нами воювали і досі воюють! Іноді залізом, але в основному, «словом і ділом»! Якби в нас стріляли, то було б зовсім просто – бери зброю, борони сім'ю. Значно складніше НЕ зневірितись! Не втекти на ситий Захід! Продовжувати тут і зараз жити так, щоб і діти з голоду не вмерли, і самому не скурвитись, не продатись! Нам тяжко, і надії майже нема, але треба зіпшити зуби,... і ЖИТИ! БУТИ ЛЮДИНОЮ! Їм назло! Народе України, помни, що наша зневіра – то їхня перемога! [1, с. 5].

У 2013 році минає 80 років від жаклих подій на Україні – подій, що

своєю жорстокістю і звіринністю в людській подобі не знаходять прикладу в історії людства. В роки Голодомору 1932–1933 рр. людиноненависницьким більшовицьким режимом винищено понад 7 млн. українців. Вони загинули в страшних голодових муках, шляхом навмисно влаштованого комуністичною владою голоду.

Чи можливе? Чи таке можливе ?!

Чи колись повірить чоловік:

Щоб родючі українські ниви

Народили 33-й рік?..

Голодомор 1932–1933 рр., – це «неопалима купина» українського народу, – це кущ, який ніколи не перестає горіти, це рана, що ніколи не загоюється. З кожною жалібною річницею ця рана відновлюється й з'являються все нові й нові документальні спогади свідків тих жорстоких подій, появляються прозові й віршовані твори, які змальовують ті жахіття, що прийшлося пережити українському народу на своїх рідних землях. Із їхніх сторінок 7 млн. українських душ кличуть до кожної людини словами відомого поета Юрія Клена:

«Це Я, душа твоя забута,

В стальні я обручі закута.

О, відкопай і відчини

Чавуну покришку труни!» [1, с. 5].

Йому вторить Герась Соколенко, український поет з Ізяславщини, у вірші:

«Ніч пливла у плащі...»:

«Над зеркалами рік

В знаменитий

33 рік,

Рік смертей,

Тяжких мук

І знущань,

Більшовицьких...

– Українці!

Згадайте той рік,

Рік смертей,

Тяжких мук

І знущань,

Більшовицьких

Катувань» [2].

Голодомор в Україні 1932–1933 років, – це одна з найбільших в історії людства гуманітарних катастроф, чітко спланована тоталітарним комуністичним режимом. У такий нелюдський спосіб більшовицька влада намагалась завдати смертельного удару українському селянству, як основі нації. Історики й досі не мають вичерпних статичних даних про кількість померлих від голоду селян у національних районах України, хоча за неповний рік з осені 1932 р. до початку літа 1933 р. від штучно організованого голоду в Україні загинуло близько 7–10 млн. наших співвітчизників [1, с. 7; 3]. Деякі сучасні історики не зважаючи на Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006) продовжують вперто стверджувати, що кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. дуже завищена і, що «Голодомор не був ніяким геноцидом». Так, заступник Інституту історії України НАНУ С. Кульчицький виступаючи з доповіддю на круглому столі «Голодомор в Україні 1932–1933 років: відображення та інтерпретації в історії, літературі й мистецтві (на вшанування 80-річчя Голодомору в Україні)», який проходив у рамках VIII Міжнародного конгресу українців «Тарас Шевченко і світова україністика: сторичні інтерпретації та сучасні рецепції (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)» (Київ, 21–24 жовтня), вперто, не зважаючи навіть на дослідження відомого радянського демографа С. Максудова, що під час Голодомору 1932–1933 рр. «лише українських дітей (!) померло 3,5 млн.», стверджував, що кількість жертв Голодомору 1933-го не може бути більшою за 3,5 млн. осіб. С. Кульчицький виголосивши доповідь, тут же ретировався, аби не чути критики на свою адресу, яку висловили такі відомі вчені, як професор-історик з Угорщини Петер Вереш (Péter Veres) та українські науковці В. Борисенко, В. В'ятрович, О. Гринів, В. Марочко, В. Сергійчук. Явно дисонували з виступами інших вчених й виступи співробітників Українського інституту національної пам'яті. Так, О. Штоквиш «з упертістю, гідною подиву, інакомовно доводив, що Голодомор не був ніяким геноцидом», а В. Огієнко (*Слава Богу, що він не родич славнозвісного митрополита Іларіона (Івана Огієнка) – І. М.*) намагався переконати присутніх у тому, що євреї та вірмени у своїх геноцидах пережили великі психологічні травми, а українці – не пережили нічого, адже вони цілих 70 років про нього навіть не згадували! (*цей псевдовчений робив вигляд, що не знає про те, що в радянський час говорити про голод в Україні було просто небезпечно! – І. М.*). Було дуже видно, що в цих доповідцях «було конкретне завдання – паплюжити українську історію, адже вони навіть не мали наміру слухати нічії доводи». А поважний угорський професор П. Вереш «не витримав, підвівся і погрозово запропонував вийти з зали заперечнику Голодомору Штоквишу». «Мабуть,

таки правий був Джеймс Мейс, коли стверджував, що українці – постгеноцидна нація...», – розчаровано пише І. Магрицька. І дуже боляче, що в рік відзначення на державному рівні 80-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні «псевдовчені з Інституту пам'яті не вважають Голодомор геноцидом українського народу», а за кошти українського народу знушаються з пам'яті загиблих [4]. «Голодомор – це сльози і біда нації. Це наша історія. І саме вона дає відповідь на питання, чому у нас сьогодні немає єдності. Через її сторінки ми маємо усвідомити, куди ми йдемо. Є закон, його потрібно дотримуватися. А якщо кожного разу переписувати Конституцію під себе, то ладу не буде... І нехай події 1932–1933 років будуть засторогою для прийдешніх поколінь» [5], бо ті «хто не вижив у голод благають про пам'ять», – твердить народний художник України М. Мазур [6].

4 жовтня 2008 р. на виконання Указу Президента України від 28 березня 2007 р. № 250 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» була відкрита масштабна музейна експозиція площею понад 500 м² [1, с. 7]. Рішення про створення експозиції в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» не було випадковим, адже за підрахунками дослідників 39 тис. мешканців області стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр. А на теренах області мешкає майже 91 тис. свідків тих жакливих років [7]. Пізніше народний художник України М. Мазур розкриваючи ідеологію і мистецьку концепцію створення унікальної епічної панорами народного життя скаже, що на розташування музею в Каретного залу, який у свій час згорів, вплинула «сама доля», яка «все повернула на круги своя». Адже у свій час у Каретному була в'язниця, де відбувалися розстріли в 1933–1937 роках, а під час Другої світової війни – знищували людей. «Я не сказав би, що це містика, але так сталося, що саме в цьому залі заговорили ті страшні сторінки історії Поділля» [5; 8]. Крім того великою мірою на художній задум майбутньої експозиції вплинула внутрішня архітектура Каретного залу [9]. М. Мазур згадує, що спочатку «було запропоновано зробити музейну експозицію в іншому залі, але коли я поїхав, подивився, то побачив, що інтер'єр, точніше, утроба цього Каретного залу, дуже схожий на анатомію самої людини: колосальний простір, а сама архітектура, перепади, перспективи залу, конструкція його: підлога – камінь, стіни – камінь, колони, схожі на велетенські снопи, – все це якось асоціюється з полем, з хатою, із склепом, з в'язницею – усім вкупі... І чим більше я вивчав документи з Голодомору, тим більше асоціативно вони пов'язувались з простором, який мені дозволили освоїти для експозиції». У липні 2008 р.

розпочалися роботи по створенню унікального музею пам’яті жертв Голодомору, фактично, музею «незнищенності української нації», і вже менш ніж за три місяці роботи були завершені. У рекордні строки – за 30 днів і 30 ночей, адже роботи тривали майже цілодобово, старовинний Каретний зал Меджибізької фортеці перетворився у могутнє панорамне дійство, що оживляло, крок за кроком, день за днем, трагічну, але незнищенну історію українського народу [5]. 4 жовтня 2008 р. музейна експозиція за участю Президента України В. Ющенка була відкрита [7].

Цей, один із найвидатніших проектів 2008 р. у галузі суспільно-культурного життя України створений групою подільських митців під керівництвом скульптора, монументаліста, живописця, графіка і педагога, національно свідомого патріота і просто чесної та порядної людини, Заслуженого художника України (1996) Миколи Мазура. Участь у розробці та створенні музею «Пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років» брали скульптор-монументаліст, лауреат малої Державної премії України ім. Т. Шевченка (1999), Заслужений художник України (2003) Богдан Мазур, художник і мистецтвознавець Оксана Мазур, художники Олександр Гуменчук та Олег Бобровський [1, с. 7; 3]. За титанічну і самовіддану працю, високий професіоналізм при створенні Музею пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині 14 жовтня 2008 р. М. Мазуру було присвоєно звання Народний художник України, а О. Гуменчуку – Заслужений художник України [2, с. 7]. Так оцінено їхню талановиту подвижницьку працю у спорудженні музейної експозиції пам’яті жертв Голодомору [5].

Свій внесок у висвітлення трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр., голоду 1921–1922 і 1946–1947 рр. зробили й наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». На виконання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» на 2009–2010 рр., ними, спільно з Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, видано матеріали та безцінні свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. (2009), що були зібрані та оприлюднені учнями і студентами навчальних закладів міста Хмельницького 19 листопада 2008 р. на науково-практичній конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти» [10].

В 2010 р. Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» як культурно-освітній та науково-дослідний заклад опублікував збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні

наслідки, правова оцінка» (2010) [11], що дало можливість науковцям і дослідникам використовувати матеріали та безцінні свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. у своїх подальших дослідженнях [1, с. 8].

У травні 2010 р. у ДІКЗ «Межибіж» відбулася презентація фотоальбому «Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» [12], де зібрані фотознімки експозиції та документів музею Голодомору. «Цей альбом, – сказав народний художник України М. Мазур, – данина пам'яті усім загиблим та ненародженим, а також свідкам тих страшних подій, що відбувалися у 1932–1933 роках минулого століття на теренах України. Люди мають знати свою історію, усвідомити помилки минулого, аби творити своє майбутнє» [13].

Черговою спробою гідного вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні стало видання на виконання Указу Президента України від 19 серпня 2013 р. № 430/2013 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [14] наукового збірника «Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення)» (2013) [15]. Він містить матеріали з історії творення, діяльності та значення Музею пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині в баченні його творців, науковців і журналістів [15, с. 9-109]. Тут подано свідчення очевидців про трагічні події Голодомору 1932–1933 рр. на Лeticівщині [15, с. 222–238] і творчі надбання наукових співробітників заповідника з цієї проблематики за п'ять років діяльності музейної експозиції. Зокрема праці В. Візнюк «Валерій Франчук – художник, що живе і працює в Україні й для України», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні про події на Деражнянщині», «Пам'яті жертв голодомору», «Свідчення очевидців про події 1932-1933 років на Ізяславщині у Книзі Пам'яті про жертви Голодомору в Україні: Хмельницька область», «Свідчення українців-емігрантів як одне з найцінніших джерел з історії колективізації та Голодомору 1932–1933 років в Україні» [15, с. 110-139], О. Гончар «Архівні документи свідчать про репресивну компанію 1931-1933 рр. у селах Хмельниччини» і «Дещо з історії шкільного життя» [15, с. 139-147], О. Марущака «Ленінським шляхом», або про що писав головний друкований орган Меджибізького району навесні 1932 р.» [15, с. 147-150], Г. Медведчук «Їдло подільських селян під час Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині» та «Світ знав про це, але мовчав...» [15, с. 150-158], О. Погорільця «Вступне слово» [15, с. 158-160], А. Трембіцького «Голодомор 1932–1933 рр. в епічних творах «незрячих» співців», «Документи про голод 1946–1947 років», «Конфіскація церковних цінностей на Поділлі в 1921–1922 рр.», «Персональна виставка-реквієм В. Ф. Білоуса в Державному історико-

культурному заповіднику «Межибіж», «Світле майбутнє українського народу в пісенних творах мандрівних епічних співців», «Участь членів родини Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів у протестних акціях з нагоди річниць голодової облоги України» і «Часопис української діаспори «Свобода» (Нью-Йорк) про голод 1932–1933 рр. в Україні: хроніка публікацій 1933 р.» [15, с. 160–221].

У науковому збірнику також розкрито деякі аспекти відношення українців та іноземців до цих трагічних сторінок історії України [1, с. 8]. Зокрема йдеться про те, що до навчальної програми з історії вищих шкіл штату Массачусетс (США) внесено теми українського Голодомору 1932–1933 років. Массачусетс став другим, після штату Іллінойс (з 2005 р.), штатом, у якому в американських школах розповідатимуть про Голодомор 1932–1933 рр. Крім того, американські школярі та студенти є постійними відвідувачами Українського національного музею в Чикаго, де в окремій виставковій залі міститься постійна і найбільша в США документальна виставка про Голодомор в Україні [16]. Португальські історики провели в Лісабонському університеті наукову конференцію та видали португальською мовою збірку наукових статей «Голодомор 1932–33 років – невідома українська трагедія» (2013). Крім того, активність Спільноти українців у Португалії привела до того, що муніципальні ради п'яти міст країни в своїх рішеннях визнали Голодомор актом геноциду проти українського народу. Водночас українська громада в Португалії звернулася й до парламенту країни з проханням визнати Голодомор актом геноциду [17]. Федеральне архівне агентство Росії видало збірник документів «Голод в СРСР 1929–1934 рр.», де науковий керівник видання доктор історичних наук В. Кондрашин радить історикам, що архівні дані про голод треба цитувати так, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., щоб «було видно трагедію усього радянського селянства без акценту на Україну», тобто так щоб архівні документи «спростовували Голодомор в Україні». Водночас він рекомендує «пояснювати масові смерті від голоду в Україні тим, що Сталін боровся із зовнішніми ворогами, і «загострення міжнародної ситуації в 1932 р. на Далекому Сході та в Європі вимагали від сталінського керівництва «твердої лінії» у внутрішній політиці» [18]. На думку знаного італійського історика, професора Неапольського університету «Федеріко II» Андреа Граціозі, однією з головних причин невизнання Росією українського Голодомору геноцидом, є тваринний страх російської влади, як спадкоємниці СРСР, морально і фінансово розплачуватися за трагедію українського народу [19].

У додатках наукового збірника подано: лекцію-екскурсію «Музейна

експозиція, присвячену пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині»; офіційні матеріали: Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006), Укази Президента України про заходи у зв'язку з роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні та відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів (2006–2013 рр.); відомості про пам'ятну монету «Голодомор-геноцид українського народу»; копію хлібної картки 1933 р. [15, с. 331–347].

На завершення варто процитувати свідка Голодомору 1932–1933 років Марії Волкової (*Ноттінгем, Англія*), яка у відкритому листі до Президента України В. Януковича пише, що її «глибоко вразили слова Д. Табачника: «Закон про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні ставить нас в один ряд з огидними тоталітарними диктатурами...» (*переклад – наш*). «У мене відібрали дитинство і здоров'я. І після 33-го, наступні 34 і 35 роки все ще були голодними... В ті роки, в наслідок тоталітарної політики Москви, від голоду на Україні померло 10 млн. людей, в тому числі 3 млн. дітей!» «Нас (невинних) знищували, топтали, арештовували як ворогів народу, батьків відправляли на тяжкі роботи, звідки вони не повернулися. Нас цькували, а матері із сльозами на очах вдивлялися в нас сплячих і прислухалися, чи ми ще дихаємо». Пане Президенте, «Ви повинні соромитися того, що в Європейському Парламенті (ПАРЕ) не відважились стати в обороні мільйонів українських хліборобів цілеспрямовано винищених штучним голодом 1932–33-го ... якраз тому, що вони були українцями. Те, що Ви ствердили в ПАРЕ, було нічим іншим як зрадою свого народу!.. Що особисто Ви знаєте про Голодомор, щоб робити заперечення? Чи Ви читали опубліковані сьогодні свідчення людей переживших цю трагедію? Чи Ви знайомилися з архівними документами відкритими за незалежності? Напевно ні». А «нас, українців, вбивали голодом, щоб викоринити національний дух, щоб винищити українське етнічне ядро – селянство». Адже «на територіях, де проживали етнічні українці найбільше лютував голод тому, що Кремль добре пам'ятав наші прагнення до створення Соборної незалежної України ще в 1920-х роках. Україна була дуже важливою для СРСР і мала бути збережена в його рамках будь якою ціною. Ціна ж виявилася надто високою – понад 10 млн. українців, тисячі господарств найкращих українських хліборобів, від яких забирали все: житло, одяг, знаряддя праці, худобу... їх арештовували, вивозили до Сибіру, на північ, кидали просто в полі посеред зими без жодних засобів існування... Це були найактивніші і найнепокірніші, хто не погоджувався з політикою партії і не підтримував радянську владу. Вам, як Президенту незалежної Української Держави, має бути соромно за свою байдужість до нації і неосвіченість у

питаннях історії країни, яку Ви очолили... Історію Вам не змінити, як би цього не хотілось. Краще подумайте про своє ім’я, яким воно увійде в історію... Ваш громадянський обов’язок і як Президента стояти в обороні своєї країни перед пам’яттю мільйонів українців, які загинули під час Голодомору 1932–33-го!» [20].

Список використаних джерела та літератури:

1. Трембіцький А. Передмова / Анатолій Трембіцький // Музей пам’яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2013. – С. 5–8.
2. Соколенко Г. Ніч пливла у плащі... [Вірш] / Герась Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/Sokolenko/NichPlyvla.html>
3. Трембіцький А. Творці Музею пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині / Анатолій Трембіцький // Музей пам’яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2013. – С. 83–89.
4. Магрицька І. Псевдовчені з Інституту пам’яті не вважають Голодомор геноцидом українського народу / Ірина Магрицька // Українське слово (Київ). – 2013. – № 44. – 30 жовт. – 5 листоп. – С. 2.
5. Народний художник України Микола Мазур: Моя спроба – це намагання зрозуміти те, що відбувалося з моїм народом (розмовляла Тетяна Слободянюк) // Подільські вісті (Хмельницький). – 2008. – № 143–144. – 30 жовт. – С. 3.
6. «Ті, хто не вижив у голод благають про пам’ять», – твердить Заслужений художник України, автор першого у державі музею Голодомору Микола Мазур [Інтерв’ю вів Михайло Жила] // Є Поділля (Хмельницький). – 2010. – № 21. – 27 трав. – С. 6.
7. Єсюнін С. Музейна експозиція «Голодомор 1932–1933» у Меджибожі / Сергій Єсюнін // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка / Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Хмельницький : ХІ МАУП, 2009. – С. 44–46.
8. Жити, пам’ятати... (розмова журналістки, Заслуженого працівника культури Тетяни Слободянюк з Народним художником України Миколою Мазуром) // Артанія (Київ). – 2008. – Ч. 4. – С. 50–57.
9. Гірник Г. Музей пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років / Галина Гірник // Музеї України (Київ). – 2009. – № 3 (33). – С. 8–9.

10. Голодомор 1932-1933 років в Україні: події та факти : Матер. наук.-практ. конф. / За ред. Трембіцького А. М., Погорільця О. Г., Парандій В. О. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 372 с.
11. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конф. «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка». – Вип. IV. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2010. – 352 с.
12. Бендюг В. Іди і дивись / Валентин Бендюг // Проскурів (Хмельницький). – 2010. – № 20. – 20 трав. – С. 12.
13. Боровець Л. У Меджибожі презентували фотоальбом пам'яті жертв Голодомору / Леся Боровець // Є Поділля (Хмельницький). – 2010. – № 20. – 20 трав. – С. 5.
14. Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. Указ Президента України від 19 серпня 2013 р. № 430/2013.
15. Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2013. – 432 с.
16. Тему українського Голодомору хочуть внести у шкільну програму штату Массачусетс США // Українське слово (Київ). – 2013. – № 44. – 30 жовт. – 5 листоп. – С. 11.
17. Конарева Л. Географія знань про нас розширилася / Лариса Конарева // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 135. – 30 лип. – С. 13.
18. Конарева Л. Про голод в СРСР без акценту на Україні / Лариса Конарева // Урядовий кур'єр (Київ). – 2013. – № 135. – 30 лип. – С. 13.
19. Росія боїться фінансової відповідальності за Голодомор // Українське слово (Київ). – 2013. – № 45. – 6–12 листоп. – С. 11.
20. Відкритий лист Марії Волкової (Ноттінгем, Англія), свідка Голодомору 1932–1933 років в Україні до Президента України В. Януковича від 16 травня 2010 р. / Родинний архів А. М. Трембіцького. – Копія. – 1 арк.

УДК: 929–051 В.Садовський: 323.1(477) „1920–1930”(045)

М. Ю. Шевчишен,
*кандидат географічних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

В. САДОВСЬКИЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ В УКРАЇНІ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем національної політики, яка проводилась в Україні у 20–30-х роках ХХ століття за матеріалами публікацій економіста і політолога професора В. Садовського, що дозволяє об'єктивно оцінити ситуацію, політику держави щодо українців та їх інтересів в період входження України до складу СРСР.

Проблеми національної політики завжди були і залишаються важливими в Україні. Для здійснення ефективної національної політики у сучасному світі необхідне вивчення та аналіз подій минулого, збагачення їх світовим досвідом і використання в умовах сьогодення. В українському суспільстві сформувалися свої національні характер, психологія, свідомість і самосвідомість, культура. Саме вони є справжньою основою подальшого розвитку українства [7].

Поміж багатьох наукових проблем В. Садовський, займався і питаннями національної політики, постійно цікавився цією проблематикою, як у часи перебування на батьківщині, так і в період еміграції. Він був одним із найкомпетентніших українських науковців у сфері національної політики. У роботі «Національна політика совітів на Україні» [3] детально аналізується національна політика, яка проводилась в Радянському Союзі загалом і в Україні, зокрема. Учений зазначав, що висвітлення цієї проблеми важливе і цікаве не лише з українського національного погляду, з погляду нашої зацікавленості сучасною долею і подальшими перспективами тих земель, де живе основна частина нашої нації. Так само важливим і цікавим є висвітлення цієї проблеми для з'ясування питання про дальшу роль і перспективи всього СРСР. Адже не треба доводити, що українська проблема для СРСР є основною і вирішальною і подальша доля України в значній мірі визначить майбутнє всього СРСР [3, с. 3].

Учений розкриває зв'язок ідеології комунізму з попередніми російськими ідеологічними концепціями, здійснює огляд теоретичних засад національної політики більшовизму, розроблених головним чином В. Ульяновим до 1917 р. і спроби їх реалізації у перший період існування

радянської влади (до 1921 р.). Проаналізовані принципи національної політики сформульовані на ХІІ з'їзді комуністичної партії, проведення в життя постанов з'їзду на Україні. Простежено зміни національної політики в період генеральної лінії. У працях досліджені взаємовідносини між комуністичною партією і радянською владою. Політика радянської влади у стосунках з Центральною Радою. Взаємини між російською владою і радянською Україною у 1919–1922 рр. Утворення Союзу РСР і розроблення його конституції. Розвиток централістичних тенденцій у радянському законодавстві після ухвалення конституції 1923 р. У роботі розглядається історія виникнення проекту нової радянської конституції, його обговорення і прийняття, подаються особливості національної політики в руслі прийнятої у 1936 р. нової конституції СРСР. Учений розглядає перспективи стабілізації національних відносин зафіксованих новою конституцією, значення неросійських національностей і зокрема українців у СРСР.

У своїй роботі В. Садовський аналізує і на фактах підтверджує основні принципи більшовицької національної політики. Він пише: «російський соціал-демократичний рух, у лоні якого початково розвивалась і оформлювалась комуністична ідеологія, ставлячи собі завдання і цілі загальнодержавні, весь час був і залишався ідеологічно російським, великоруським рухом. Він оформився на ґрунті тих ідеологічних концепцій, що їх витворили були попередні генерації російської революційно-демократичної інтелігенції. Для всіх цих концепцій, поза дуже незначними винятками, було дуже характеристичним повне змішання понять про державу й національність. Коли в них трактується про народ, про народні інтереси, то мається на увазі лише народ державної національності, народ російський. Вони цілком приймали тезу, популярну в соціалістичному світі в початкову добу його розвитку, згідно з якою інтереси поступу, інтереси здійснення соціалізму вимагають того, щоб малі народи і племена злилися з великими, до яких зараховувалась російська нація. В результаті цього в рядах російської революційно-демократичної інтелігенції повторювання абстрактних фраз про космополітизм і інтернаціоналізм поєднувалося з виразно російською асиміляційною практикою. Не могли не залишити ці впливи свій слід також і на ідеологічних концепціях Леніна, творця російської комуністичної доктрини» [3, с. 8]. Отже, великодержавництво і російський шовінізм у теорії, а потім і в політиці компартії прямо впливали з історії російської нації і культури. Не змінює суті справи те, що у Леніна національна політика нібито була класовою.

В. Ленін, як і марксиста взагалі, трактував національно-визвольні рухи

як другорядні стосовно соціальної боротьби. А лозунг про право націй на самовизначення вважався пропагандистським маневром, бо більшовики на чолі з Леніним були прихильниками великих державних організацій. В. Садовський цитує дуже промовистий вислів Леніна: «Діалектика історії така, що дрібні нації безсилі як самостійний чинник у боротьбі з імперіалізмом, відіграють роль одного з ферментів, однієї з бацил, що допомагає виступу на сцену справжньої сили проти імперіалізму, а саме соціалістичного пролетаріату» [3, с. 23]. Не можемо не врахувати, що більшовики проголошували право націй на самовизначення особливо під час Першої світової війни, коли дозрівали умови здійснення „ пролетарської революції». Це допомогло їм руйнувати «єдиную і невіддільну» Росію, а саме добиватись перемоги над самодержавством. В. Садовський підкреслює, що «змагаючись зруйнувати існуючі великі держави, Ленін тим самим не ставав прихильником утворення дрібних національних держав» [3, с. 26-27].

У працях Леніна зовсім не було розроблено національної політики стосовно України. Остання згадувалась у його статтях лише принагідно (найчастіше він наводить, як приклад Польщу і Фінляндію). Це зайвий раз свідчить, що російські соціал-демократи, зокрема більшовики, розглядали українську справу як внутрішню російську. Це була традиція російської демократії. А вираз Леніна про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських та українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови», відображає великодержавницьку суть усієї політики більшовизму щодо українського народу і його визвольних змагань. В. Садовський уважно аналізує національну політику російської комуністичної партії, вироблену на її VII (1919 р.), X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздах. Він виділяє такі її загальні риси:

- централістичні позиції, великодержавництво (в основу політики було покладено принцип зближення пролетарів усіх національностей і об'єднання їх в одній державі централістичного типу). По суті, це було відтворення російської імперії на чолі з Москвою; прокламація декларували

- асиміляційні тенденції (в той же час прокламувалось «усунення усіх перепон для вільного розвитку української мови і культури», «вжити заходів, щоб у радянських установах була достатня кількість службовців, що володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці знали українську мову». І все це тому, що «...серед відсталого частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції»);

- явне відкидання національної державності і прикриття цього федеративним державно-політичним устроєм, який у кінцевому підсумку має

призвести до фактичної ліквідації суб’єктів федерації (так, по суті, і сталось в СРСР). Правда, у резолюції XII з’їзду РКП проголошувалась «рівність прав і обов’язків республік», «однакове представництво республік у союзних органах», «широкі бюджетні права республік» тощо. Але це були лише слова;

– зміна тактики у національній політиці стосовно умов часу без зміни стратегічного прицілу. Тому, наприклад, на X з’їзді РКП, коли стояло питання про злиття республік у СРСР, було багато обіцяно (у резолюціях) цим «складовим і невід’ємним (!) частинам майбутнього союзу». Крім того, українські національно-визвольні і державницькі сили у 1921 р. не були до кінця подолані, а у свідомості українців жили ще яскраві спогади про УНР і ЗУНР. Тому, як стверджує В. Садовський, комуністи проявили у національній політиці початку 20-х років певну гнучкість. А всі обіцянки залишилися лише на папері;

– використання українського питання у Польщі, Румунії, Чехословаччині як чинника дестабілізації цих країн, а ширше – засобу дестабілізації усієї Середньої Європи з метою подальшого «роздування полум’я» пролетарської революції у світі.

В. Садовський визначив незавидну роль маріонеткової Комуністичної партії більшовиків України. Зокрема він писав: «за той час, коли КП(б)У пробувала жити відносно самостійним життям, вона не лише не розв’язала, але й не підійшла до розв’язки національної справи на Україні. Складаючись в значній частині із зденаціоналізованих українських і жидівських елементів, КП(б)У виявила до української справи ще більшу нетолерантність, ніж російська партія» [3, с. 71].

Особливо лицемірних форм з тотальною підміною понять, набула національна політика більшовиків, коли диктатором в СРСР утвердився Йосиф Сталін (Джугашвілі). Він відійшов навіть від норм, вироблених на XII з’їзді РКП. Вже на XVI з’їзді ВКП (б) у 1930 р. він вніс у національну політику, на думку В. Садовського, три таких поправки: про трактування російського шовінізму й «місцевого» націоналізму, як рівнозначних небезпек для партії; про розцвіт національних культур як наслідок національної політики партії (і це тоді, коли почалось масове гоніння на українську інтелігенцію як виразника національної культури!); про завдання національної політики партії будувати національні культури соціалістичні за змістом і національні за формою (вираженням останньої мала б бути національна мова) [3, с. 57].

У другій половині 20-х – упродовж 30-х років ВКП (б) особливу увагу звертала на Україну. Але тут, як засвідчив В. Садовський, були реалізовані огидні форми національної політики партії: безпардонне цькування навіть

вірнопідданої КП(б)У за нібито механічну, а не більшовицьку українізацію, навішування на політику КП(б)У ярликів «шумськізму», «хвильовизму», «волобуєвщини», «скрипникізму» [3, с. 64], розгром творчих спілок і наукових організацій, зокрема ВУАН, сталінсько-кагановицький голодомор 1932–1933 рр. Значну увагу вчений приділяє проблемі української державності в СРСР. Він ґрунтовно аналізує так званий союзний договір і декларацію про утворення Союзу РСР. Вже саме проголошення УРСР 26.12.1917 р. у Харкові, на думку вченого, не мало легітимного характеру. «З'їзд цей носив дуже принагідний і випадковий характер, – пише автор, – і головну роль в ньому відігравала большевицька фракція депутатів з'їзду совітів робітничих і селянських депутатів України, який перед тим відбувався в Києві» [3, с. 76]. Радянський уряд України був маріонеткою у руках московських більшовиків: він виконував директиви Леніна – Троцького – Сталіна, розпочав ганебну війну проти свого народу і його держави – УНР, своїми діями сприяв ліквідації української державності. Тому що саме проголошення УРСР було не стільки об'єктивною потребою і програмною вимогою українських більшовиків, скільки засобом протиставлення справді українській національній демократичній державі – УНР.

Лише після утворення СРСР, як свідчить В. Садовський, частина більшовиків України (зокрема М. Скрипник, Х. Раковський та ін.) почали серйозно висвітлювати проблеми української державності. Але було вже пізно: Україна повністю була зв'язана по руках і ногах союзним договором, хоч цей договір не мав законної сили (його ще мали затвердити верховні органи союзних республік, що не було зроблено).

В. Садовський всебічно розкрив декларативність «права союзних республік на вихід з ССРСР». Якщо Союз РСР будувався хоч би на видимих федеративних началах, то ядро політичної системи СРСР – більшовицька партія була побудована за строго централізованим принципом з єдиним директивним московським осередком. Крім того, побудова управлінсько–господарського механізму по вертикалі (система наркоматів з центрами у Москві) вибивала з-під ніг «союзних» республік і економічну основу. «Загальносоюзні органи, – пише В. Садовський, – посідаючи колосальну компетенцію, разом збудовані так, що в них цілком не забезпечено впливу представників окремих республік» [3, с. 93].

«Централістичний устрій, який був закріплений конституцією від 6.07.1923 р., весь час поширювався і поглиблювався радянською законодавчою і адміністративною практикою. Усі національні республіки, в т. ч. і Україна, не мали засобів, щоб протистояти цій жажливій московській централізації, її ще

більше поглибила нова «сталінська» конституція 1936 р., у якій на державному рівні були законодавчо закріплені сталінські постулати у сфері національної політики. В цей період совітський устрій перетворюється у режим сталінської диктатури» [3, с. 117], а партія і держава стають засобом здійснення цієї диктатури. Все інше – розробка «конституції перемігшого соціалізму» її прийняття тощо – було лише для прикриття диктатури Сталіна.

В. Садовський досить ґрунтовно аналізує зовнішню і внутрішньополітичні (національні) чинники становлення «сталінської конституції», роль національного питання у ній, значення фальшивого гасла «демократизації». Автор відзначає такі специфічні особливості проекту цієї конституції стосовно національного питання і національної політики: у ній нічого не сказано про договірні основи утворення СРСР у 1922 р.; вона закріплювала утворення і формування нових союзних чи автономних республік зверху – шляхом декретування, а не знизу – через волевиявлення націй; СРСР з федеративної (хоча й формально) по суті перетворився в унітарну державу (значне розширення прав всесоюзних органів при їх урізанні у республіках). Наприклад, було ліквідовано такий важливий чинник федералізму як Всесоюзний з'їзд Рад (замінений на неадекватну Верховну Раду СРСР).

В. Садовський підкреслює уніфікаторський характер конституції 1936 р. СРСР був перетворений із псевдо федеративної в унітарну державу. Це яскраво показано на прикладі України. Фактично цим, як пише вчений, було здійснено і оформлено ліквідацію УРСР, від якої залишалася лише сама назва [3, с. 154]. Тому дослідник на основі аналізу тенденцій світового розвитку і у державно-політичному житті СРСР і у національній політиці більшовицької партії передбачає (як показала історія, досить точно) подальші процеси у самому СРСР і в Україні. Він бачить два суттєві чинники, які призведуть до істотних змін. Це чинники соціального і національного характеру. Зокрема індустріалізація і високий ступінь усуспільнення виробництва, так звана культурна революція, призведуть у кінцевому підсумку до змін і в організації суспільного життя. З часом уніфікаторський характер держави, а також диктатура особи (Сталіна) чи партії увійдуть в антагоністичну суперечність з плюралістичним за своєю суттю характером структури суспільства. У самій російській нації, імперський характер держави якої закріпила нова конституція, зростають сили опору політичній системі. З іншого боку, світовий розвиток іде через виникнення і розбудову національних держав. Отже, рано чи пізно він проявиться у поділі СРСР. В цьому важливу роль відіграє Україна. В. Садовський пише: «В умовах української совєтської дійсности нарастають і

формуються сили, які усвідомлюють ті суперечності, що існують між Україною і Росією. Вони роблять із фактів цих суперечностей належні висновки і на них базують свою акцію. Сила пробудженого національного почуття, яка в результаті сучасної світової політики може лише зростати, дає і буде давати свої наслідки. Проблема поділу СРСР і відбудови української державності в процесі дальшого розвитку подій на сході Європи знайде свою розв'язку» [3, с. 173]. Його наукове передбачення повністю підтвердилось усім ходом історії, зауважимо, що ці слова були написані В. Садовським більше ніж за 50(!) років до подій 1991 року – виходу України із складу СРСР і розпаду радянської імперії.

В опублікованій у газеті «Тризуб» (1927) статті «Українська справа серед росіян» В. Садовський аналізує ситуацію, яка склалась в українсько-російських відносинах, зазначає: «Не пригадую, щоб українська справа викликала в російській пресі стільки статей, серед російських політичних угруповань стільки виступів і освідчень, як це мало місце за останні два-три місяці» [5, с. 6–9]. І далі: «з груп активних, що претендують на владу і рішення долі майбутньої Росії, немає ні одної, яка би зайняла сприятливе становище щодо нас. Натомість єдиний з'єднаний антиукраїнський фронт всіх російських політичних груп зазначився цілком виразно й певно. Тенденції передати розв'язання справи українсько-російських відносин генералам виразно помічається як у тих, що вважають себе демократами, так і тих, що до демократії себе не зараховують» [5, с. 6–9].

У статті «Права національностей в совітських державах» (1926) розмірковуючи над питанням національних відносин В. Садовський запитує, як же ставляться комуністи до національної справи? Про це вони говорять на своїх з'їздах. «Я думаю – заявив на VIII з'їзді партії один з видних комуністів Томський – в цій залі нема ні одної людини, яка б сказала, що самоозначення й національний рух являються нормальними і бажаними. До нього ми ставимось, як до неминучого лиха». «Ми давно залишили гасло само означення народів» – заявив тоді ж Сталін [4, с. 2–3]. Перемогти національний рух можна лише ставши ніби на шлях здійснення національних домагань, не думаючи на ділі проводити їх у життя. Інакше кажучи, перемогти національний рух можна, ставши на шлях свідомого обдурювання мас. Настане час і зрозуміємо ми, що наше визволення прийде не через чужі обіцянки, а через нашу працю, завзятість і боротьбу, писав В. Садовський.

Дослідження В. Садовського з питань національної політики залишаються актуальними для сучасних науковців. Аналіз праць з цієї проблематики свідчить, що питання національних взаємин стояли дуже гостро.

З самого утворення СРСР проводилась політика ігнорування національних інтересів і прикриття цього федеративним державно-політичним устроєм, який у кінцевому підсумку призвів до фактичної ліквідації суб'єктів федерації. Хоча у партійних резолюціях, конституції країни було задекларовано: «рівність прав і обов'язків республік», «однакове представництво республік у союзних органах», «широкі бюджетні права республік» тощо. Але це були лише слова. З іншого боку, світовий розвиток іде через виникнення і розбудову національних держав. Отже, рано чи пізно він проявиться у поділі СРСР. В цьому важливу роль відіграє Україна. Наукове передбачення ученого повністю підтвердилось усім ходом історії. У 1991 року – розпад радянської імперії і здобуття Україною незалежності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Професор Валентин Садовський / Упоряд. О. Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 306 с.
2. Садовський В. В. З підсумків колонізаційної політики в СРСР / В. В. Садовський // Сучасні проблеми економіки України. Т. 2. Праці Українського наукового ін-ту. – Варшава, 1936. – Т. 32. – С. 5–24.
3. Садовський В. В. Національна політика совітів на Україні / В. В. Садовський // Праці Українського наукового ін-ту. – Варшава, 1937. – Т. 39. – 173 с.
4. Садовський В. В. Права національностей в совітських державах / В. В. Садовський // Українська громада. – 1926. – 19 груд. С. 2–3.
5. Садовський В. В. // Українська справа серед росіян. Тризуб. – 1927. – Ч. 1(59). – С. 6-9.
6. Садовський В. В. Нарис економіки українських земель. Курс лекцій / В. В. Садовський // Подєбради, 1935. – 78 с.
7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. / О. І. Шаблій // Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – 744 с.
8. Шевчишен М. Ю. Професор В. Садовський: головні напрямки наукової діяльності вченого / М. Ю. Шевчишен // Вісн. Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 753. – С. 143–148.

О. П. Григоренко,
*доктор історичних наук, професор
(м. Хмельницький)*

СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ І АКТИВІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. із подальшим підтвердженням цього рішення волею Всеукраїнського референдуму 1 грудня того ж року спричинило появу на політичній мапі світу нового державного утворення, що за розміром своєї території стало найбільшою державою в Європі. Значну роль в цьому величому історичному акті відіграв НРУ, який об'єднав українських патріотів та домогся відновлення державної незалежності України.

На складному і суперечливому шляху національного державотворення на початку ХХ ст. жорстока і тривала боротьба за Українську державу зазнала невдачі. УНР загинула, поглинута своїми сусідами. Надто нерівні були сили, надто несприятливо складалася міжнародна обстановка. Найбільш активні борці за національне визволення змушені були емігрувати або загинути - на фронтах чи пізніше, в ході репресивних акцій, які тривали десятиріччями. Здавалося, що не тільки УНР була знищена, – стерта була сама пам'ять про визвольні змагання, сплюндрована сама ідея незалежності. Тавро «українського буржуазного націоналізму» прикладали до всіх, хто мав мужність добиватися хоча б обмежених державних прав для свого народу (Микола Скрипник) чи просто оспівував свою любов до України (Максим Рильський), (Володимир Сосюра).

Період радянського тоталітарного режиму був особливо важким для України як найбільшої національної республіки Радянського Союзу. Центральна влада з величезною підозрою ставилась навіть до українських комуністів, постійно піддаючи їх репресіям. Репресії і голод оберталися мільйонними жертвами, особливо в середовищі українського селянства та інтелігенції. Друга світова війна, в орбіту яких Україна потрапила з перших днів, викликала нові мільйони жертв. Однак за лаштунками радянської України – безправної частини фактично унітарного Радянського Союзу – перебував народ, який пам'ятав свою славу історію та її героїв, свою мову і культуру, свій національний прапор і гімн. Це стало ясно, коли системна криза радянського тоталітаризму змусила керівників СРСР змінити політичний курс в напрямку лібералізації і оголосити так звану «перебудову». В Україні, як і в

багатьох інших національних республіках, лібералізація режиму призвела до стрімкого наростання визвольного руху. Відразу захиталися підвалини СРСР, побудовані, здавалося б, на віки. Українська правляча еліта, яка впродовж десятиліть вірою і правдою служила центру, спробувала протистояти національно-визвольному руху, але швидко переконалася в тому, що це цілком марна справа. Тоді вона повернулася обличчям до власного народу. Спочатку інстинктивно, а потім все більш усвідомлено ця еліта почала засвоювати державотворчу спадщину демократичної УНР. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. З цієї точки відліку починається процес утвердження України як європейської держави, що вийшла на шлях самостійного розвитку.

Дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих у СРСР порядків, що висувало на передній план необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тисяч неформальних об'єднань [1, с. 556]. В їх авангарді йшли Українська гельсінська спілка, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, Товариство «Меморіал» та інші. Наприкінці 1988 р. у київському відділенні Спілки письменників України (СПУ) зародився Народний Рух України за перебудову, якому доля відвела роль найпотужнішої масової громадської організації, що об'єднала кращі національно-демократичні сили суспільства і кинула виклик панівній ролі КПУ в державному та суспільно-політичному житті України.

Здобувши на виборах 1989 р. до Верховної Ради СРСР низку мандатів народних депутатів СРСР, Рух та його союзники довели свою здатність виступати силою – альтернативною Компартії України. Позиції неформальних об'єднань підсилювалися й неспроможністю влади знайти вихід із соціально-економічної кризи, в якій перебував СРСР, в тому числі й Україна. Це підтвердив і шахтарський страйк влітку 1989 р.

Витоки організаційної праці щодо створення НРУ сягають жовтня 1988 р., коли на екологічному семінарі у Спілці письменників України вкотре була висловлена думка про створення Народного фронту України на зразок аналогічних неформальних об'єднань, які виникали в Прибалтиці та інших регіонах СРСР [2, арк. 20]. Невдовзі при парткомі СПУ сформувалася ініціативна група сприяння перебудові. Водночас аналогічна група виникла в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, і незабаром на партійних зборах в Інституті було прийнято рішення про об'єднання обох груп та розробку документів по створенню Народного фронту України. Провідна роль у цьому процесі належала І. Драчу та В. Брюховецькому. Згодом була

досягнута домовленість про те, що нове громадське об'єднання буде йменуватися Народним Рухом України (НРУ). Після тривалих дискусій впродовж грудня 1988 р., у січні 1989 р. спочатку партком СПУ, а потім і загальні збори колективу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка схвалили два документи: проект Програми Народного Руху України і відозву його засновників до українського народу. 31 січня 1989 р. на загальних зборах київського відділення СПУ обидва документи були в цілому схвалені, незважаючи на застереження, зроблені у виступі завідувача ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчука.

У відповідь на такий крок на бесіду до ЦК КПУ були запрошені І. Драч, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, Б. Олійник та інші представники письменницької організації. Спроба відмовити їх від ідеї створення НРУ виявилася невдалою. Більше того, їх позицію рішуче підтримав розширений пленум Спілки письменників України, який постановив створити НРУ і видрукувати на сторінках «Літературної газети» проект програми Руху. За цих обставин ЦК КПУ був змушений погодитись із публікацією згаданого документу, хоч і констатував присутність в його тексті «ряду націоналістичних, антиконституційних положень» [3, арк. 21].

16 лютого 1989 р. на шпальтах «Літературної України» з'явився «Проект Програми Народного Руху України за перебудову». Його публікація мала величезний суспільно-політичний резонанс. Хоч у проекті Програми зазначалося, що основна мета Руху – сприяння Комуністичній партії у створенні такого механізму, який би ґрунтувався на справжньому народовладді та збалансованій економіці і слугував би розвитку суспільства, компартійні структури побачили в НРУ «політичну організацію, яка протистоїть Компартії України» і прагне «розпалити націоналістичні пристрасті», відволікти народ «від вирішення головних завдань перебудови» [4, арк. 16]. За цих обставин знов розпочався тиск на засновників НРУ. 13 квітня 1989 р. члени Комісії партійного контролю при ЦК КПУ заявили секретареві парторганізації Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР В. Брюховецькому, що він займається створенням опозиційної до КПРС організації Народного Руху України і що така діяльність несумісна з перебуванням у лавах компартії. Однак ці застереження були відкинуті [5, арк. 129-130].

На початку травня 1989 р. у листі до ЦК КПРС, характеризуючи деякі тенденції розвитку політичного становища в УРСР, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький визнав існування в республіці 15 самостійних формувань «крайньонегативної спрямованості». Він відзначив, що активізувалася робота

щодо створення «Народного руху України за перебудову», який ставить себе «над партійними і радянськими органами» [6, арк. 22-23]. За даними ЦК КПУ, станом на 31 травня 1989 р., у 7 областях УРСР та у м. Києві вже діяли територіальні організації НРУ. При цьому підкреслювалося, що активізації діяльності неформальних громадських об'єднань, у тому числі деструктивного напрямку, сприяла «відкрита дискусія» на 1-му З'їзді народних депутатів СРСР з актуальних питань життя країни [7, арк. 68-70]. За таких умов компартійне керівництво вважало за доцільне стати на шлях ведення публічних дискусій з представниками НРУ та інших неформальних об'єднань, широко висвітлювати цей процес у ЗМІ, не виключаючи разом з тим заходів правового впливу на тих, чия «поведінка виходить за рамки закону». Однак зазначена тактика КПУ не мала помітного успіху і не могла підірвати авторитет Руху серед громадськості республіки та загальмувати зростання і кількості місцевих організацій НРУ.

Важливою віхою на шляху організаційного становлення НРУ стала Установча конференція Київської регіональної організації Руху (м. Київ і Київська область), яка відбулася 1 липня 1989 р. у столиці України і зібрала майже 700 учасників і гостей. Більшість з них становили представники наукової і творчої інтелігенції та студентства. Конференція обрала Координаційну раду Київської регіональної організації НРУ і Організаційний комітет з підготовки Установчого з'їзду Руху. За оцінками компартійних функціонерів, загальна атмосфера на Установчій конференції «визначалася особами, сповненими ворожості щодо партії, її керівних органів, радянської федерації, соціалістичного ладу». З цього робився висновок, що «за період з лютого 1989 р. відбулася значна еволюція [Руху] вправо» [8, арк. 90-94].

В липні 1989 р. В. Щербицький проінформував ЦК КПРС про роботу партійних організацій УРСР у зв'язку з активізацією діяльності ініціативних груп щодо створення так званого «Народного руху України за перебудову». В листі повідомлялося про підсумки Установчої конференції Київської регіональної організації НРУ та прагнення приєднатися до Руху «відверто націоналістичного, екстремістського угруповання – Українська гельсінська спілка (УГС)» і знову наголошувалося на тому, що ініціатори створення НРУ прагнуть «сформувати в дійсності структуру, альтернативну КПРС, яка переслідує сепаратистську мету і закликає до національної ізоляції республіки». ЦК КПРС ставилось до відома про заходи щодо протидії НРУ та спорідненим з ним неформальним об'єднанням, «планомірну боротьбу проти екстремізму і націоналізму», нейтралізацію «антисупільних елементів» тощо. Хоч ЦК КПУ констатував, що «ідея створення НРУ використовується як

зручна ширма щодо консолідації діючих в республіці угруповань і формувань антирадянської і націоналістичної спрямованості», проте тишив себе Кремль тим, що «широкої соціальної бази в НРУ поки нема» і, що партійні комітети і органи радянської влади «політичним становищем володіють» [9, арк. 107-112]. Серпень 1989 р. був часом останніх шалених спроб Компартії України дискредитувати НРУ в очах широкої громадськості республіки, створити «альтернативні НРУ громадські організації на місцях», відтермінувати проведення Установчого з'їзду Народного руху України. 11 серпня 1989 р. в ідеологічному відділі ЦК КПУ відбулася бесіда з головою Координаційної ради Київської регіональної організації НРУ В. Яворівським і головою Оргкомітету з проведення Установчого з'їзду НРУ І. Драчем. Однак вони категорично відмовилися «перенести проведення з'їзду на пізніший строк» і заявили, що цей з'їзд буде «історичним етапним моментом» в житті України [10, арк. 122]. До ЦК КПУ також надходили тривожні повідомлення про активну діяльність рухівців у регіонах. І хоч у них ще містилися оптимістичні інтонації, все ж відчувалося, що владі все важче і важче зберігати керівну роль у суспільно-політичному і економічному житті республіки.

8–10 вересня 1989 р. в конференц-залі київського Політехнічного інституту відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України, в якому взяли участь, за даними мандатної комісії, понад 1100 делегатів і численні гості. Серед делегатів було: українців – 944, росіян – 77, євреїв – 9, поляків і білорусів – по 6, всього – представники 13 національностей. За освітнім цензом 800 осіб мали вищу освіту, в їх числі 3 академіки, 2 члени-кореспонденти, 28 докторів і 96 кандидатів наук. Жіноча стаття була репрезентована 98 делегатками [11, арк. 8-9]. На з'їзд були запрошені і виступали з привітаннями представники народних фронтів та інших політизованих неформальних об'єднань Москви, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, а також Білорусії, Молдавії, Прибалтики, Закавказзя, гості з Польщі, Чехословаччини, Франції, Канади, США, Великої Британії, в числі яких були діячі української діаспори. На адресу з'їзду та чільних діячів НРУ надійшли вітальні телеграми від відомого білоруського письменника В. Бикова, поета Є. Євтушенка, духовенства і вірних УГКЦ, Ліги українських жінок Канади, народних фронтів Латвії, Литви та Естонії, інших адресатів.

Відкрив Установчий з'їзд, а потім виступив з доповіддю голова Оргкомітету письменник В. Яворівський. З привітанням до делегатів і гостей з'їзду звернувся лауреат державних премій СРСР і УРСР, Герой Соціалістичної Праці, письменник О. Гончар. Він висловив думку, що з трибуни з'їзду «промовлятиме сама безкорислива правда життя, пекучі його

проблеми, високі почуття громадянської відповідальності, розуміння обов'язку, справжнє уболівання за долю перебудови, за наше спільне майбутнє». Письменник також наголосив, що НРУ «має бути максимально вимогливим до себе, вдумливо виважувати кожне слово і кожен крок, дорожити єдністю. Тоді ніякі інсинуації йому не страшні». Всього на з'їзді виступило 78 чоловік.

З'їзд прийняв Декларацію про створення Народного Руху України за перебудову, Програму і Статут НРУ, відозву «До народу України», звернення «До всіх неукраїнців в Україні», «Проти антисемітизму», «На підтримку прагнень кримськотатарського народу», «До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою російську мову», заяву «Про вибори», всього 13 резолюцій, заяв, звернень. Головою Руху було обрано І. Драча, його заступниками – М. Гориня, С. Конєва і В. Яворівського. У Статуті, ухваленому з'їздом, НРУ позиціонував себе як масову і незалежну громадську організацію, яка виникла «як вияв народної ініціативи за перебудову та демократичне оновлення соціалістичного суспільства» [12, арк. 48]. Організаційне оформлення НРУ, здійснене на Установчому з'їзді 8–10 вересня 1989 р., стало знаковою подією в суспільно-політичному житті України, знаменувало утворення організованої народної позиції, було реакцією невдоволення частини суспільства на дії влади, дало поштовх зародженню і становленню багатопартійності, і нарешті, виявилось важливим кроком на шляху демонтажу компартійної системи і повалення тоталітарного режиму.

Компартія України в цілому, нервово відреагувала на з'їзд НРУ. Її не тільки шокувала атмосфера на цьому зібранні, яку визначали «неприкритий націоналізм, шалений екстремізм, нападки на соціалізм, комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію», але й лякали «можливі негативні зміни в громадсько-політичній обстановці республіки в зв'язку з минулим з'їздом НРУ, агітаційною діяльністю його делегатів і розгортання роботи по створенню структури «Руху» на місцях». Але експерти Ідеологічного відділу ЦК КПУ тішили себе тим, що «з'їзд не привернув увагу широких верств населення» [13, арк. 159]. Зазначене твердження, звичайно, не відповідало дійсності.

Вже на початок листопада 1989 р. НРУ організаційно оформив свої регіональні осередки у всіх областях УРСР. Загальна чисельність членів Руху оцінювалась в 77 тис. осіб, об'єднаних майже в 500 територіальних організаціях, з яких понад 70% знаходилися в західному регіоні республіки, а також у м. Києві. Осередки НРУ створювались в академічних інститутах та на

підприємствах оборонної промисловості, а соціальна база Руху сягала бл. 12 млн. чоловік. З огляду на зазначене, експерти Ідеологічного відділу ЦК КПУ були змушені визнати, що «значна частина населення республіки позитивно сприйняла ідею створення «Руху» як форми реалізації соціально-політичної активності, не пов'язаної бюрократичними узами». Вважалося, що популярність НРУ буде зростати, якщо поглиблюватимуться соціально-економічні труднощі. З цього робився висновок, що «в подальшому політика повного заперечення «Руху» на місцях може мати негативні наслідки» [14, арк. 204]. Від цього часу КПУ була змушена відмовитися від тактики блокування, заборони або дискредитації НРУ, його розколу і стати на шлях налагодження спроб діалогу з Рухом, щоб спрямувати його діяльність у більш безпечний для існуючого режиму напрям. Однак, як свідчать факти, це завдання виявилось непосильним для деградуючої системи.

Серед основних завдань НРУ в перші місяці після його офіційного утворення, поряд з розбудовою власної організаційної мережі і пропагандою програмних гасел, важливе місце належало підготовці до чергових виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад депутатів. Спільно зі своїми союзниками – Українська гельсінська спілка, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка та ін. – НРУ у відозві «Виборці України!» закликав громадян України зробити свій вибір: «Чи стане Україна вільною суверенною державою, спроможною забезпечити своєму народові матеріальний і духовний добробут, чи вона і надалі залишиться політичною, економічною та культурною провінцією центральних відомств». Рух також рішуче заявляв, що він виступає проти збереження «старої системи», «режиму державного терору і репресій», «диктату панівної ідеології», «тоталітарної організації суспільства».

Березневі вибори 1990 р. помітно змінили політичну конфігурацію органів законодавчої влади УРСР, особливо на місцевому рівні. У складі Верховної Ради УРСР, за участю НРУ, вперше була створена опозиція компартійній більшості – Народна рада в кількості 125 депутатів від національно-демократичних сил на чолі з І. Юхновським. А у Івано-Франківській, Львівській та Харківській обласних радах опоненти комуністів отримали $\frac{2}{3}$ місць, у Тернопільській – майже половину, у Київській міській раді – 40%.

Напередодні виборів Рух та його союзники здійснили низку потужних суспільно-політичних акцій, продемонструвавши владі свої можливості. Особливе враження і величезний резонанс справили на громадськість «живий ланцюг» за маршрутом Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ, присвячений 71-й річниці Акту злуки УНР і ЗУНР (1919 р.). До

цього масштабного заходу 21 січня 1990 р. з 12 до 13 години залучилося бл. 450 тис. чоловік. Для їх транспортування було використано до 840 автобусів, а також 23 тис. приватних авто. Крім цього, у вказаних областях і м. Києві було проведено 30 мітингів за участю бл. 95 тис. осіб. Як повідомлялось в інформаційному зведенні МВС УРСР до ЦК КПУ, основний зміст виступів на цих мітингах зводився «до увічнення дати возз'єднання ЗУНР і УНР і закликами до активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку» [15, арк. 2-4].

Важливою подією того часу стала акція підняття 20 липня 1990 р. перед Київською міськрадою синьо-жовтого прапора, проведена за активної участі НРУ. На цій урочистій акції, за деякими даними, були присутні понад 100 тис. киян і гостей столиці України з різних регіонів [16, арк. 57].

Зазначені та інші масові заходи НРУ, участь його представників у роботі Верховної Ради УРСР та місцевих рад законодавчих органів турбували компартійне керівництво України. В інформаційному матеріалі Ідеологічного відділу ЦК КПУ від 20 серпня 1990 р. зазначалося, що серед політизованих неформальних формувань республіканського масштабу «як і раніше, визначальне місце належить Народному руху України за перебудову». При цьому зазначалося, що за даними обкомів партії чисельність Руху складає 110 тис. активістів і прихильників, а за даними керівництва НРУ – 450 тис. чоловік. Викликала занепокоєння й тактика Руху: організація і проведення масових заходів, переважно мітингів; перенесення центру своєї роботи в трудові колективи, учбові заклади, за місцем проживання людей; читання лекцій; індивідуальна робота з людьми [17, арк. 161-162].

25–28 жовтня 1990 р. в Палаці культури «Україна» відбулись велелюдні II Всеукраїнські збори НРУ, на яких були присутні 2125 делегатів, у тому числі 418 народних депутатів різних рівнів. Серед гостей були представники посольств США і Канади в СРСР, представники консульств Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехословаччини у Києві, громадсько-політичних організацій з усіх республік СРСР та ряду зарубіжних країн, численна українська діаспора. Присутні заслухали доповідь І. Драча «Про політичну ситуацію на Україні і завдання Руху», 11 співдоповідей та 6 звітів. У їх обговоренні взяли участь; понад 90 осіб, у тому числі більш як 20 гостей із-за кордону, серед яких 11 – із США. Великі збори ухвалили низку важливих документів, внесли принципові зміни до Програми та Статуту. Зокрема, з Статуту Народного Руху України були вилучені слова «за перебудову», а до Програми включено положення про головну мету Руху – досягнення незалежності України [18, с. 10]. Головою НРУ було знову обрано

І. Драча, його першим заступником М. Гориня. На зборах була здійснена спроба об'єднати навколо Руху, в якості асоційованих членів, дві новостворені партії – УРП і ДемПУ, щоб створити потужну коаліцію національно-демократичних сил. Однак, у зв'язку з підготовкою до виборів Президента України восени 1991 р., УРП і ДемПУ, всупереч позиції НРУ обрати єдиного кандидата в особі В. Чорновола, висунули власних кандидатів на посаду Президента України, що і стало однією з причин поразки національно-демократичних сил.

Оцінюючи підсумки II Всеукраїнських зборів НРУ, експерти Ідеологічного відділу ЦК КПУ констатували, що вони «мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування» і Рух «відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація». Крім того, компартійні чиновники підкреслювали прагнення Руху перебрати на себе «функції загальнонаціональної опозиції».

Після II Всеукраїнських зборів одним із головних завдань НРУ було не допустити прийняття 3-тїм народних депутатів СРСР нового союзного договору, робота над текстом якого велася в Москві. Рух вважав, що втягнення України в нове імперське утворення – оновлену Федерацію СРСР – суперечить Декларації про державний суверенітет України та волі її народу.

Утворення 19 серпня 1991 р. в Москві Державного комітету з надзвичайного становища (ГКЧП) було останньою спробою консервативних сил в КПРС зберегти компартійну систему, однак його виступ завершився нищівною поразкою і став кінцем СРСР. Під тиском національно-демократичних сил Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. 27 серпня 1991 р. І. Драч від імені керівництва НРУ оприлюднив відповідну заяву [19, арк. 9].

Активну позицію зайняв НРУ у зв'язку з виборами Президента України і проведенням референдуму про підтвердження Акту проголошення незалежності України. У зверненні НРУ «Народе України» наголошувалося, що єдиною умовою процвітання України та її народу є «політична, економічна, військова, культурна незалежність» [20, арк. 1]. На президентських виборах 1 грудня 1991 р., кандидат від НРУ В. Чорновіл, набравши 23,27% голосів, виборов друге місце. Боротьба за створення державної незалежності України стала найвищим досягненням у діяльності НРУ, а також піком найбільшої його популярності в українському суспільстві. В подальші роки НРУ постійно перебував у епіцентрі державного і суспільно-політичного життя України, впливав на прийняття важливих політичних

рішень, твердо стояв на національно-державницьких позиціях, відстоював збереження національної ідентичності українського народу, його самобутньої культури.

На рубежі 1980–1990 років значно активізувалося суспільно-політичне життя на Поділлі. Організовані дії Хмельницьких неформалів, що були пов'язані з виникненням культурно-просвітницьких товариств, діяльність яких згодом трансформувалась в осередки НРУ, датуються весною 1988 р. Центром організаційного національно-культурницького бродіння став Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування (тепер Хмельницький національний університет), де викладачі-науковці Г. Сіренко, В. Керзюк, І. Клюс ініціювали створення культурно-просвітницького товариства «Спадщина». Невдовзі навколо «Спадщини» у Хмельницькому вже згуртувалася патріотично налаштована інтелігенція міста та ближніх райцентрів, тож товариство стало головним боєм не лише керівництва інституту та його парткому, але й обкому та міськкому партії. Політична ситуація тоді на Хмельниччині, як і в усій країні, була складною. Хмельницький обком Компартії України інформував ЦК КПУ про те, що «активізуються певні кола, зв'язані з НРУ. Хмельницький координаційний центр НРУ намагається провести обласну конференцію і вибори делегатів на республіканський з'їзд Руху. Ці спроби підігруються відповідним чином з Києва [21, арк. 79–81].

Хмельницький обласний комітет правлячої ще тоді Комуністичної партії заборонив проведення установчих зборів. Через це рухівці змушені були проводити свій з'їзд на стороні [22, с. 1]. За домовленістю з керівництвом НРУ Хмельницька обласна установча конференція відбулася в Києві 2 грудня 1989 р. в першій половині дня в приміщенні Київського політехнічного інституту, а потім в приміщенні Спілки письменників України. 110 делегатів від Хмельницької області обрали керівні органи, затвердили трьох співголів, а також прийняли рішення про створення обласної газети «Пробудження». Співголовами були обрані відомий на Хмельниччині поет П. Гірник, сьогоднішній редактор Хмельницької міської газети «Проскурів» Б. Теленько, літератор і видавець В. Басиров. Після закінчення установчої конференції делегація НРУ від Хмельницької області взяла участь у велелюдному мітингу біля київського Республіканського стадіону, де з засудженням дій Хмельницького обкому Компартії стосовно хмельницьких рухівців виступив Д. Павличко. В містах Кам'янці-Подільському, Нетішині, Старокостянтинові, Шепетівці виникають чисельні осередки, які об'єднують всіх, хто ставить за мету встановлення незалежної України. З боку комуністів починається

шельмування самої організації і її членів. В області поширювалися провокаційні чутки, до селян приїжджали провокатори під виглядом рухівців, які закликали їх не сіяти і не садити. Але комуністи в області дедали більше втрачали свій вплив на людей. В серпневі дні 1991 р., під час спроби державного перевороту, штаб Хмельницького Руху працював цілодобово – листівки, агітація, підтримка словом людей, які вже впали в паніку. Під час всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. Хмельниччина в числі перших дає один із найбільших відсотків за самостійність України [23, с. 428].

Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ у своїй багатогранній діяльності особливу увагу приділяє роботі з студентською та учнівською молоддю. У 2005 р. в Хмельницькій школі № 18 імені В. Чорновола була заснована стипендія для старшокласників. Стипендія присвоюється учням 9-11 класів за успіхи в навчанні, спорті та громадському житті. Цій школі вже виповнилося півстоліття. Вона завжди була україномовною і сьогодні входить в п'ятірку кращих шкіл міста Хмельницького. Школа славиться зразковим танцювальним ансамблем «Козацькі джури». Школярі пропагуючи багату українську культуру гастролювали в багатьох країнах світу, серед яких Канада, Італія, Німеччина, Польща, Росія, Китай, Португалія. З 2008 р. кращі учні школи відзначаються премією імені В. Чорновола [24, с. 3]. У жовтні 2012 р. було відкрито меморіальну дошку В. Чорноволу в школі № 18 у місті Хмельницькому [25, с. 5]. Завдяки діяльності активістів НРУ у Хмельницькому національному університеті функціонує громадська організація «Молодий Народний Рух». Метою цієї організації є допомога у вирішенні проблем, що стосуються молоді. Наприклад, допомога малозабезпеченим студентам, влаштування на роботу після закінчення навчання, безкоштовне розповсюдження газет «Час» та «Голос громади» [26, с. 3]. В роботі з молоддю акцентується увага на важливості ознайомлення з життєвим шляхом Героя України В. Чорновола, з його титанічною боротьбою за державне самоствердження України. Він є моральним орієнтиром для молодого покоління українців. Адже В. Чорновіл ніколи не співав з чужого голосу, нікому не підспівував; говорив, що думав, – думав, що говорив. Він був і залишився опозиціонером до всього, що гальмувало шлях до незалежності, до моральної людини, до Бога. Молодь сьогодні якраз і потребує таких авторитетних лідерів, які здатні згуртувати навколо себе, виховуючи кращі людські почуття: патріотизм, порядність, взаємодопомогу, взаємоповагу, безкорисливість, самовідданість.

В день народження В. Чорновола і в річницю його трагічної загибелі молодь Поділля вшановує пам'ять цієї видатної постаті в новітній історії

України. Щорічно в липні місяці молоді рухівці проводять таборування в Карпатах. Там вони вдосконалюють свій фізичний гарт, а 16 липня, в чергову річницю прийняття Декларації про державний суверенітет України, здійснюють сходження на найвищу вершину країни гору Говерла. Очолює обласну організацію молодих рухівців краю А. Дячук, недавній випускник Хмельницького національного університету, голова Волочиського лісгоспу. Участь в масових та локальних громадсько-політичних акціях, вшанування національних героїв на місцях їх звияти, аргументовані дискусійні змагання навколо актуальних тем зовнішньої та внутрішньої політики, фізичний гарт, заходи культурницького змісту – все це рухівська зміна, Рух ХХІ століття, Рух нової, звільненої з пут ідеологічної зашореності, впевненої у власних силах молоді.

Хмельницьку обласну (крайову) організацію НРУ очолює авторитетна в наукових колах нашої держави людина, відомий громадський і політичний діяч І. Ключ. В 1960 р. він закінчив середню школу з срібною медаллю. Випускник Львівського університету, кандидат фізико-математичних наук, доцент. Працює на посаді доцента кафедри фізики Хмельницького національного університету. 16 років керував науково-дослідними роботами в промисловості колишнього СРСР, автор понад ста наукових робіт і винаходів. У 1997 р. заснував громадську організацію «Хмельницький обласний комітет сприяння реалізації положень Конституції України», а в 2000 р. «Громадський обласний комітет підтримки земельної реформи», які надають населенню безкоштовну юридичну допомогу. Як публіцист часто виступає в засобах масової інформації. Надзвичайні організаційські і інтелектуальні здібності він також проявив як голова редакційної колегії книги «Великий терор на Хмельниччині». Спонсор ряду видань літературної спілки «Поділля», благодійних програм на підтримку організацій «Союз українців» та «Меморіал» імені В. Стуса. За подвижницьку працю у справі розбудови Української держави І. Ключ у 2004 р. нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом». В 2006 р. за вагомі наукові здобутки і багаторічну професійну діяльність йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України» [27, с. 63]. У цьому ж році І. Ключ заснував обласну премію в галузі технічних і фундаментальних наук. У 2008 р. за його ініціативою заснована ще одна обласна премія за наукові досягнення молодих вчених у всіх галузях науки. На відзначення особистого внеску у відродження Української держави та з нагоди ХХ-річчя НРУ рішенням Політичної Ради НРУ І. Ключ 1 вересня 2009 р. нагороджений вищою відзнакою НРУ «За заслуги перед українським

народом» 1 ступеня. І. Клюс – великий українець, державотворець, який усім своїм єством відданий Україні. Його життя і громадсько-політична діяльність слугують моральним прикладом для молодих поколінь українців як взірця мужності і непохитності служінню молодій Українській державі.

За час свого існування Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ випускала газети «Пробудження», «Джерело РУХ», «РУХ». Сьогодні органом партії є газета «Голос громади», тираж якої досягає трьох тисяч екземплярів.

За більш як двадцятирічний період свого існування в Хмельницькій обласній (крайовій) організації НРУ справжню школу політичного гарту пройшла значна кількість подолян усіх соціальних прошарків, віку та освіти. Частина з них досягла особливо вагомих успіхів в різних галузях матеріального виробництва, освіти, науки, спорту, управління, культури. Серед них Л. Бірюк, народний депутат України; П. Гірник, лауреат Шевченківської премії 2009 р.; Р. Карташов, доктор технічних наук, професор, працював заступником голови НРУ В.М. Чорновола; Б. Теленко, редактор Хмельницької міської газети «Проскурів»; Г. Параска, доктор технічних наук, професор, проректор з наукової роботи Хмельницького національного університету; М. Кутей, Заслужений тренер України; А. Дубілей, майстер спорту міжнародного класу з вільної боротьби; В. Бучний, втретє поспіль обраний головою Правдівської сільської ради Ярмолинецького району; П. Кицун, публіцист, культурно-освітній діяч; видатний вчений в галузі теорії машин і механізмів доктор технічних наук, професор Хмельницького національного університету М. Стечишин.

На Хмельниччині свято беруть пам'ять Героя України, засновника НРУ В. Чорновола. З ініціативи Хмельницької міської організації НРУ в обласному центрі в 2001 р. на його честь названо одну з найбільших вулиць. На одному з її будинків встановлено меморіальну дошку з барельєфом В. Чорновола. Крім того, такі ж меморіальні дошки встановлено також в містах Славуті і Нетішині, а 20 серпня 2010 р. з ініціативи Полонської районної організації НРУ в урочистій обстановці при велелюдному зібранні відкрито меморіальну дошку В. Чорноволу на приміщенні районного Будинку культури. З ініціативи обласної (крайової) організації НРУ за поданням її голови І. Кюса в 2007 р. на одній з мальовничих вулиць міста Хмельницького встановлено пам'ятник В.М. Чорноволу, на якому викарбувані його слова «Україна починається з тебе». В ряді районів іменем В.М. Чорновола названі вулиці сільських населених пунктів краю.

Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ гідно вшановує пам'ять жертв Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. – одного із

наймасштабніших цивілізаційних злочинів в історії людства, скоєних злочинною за своєю суттю і природою комуністичною тоталітарною системою на родючій українській землі. Не дати забути цей страхітливий злочин проти українського народу – без перебільшення, громадянський обов'язок не лише членів НРУ, а й кожного, хто хоче бачити Україну вільною і незалежною. Саме Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ тривалий час виступає ініціатором вшанування безневинних жертв голодоморів та політичних репресій. В усіх своїх друкованих виданнях періодично друкуються матеріали, присвячені народній трагедії, даючи можливість жителям краю більше дізнатись про трагічне лихоліття. Представники НРУ щорічно беруть активну участь в скорботній ході до пам'ятних знаків жертвам Голодомору-Геноциду в усіх місцевостях області.

Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ й надалі залишатиметься генератором суспільно-політичного життя на Поділлі. 2013 р. – це двадцять друга річниця незалежності України. Незалежність України – це велике досягнення, до якого має пряме відношення і Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко О. Д. Історія України. – К., 2003. – С. 556.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 20.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 21.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557. – Арк. 16.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557. – Арк. 129-130.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 22-23.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 68-70.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 90-94.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2558. – Арк. 107-112.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2656. – Арк. 122.
11. ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8-9.
12. ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 48.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 159.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 204.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 2-4.
16. ЦДАГО України. – Ф.270. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 57.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 161-162.
18. Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали.

– К. 2009. – С.10.

19. ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 9.

20. ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 1.

21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 79-81.

22. Ключ І. П'ятиріччя Руху на Хмельниччині // Джерело Рух (вісник ХКО НРУ). – Груд. – 1994. – С. 1.

23. Матвіюк К. І ми цей шлях пройшли. Національне відродження: спогади, свідчення, оцінка подій і моя участь у цьому русі. – Харків, 2010. – С. 428.

24. Воронцова О. Школі – півстоліття // Майбуття (газета управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації). – 2009. – № 1. – С. 3.

25. Відкрито меморіальну дошку В'ячеславові Чорноволу в Хмельницькому // Час Руху. – 2012. – № 21. – С.5.

26. Твій погляд (Хмельницька обласна молодіжна газета). – 2009. – № 2. – С. 3.

27. Ігор Ключ. Меценат // Хмельницький в іменах. Прозаїки. Поети. Журналісти. – Хмельницький, 2006. – С. 63.

Л. Сердуніч

(смт. Стара Синява, Хмельниччина)

ХТО ВІДПОВІСТЬ?

Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн.
Це ж скільки народу померло ще в лоні!
І хто за ті чорні діла відповідь?

Червоні «конателі» то, торбохвати,
Сатрапи, іуди – голодна кара!
Могли на могилах вони святкувати,
Як люд український уцент вимирав.

Людей у кагати кладе моровиця.
Вже трупень, капутень, могилень – зима.
А нива, пахучий хлібець тільки сниться.
О, чим закропитись? Ні крихти ж нема.

А там – людодінь вартує на чатах.
Не квітень – капутень, не червень – чума.
Укрились навіки барвінком хрещатим,
Немов не було. Півсела вже нема.

Конає в погибелі пів-України,
Бо зверху, при владі, кацапи й жиди.
Забрали худобу і все – до зернини,
Лише не забрали повітря й води.

І пухли, й потухли, нема і схорону.
І падали тихо навіки в траву.
Люцифера ми допустили до трону!
Його дитинчата понині живуть.

Хвалять ту епоху, бо їх годувала,
За плани давала посади, грошву.
Хто більше погавка, в того більша ставка,
Та бач', не розпре ненажеру Москву.

Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн...
Це ж скільки України померло ще в лоні!
І ХТО за ті чорні жнива відповідь?!!

ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!

За людопад без поховань,
За зниклі назви цілих сіл
Хай відповідь мені Москва:
Її керманічі усі.

За пекло райської землі,
За пухлень, чумень, за терор
І за приписані нулі,
Що приховали людомор.

За три пшеничні колоски
І той комуністичний рай,
Де за півслова – Соловки.
Де кожен третій помирав.

За те дитя, що в лоні ще,
Не народившись, вислохло.
За цей болючий в серці шем!
За все, що, вмерши, не збулось.

Перед судом за ті жнива,
За найстрашніший злочин свій
Хай стане нинішня Москва,
Допоки свідки ще живі!

Невизнання, мовчання – глум
Над пам'яттю мільйонів жертв!
Лиш допусти – й новий Валуй
Вже незалежних нас пожер.

За все хай відповість Москва:
Живі і нині суцці всі.
Щоб пам'ять – вічна і жива,
Щоб на столі повік – хліб-сіль.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білий Леонід Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП.

Бабка Володимир Леонідович – аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин).

Блажевич Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Бондар Катерина – студентка 2 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бондар Світлана Олександрівна – науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Візнюк Вероніка Григорівна – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Головатий Микола Федорович – доктор політичних наук, професор, проректор з науково-виховної роботи, завідувач кафедри політології Міжрегіональної Академії управління персоналом, заслужений працівник освіти України (м. Київ).

Гончар Олена Олександрівна – головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Григоренко Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету, академік Міжнародної академії інформатизації, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (м. Хмельницький).

Журавльова Олена Олександрівна – провідний науковий співробітник відділу культури, туризму та охорони культурної спадщини виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради, Історико-культурного центру-музею «Старий Костянтинів».

Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки журналістів України (м. Вінниця).

Каленська Алла Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Кохановський Олександр Борисович – директор Деражнянського районного історичного музею, член Національної спілки краєзнавців України.

Коцюк Володимир Дмитрович – кандидат історичних наук, декан факультету денної форми навчання Хмельницького інституту МАУП.

Красносілецький Денис Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Кухтюк Ганна Павлівна – вчитель-методист Хмельницької СЗОШ № 19 імені академіка М. Павловського.

Кучеров Геннадій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський).

Кушнір Іванна Володимирівна – студентка Хмельницького національного університету (Дунаєвецький район).

Леськів Ірина Ярославівна – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Муляр Василь Ігорович – завідувач відділу культури, туризму та охорони культурної спадщини виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради.

Нестеренко Валерій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський).

Олійник Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Хмельницького інституту МАУП.

Олійник Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Хмельницький).

Островий Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Петренко Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту.

Полякова Галина Тадеївна – вчитель-методист гімназії № 2 (м. Хмельницький).

Приходько Олег Олегович – студент 4 курсу Кам'янець-Подільського відділення КФЕК НУ ДПС України.

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ).

Сердуніч Любов Андріївна – член Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України, Асоціації дослідників голодоморів в Україні, ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, леді ордена «За заслуги» III ступеня (сmt. Стара Синява, Хмельниччина).

*Збірник наукових праць “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX ст.”
(до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).
Випуск VII. – Хмельницький, 2014.*

Стецюк Тетяна Василівна – головний спеціаліст відділу у справах релігій Вінницької облдержадміністрації, член Національної спілки журналістів України (м. Вінниця).

Стовпець Анастасія – студентка 2 курсу Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Інституту історії, етнології і права (м. Вінниця).

Трембіцький Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Шевчишен Микола Юрійович – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

ЗМІСТ

+ВОЛОДИМИР, МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ І ВСІЄІ УКРАЇНИ ЗВЕРНЕННЯ ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ.....	3
Білий Л. Г. ВІШАНОВУЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНИ	5
Головатий М. Ф. ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ЯК ОБ'ЄДНУЮЧОГО ФЕНОМЕНУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ТЕОРЕТИКО- ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	7
Бабка В. Л. ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР ТА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА ЯК ОБ'ЄКТИ ПРОТИСТОЯННЯ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ.....	13
Блажевич Ю. І. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПОДОЛЯН В УМОВАХ ГОЛОДОМОРНИХ РОКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	24
Бондар К. ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	36
Бондар С. О. ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (ІЗ АРХІВУ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»).....	44
Візнюк В. Г. ТРАГІЧНІ ПОДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ У НАШІЙ ПАМ'ЯТІ, В НАШІЙ ІСТОРІЇ.....	49
Гончар О. О. ХЛІБОЗАГОТІВЛІ 1932 РОКУ У ЛЕТИЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ.....	54

Григоренко О. П. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ І ДИСКРИМІНАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ (1920–1980 РОКИ).....	58
Журавльова О. О. СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ (СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.).....	71
Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. СЕЛО, ЩО ПОСТРАЖДАЛО НАЙБІЛЬШЕ (ГОЛОДОМОР 1932-1933–Х РОКІВ У С. САЛЬНИК КАЛІНІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	80
Каленська А. В. ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ 20-ГО СЛАВУТСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ.....	84
Кохановський О. Б. СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДЕРАЖНЯНЩИНИ У ГОЛОДНІ 1932–1934 РОКИ.....	91
Красносілецький Д. П. ГОЛОДОМОР 1921–1923 РР. ОЧИМА ЯКОВА ГАЛЬЧЕВСЬКОГО.....	98
Кухтюк Г. П. ПОВІДАЙМО ПРО БІЛЬ ЦЕЙ ПІСНЕЮ СВОЮ.....	103
Кучеров Г. Г., В. Д. Коцюк СТАТУТИ СІЛЬСЬКИХ «ПРОСВІТ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917–1923 РР.).....	109
Кушнір І. В. ГОЛОДОМОР 1932–33 РР. У СЕЛІ ЗЕЛЕНЧЕ:СЛОВАМИ ОЧЕВИДЦІВ...	119
Леськів І.Я СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ З АРХІВУ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ».....	126

Муляр В. І. ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАС.....	132
Нестеренко В. А. ГОЛОДОМОР ТА ЕТНОЦИД УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ У 1930-ТІ РОКИ...	142
Олійник В. В. КОМПЛЕКСНЕ НАВЧАННЯ Й КОМПЛЕКСНІСТЬ У НАВЧАННІ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.).....	150
Олійник М. П. ГОЛОД 1925 РОКУ НА ПОДІЛЛІ.....	153
Островий В. М. ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ 1932–1933 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	161
Петренко В. І. СИСТЕМА ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕКВІЗИЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У 1928- 1933 РР.....	170
Полякова Г. Т. ЧЕРЕЗ СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ПРАВДУ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ.....	181
Приходько О. О., Урсасв Р.П. ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ.....	188
Рева Л. Г. СПРОБА ВІДТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА УКРАЇНЦЯ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНА»).....	195
Сердуніч Л. А. ГОЛОДНЕ ІДЛО.....	224

Стовпець А.

ІВАН ПАВЛО II ТА ЙОГО РОЛЬ В ІНФОРМУВАННІ ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА ЩОДО ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ.....	228
---	-----

Сердуніч Л. А.

«ЇЛИ ЛОБОДУ, РАВЛИКІВ І ЗДОХЛУ ХУДОБУ...» ГОВОРЯТЬ ОЧЕВИДЦІ ГОЛОДОМОРУ НА СТАРОСИНЯВЩИНІ.....	231
--	-----

Трембіцький А. М.

МУЗЕЙ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 1932- 1933 РОКІВ (ДО 5-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СТВОРЕННЯ).....	240
--	-----

Шевчишен М. Ю.

В. САДОВСЬКИЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ В УКРАЇНІ У 20– 30-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ.....	250
---	-----

Григоренко О. П.

СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ І АКТИВІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ.....	258
--	-----

Сердуніч Л. А.

ХТО ВІДПОВІСТЬ?.....	272
ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!.....	273

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	275
-----------------------------------	-----

ЗМІСТ.....	279
-------------------	-----

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

*Збереження національної ідеї
та національної самосвідомості українського народу в
контексті трагічних подій XX століття
(до 80-х роковин пам'яті
жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні)*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск VII

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні) : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 7. – 284 с.

За достовірність фактів, назв, посилань на літературні джерела, зміст відповідальність несуть автори. Редколегія не завжди поділяє їхні погляди.

На обкладинці використано світлину фрагмент експозиції Музею пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932-1933 років Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

**Здано в набір 16 січня 2014 р. Підписано до друку 17 січня 2014 р.
Формат 60x84 1/16. Гарн. Times. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 300 прим.**

*Збірник наукових праць “Збереження національної ідеї та національної
самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX ст.”
(до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).
Випуск VII. – Хмельницький, 2014.*

